

Godłowski, Kazimierz

**Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego
okresu wędrówek ludów w Polsce**

**рѳѳносно-всходней = Хронология периода
позднеримского и раннего периода переселения
народов = The chronology of the late-Roman period
and the Elary migrations of the tribus of North-east
Poland = Die Chronologie der spätromischen Kaiserzeit
und der frühen Völkerwanderungszeit in
Nord-Ost-Polen**

"Rocznik Białostocki", 12, 1974, s. 102-109

Zdigitalizowano w ramach projektu pt. Digitalizacja i udostępnianie online czasopisma „Rocznik Białostocki”, dofinansowanego ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego na działalność upowszechniającą naukę (nr umowy 834/P-DUN/2019).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

I. ROZPRAWY I STUDIA

KAZIMIERZ GODŁOWSKI

*CHRONOLOGIA OKRESU PÓŹNORZYMSKIEGO I WCZESNEGO OKRESU
WĘDRÓWEK LUDÓW W POLSCE PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ¹*

Die Chronologie der spätrömischen Kaiserzeit und der frühen
Völkerwanderungszeit in Nord-Ost-Polen

W miarę rozwoju badań i udoskonalania metod stosowanych przez archeologię rozszerza się liczba i zakres rozpatrywanych przez nią zagadnień. Jednakże studia nad stosunkami osadniczymi, gospodarczymi, społecznymi i etnicznymi wymagają dysponowania odpowiednio pewnymi i szczegółowymi ramami chronologicznymi, które pozwalają na ustawianie we właściwym stosunku czasowym badanych zjawisk i ich wzajemną synchronizację. Dlatego też pamiętając, iż pierwszoplanowym zadaniem naszej nauki jest rozwiązywanie owych ogólniejszych zagadnień, nie można jednocześnie zaniedbywać studiów nad stałym uściśleniem chronologii źródeł archeologicznych. Odnosi się to również do okresu wpływów rzymskich, mimo iż obracamy się tu w kręgu ustaleń na ogół bardziej pewnych i precyzyjnych niż dla większości pozostałych okresów. Niesłuszny jest przyjmowany niekiedy milcząco pogląd, iż badania na tym polu posunęły się tak daleko, że etap studiów nad chronologią okresu rzymskiego można uznać za praktycznie zakończony i opierać się na opracowanej dotąd chronologii jako na pewnej i wystarczającej podstawie. W szczególności chronologia okresu późnorzymskiego i początków okresu wędrówek ludów poznana jest znacznie gorzej i nasuwa więcej spornych problemów niż datowanie poprzedzającego go okresu późnolateńskiego i wczesnorzymskiego, czy też następującego po nim okresu wędrówek lu-

¹ Artykuł ten stanowi rozszerzoną i nieco zmienioną wersję dwóch rozdziałów książki: „The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe” (Kraków 1970), zajmującej się chronologią okresu późnorzymskiego na całym obszarze północnej części środkowej Europy. Został on napisany w maju 1969 r. W okresie, który upłynął od jego napisania, ukazało się szereg prac poświęconych poruszanej w nim problematyce, których tu już dodatkowo nie uwzględniono. Niniejsze studium relacjonuje więc stan badań nad omawianymi zagadnieniami aktualny dla roku 1968. Należy jednak podkreślić, że nowo opublikowane opracowania nie skłaniają autora do istotnych modyfikacji poglądów na rozpatrywane tu problemy.

dów (to ostatnie stwierdzenie odnosi się jednak tylko do niektórych obszarów).

Podstawowe starsze opracowania dotyczące poszczególnych grup za-
bytków (np. O. Almgren 1897; M. Jahn 1916) traktują okres
późnorzymski o wiele pobieżniej niż epokę wcześniejszą. Szczególnie słabo
opracowana jest problematyka schyłku okresu późnorzymskiego i jego
styku z okresem wędrówek ludów. W najkonsekwentniejszym dotąd i naj-
pełniejszym nowszym systemie chronologicznym okresu rzymskiego, opra-
cowanym przez H. J. Eggersa (1955), stadium to zostało oznaczone jako
C 3 bez przedstawienia jednak zespołu charakterystycznych dlań typów.
Przykładem luk w naszej znajomości okresu późnorzymskiego mogą być
też znaczne różnice w poglądach na tak istotne problemy jak datowanie
cezury między wczesnym a późnym okresem rzymskim (H. J. Eggers
1955, s. 230—237), czas pojawienia się fibul z podwiniętą nóżką (F. Ku-
chenbuch 1954), czy też chronologia późnorzymskiego horyzontu gro-
bów książęcych z fazy C 2 (J. Werner 1938; B. Svoboda 1962),
a także na datowanie kultury czerniachowskiej (M. B. Szczukin 1967).
Oczywiście wpływa to także na interpretację historyczną tych zjawisk
(np. zagadnienie tzw. gockiego prądu kulturowego).

Bardzo istotnym brakiem jest niedostateczne opracowanie zagadnie-
nia lokalnych chronologii poszczególnych zespołów kulturowych, a zwsz-
czka ich synchronizacji wzajemnej i z szerszymi systemami chronologicz-
nymi. Dlatego też obserwujemy czasem próby sztucznego ich wtłaczania
w wszechogarniające ramy owych ogólnych systemów, a z drugiej strony
przecenianie znaczenia różnic lokalnych i zasklepianie się w obrębie ba-
danego terytorium przy niezwracaniu uwagi na synchronizację z obsza-
rami sąsiednimi. Przykładem tego może być w szczególności jakby auto-
nomiczny system chronologii przyjmowany przez wielu badaczy dla
obszarów bałtyjskich, gdzie pewne fakty archeologiczne paralelizujące się
z występującymi na terenach położonych dalej ku południowi i zachodowi
datuje się zupełnie inaczej, przy czym różnice przekraczają tu nawet sto
lat.

Źródłem wielu z tych rozbieżności i nieporozumień jest zatarcie się
u wielu badaczy różnic między chronologią względną i bezwzględną (por.
interesujące uwagi na ten temat R. Wołagiewicza 1968) i brak zro-
zumienia, iż prawidłowe ustalenie pierwszej z nich ma dla źródłoznaw-
czego opracowania materiałów archeologicznych znaczenie podstawowe
i powinno mieć bezwzględny prymat. W wypadku chronologii absolutnej
mamy natomiast do czynienia w przeważającej liczbie wypadków (przy-
najmniej na obecnym etapie badań) z mniej lub bardziej pewnymi hipote-
zami. Pospolite w literaturze archeologicznej operowanie stuleciami czy

półwieczami zamiast dokładnie zdefiniowanymi stadiami chronologii względnej powoduje nieraz cały łańcuch błędów.

Niniejszy artykuł omawia chronologię dwóch wielkich zespołów kulturowych zajmujących w okresie późnorzymskim i wczesnym okresie wędrówek ludów ziemie Polski północno-wschodniej oraz niektóre obszary z nią sąsiadujące. Są to: kultura zachodnich Bałtów i zespół określany tu przez nas jako kultura wschodnio-pomorsko-mazowiecka, a w dawniejszej literaturze jako kultura gocko-gepidzka lub oksywska.

Celem przedstawionego tu studium nie jest określenie chronologii wszystkich typów zabytków archeologicznych reprezentowanych na interesującym nas terenie. Wymagałoby to przeprowadzenia szczegółowej analizy całości pochodzących stąd materiałów archeologicznych wraz z przedstawieniem odpowiedniej dokumentacji w postaci tabel, wykresów i zestawień zwartych zespołów. Jest to szczególnie utrudnione wobec zaginięcia większości wydobytych dawniej, a nieopublikowania znacznej części odkrytych ostatnio materiałów. Nie jest to zresztą chyba zadanie dla archeologa zajmującego się dotąd głównie problematyką związaną z Polską południową i nie dysponującego własnymi oryginalnymi materiałami z interesującego tu nas obszaru. Niemniej właśnie ten ostatni wzgląd umożliwia — jak mi się wydaje — spojrzenie na chronologię wymienionych kultur z nieco odmiennej niż dotąd perspektywy.

Opierając się na dostępnym obecnie materiale, pragnę przede wszystkim zająć się zestawieniem podstawowych tendencji we współwystępowaniu najważniejszych typów zabytków przewodnich i wyróżnieniem możliwie zwartych stadiów chronologii względnej porównując je z dotychczasowymi ustaleniami w tej dziedzinie. Należy tu przypomnieć, iż materiały z części interesującego nas terenu stały się w starszej literaturze podstawą do skonstruowania klasycznych systemów chronologii względnej okresu rzymskiego opracowanych przez O. Tischlera (O. Tischler 1879, 1880, 1888; O. Tischler, H. Kemke 1902) i E. Blumego (1912).

Dalszym zadaniem jest synchronizacja lokalnych chronologii kultur zajmujących północno-wschodnią Polskę z datowaniem obowiązującym w obrębie innych grup kulturowych, a zwłaszcza w najbliższej im terytorialnie od południa kulturze przeworskiej oraz zestawienie dostępnych obecnie przesłanek umożliwiających ustalenie chronologii absolutnej. Można mieć nadzieję, iż przynajmniej częściowe rozwiązanie tych kwestii, a nawet tylko pobudzenie do ich przedyskutowania rzuci pewne światło także na dalszą interpretację ogólniejszej problematyki dotyczącej obszaru Polski północno-wschodniej w okresie wpływów rzymskich i wędrówek ludów.

Oczywiście w wielu wypadkach proponowana tu chronologia zostanie

w przyszłości znacznie rozbudowana i uściślona. Powinno stać się to celem zarówno monograficznych opracowań omawianych tu kultur archeologicznych, jak też prac poświęconych poszczególnym kategoriom i typom zabytków. Niezbędnym warunkiem powodzenia jest jednak nie ograniczanie się do klasyfikacji typologicznej materiału i wtłaczania go w ramy dotychczasowych ustaleń chronologicznych, ale podjęcie niezależnych studiów nad chronologią względną przy stałej konfrontacji z dostępną bazą źródłową i jej wszechstronną analizą.

Interesujący nas zakres czasowy obejmuje cały późny okres rzymski i łączący się z nim tzw. wczesny okres wędrówek ludów. Musimy się jednak również zająć końcową fazą okresu wczesnorzymskiego, która szczególnie na interesującym nas terenie łączy się wyraźnie z wczesnym stadium okresu późnorzymskiego. Górną granicę stanowi początek rozwiniętego stylu okresu wędrówek ludów, charakteryzującego się stosowaniem ornamentyki wycinanej i zwierzęcej.

Jako podstawę źródłową wykorzystano oprócz danych z literatury części nieopublikowanych materiałów znajdujących się w zbiorach archeologicznych w Warszawie, Białymstoku, Gdańsku i Toruniu².

Zasadniczą metodą przyjętą w niniejszej pracy dla studiów nad chronologią relatywną jest stwierdzenie korelacji w zwartych zespołach różnych form zabytków przewodnich, a następnie wyłonienie kompleksów stale z sobą występujących typów i ich synchronizacja. Tam, gdzie jest to tylko możliwe, opieram się też na horyzontalnej stratygrafii cmentarzysk. Dodatkowe znaczenie mają obserwacje w zakresie ogólnych tendencji w stylu wykonywania i zdobienia różnych przedmiotów, jednakże metodę tę należy stosować z największą ostrożnością, jeśli nie jest ona kontrolowana przez współwystępowanie typów w zwartych zespołach. W jeszcze większym stopniu odnosi się to do metody typologicznej w czystszej postaci. W pracy tego rodzaju musieliśmy się oprzeć przede wszystkim na materiałach z cmentarzysk i to głównie na mających szerszy zasięg zabytkach metalowych. Ceramika została tu uwzględniona (zwłaszcza dla kultury zachodniobałtyjskiej) w o wiele mniejszym zakresie. Uściślenie jej chronologii powinno stać się jednym z zadań postulowanych opracowań szczegółowych.

Przy oznaczaniu typów zabytków o ustalonej klasyfikacji stosuję tu terminologię wprowadzoną dla zapinek przez O. Almgrena (1897), dla naczyń brązowych i szklanych przez H. J. Eggarsa (1951), dla okuć pasa

² Dziękuję w tym miejscu serdecznie wszystkim, którzy przyszl mi z pomocą udostępniając opracowane przez siebie nieopublikowane materiały, a w szczególności: dr T. Dąbrowskiej, mgr J. Janikowskiemu, dr J. Jaskanisowi, mgr M. Kaczyńskiemu, dr A. Kempistemu, doc. dr J. Okuliczowi, mgr M. Pietrzakowi i doc. dr K. Przewoźnej.

tw. grup J i O przez K. Raddatza (1957), a dla grzebieni przez S. Thomas (1960). Tylko częściowo nadaje się do wykorzystania dla okresu późnorzymskiego typologiczny podział umb wprowadzony przez M. Jahna (1916), natomiast dla ostróg zmuszony byłem wprowadzić własną, zresztą dosyć ogólną nomenklaturę³, gdyż dotychczasowa klasyfikacja M. Jahna (1921) jest zbyt szczegółowa, a jednocześnie nie pozwala na objęcie wszystkich spotykanych w materiale archeologicznym odmian.

1. CHRONOLOGIA KULTURY WSCHODNIO-POMORSKO-MAZOWIECKIEJ

Znaczną część Polski północnej i wschodniej zajmuje w okresie późnorzymskim silnie wyodrębniona grupa kulturowa uchwytna przede wszystkim na brytualnych cmentarzyskach ciałopalno-szkieletowych, charakteryzujących się zwyczajem niewkładania do grobów broni i narzędzi przy dość bogatym wyposażeniu w ozdoby i części stroju. Pod względem form zabytków metalowych ma ona powiązania z kulturą przeworską, a także z kulturami zachodniobałtyjskimi, w wielu jednak aspektach wykazuje dużą oryginalność. Dają się również zauważyć dość silne związki z kręgiem nadłabskim.

Zasięg omawianej kultury obejmuje wschodnie Pomorze, w przybliżeniu po linię powiatów Słupsk, Człuchów i Złotów (R. Schindler 1940, s. 111); dalej ku południowi skręca ku zachodowi, gdzie kultura ta graniczy z grupą lubusko-łużycką⁴ i zajmuje (począwszy już od stadium B 2) północną Wielkopolskę aż po linię na południe od Poznania, omija natomiast Kujawy. Na wschód od Wisły kultura ta dochodzi do Pasłęki, a nawet przekracza ją w górnym biegu (R. Schindler 1940, mapa 6 i 7). Dalej ku południowi zajmuje prawdopodobnie całe Podlasie i Mazowsze na

³ K. Godłowski 1970, s. 8—9, ryc. 2. W pracy tej wydzielam dziewięć podstawowych grup ostróg używanych w okresie późnorzymskim w Europie środkowej: grupa I — krępe ostrogi o krótkim kablaku, często o szeroko rozstawionych ramionach (tabl. I, 7); grupa II — ostrogi podobne do grupy I, ale z płytkowatym rozszerzeniem u nasady kolca; grupa III — ostrogi o dość silnie wygiętym kablaku z długim kolcem (tabl. V, 15); grupa IV — ostrogi o szeroko rozstawionych, dość długich ramionach, z niewielkim kolcem; grupa V — ostrogi o silnie wygiętym, często asymetrycznym kablaku, zazwyczaj z proporcjonalnie niezbyt długim kolcem (tabl. I, 27; VI, 14); grupa VI — dość niejednorodna grupa ostróg z dużym, zazwyczaj dwustożkowatym lub o wyodrębnionej podstawie kolcem, zwykle z rozszerzeniem na kablaku u nasady kolca, zaopatrzonym czasem w guzek lub haczyk; grupa VII — duże asymetryczne ostrogi z długim, zwykle o profilowanej podstawie kolcem, najczęściej z haczykiem u jego podstawy (tabl. II, 30; VI, 21); grupa VIII — ostrogi z nitami lub rzadziej haczykami na końcach ramion i płytkowatym rozszerzeniem oraz haczykiem u nasady długiego profilowanego kolca (tabl. IV, 16; VII, 14); grupa IX — ostrogi o szeroko rozstawionych ramionach kablaka, zakończonych nitami, z małym kolcem (tabl. VII, 15).

⁴ Termin proponowany przez autora (K. Godłowski 1970, s. 28—31) zamiast stosowanej dawniej nazwy: kultura burgundzka, obecnie proponuje się nazwanie jej kulturą luboszycką.

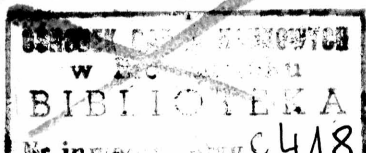
wschód od Wisły, a więc dorzecze Bugu i Narwi dochodząc co najmniej do dolnego Wieprza (cmentarzysko w Kłoczewiu pow. Ryki — B. B a l k e 1968). Obszar jej rozciąga się też na część Polesia i Wołyń, skąd przede wszystkim należy wymienić cmentarzyska w Brześciu-Trzyszynie (J. W. K u c h a r e n k o 1967) i Dityniczach (M. J. Ś m i s z k o, J. K. Ś w i e s z n i k o w 1961). Od południowego wschodu omawiany zespół kulturowy graniczy w ciągu młodszej fazy późnego okresu rzymskiego z wykazującą z nim wiele cech wspólnych kulturą czerniachowską. Ekspansja na te tereny rozpoczęła się jednak dopiero z początkiem okresu późnorzymskiego. Prawobrzeżne Mazowsze i część Podlasia poprzednio były zajęte przez kulturę przeworską (A. N i e w ę g ł o w s k i 1964; A. K e m p i s t y 1966; K. G o d ł o w s k i 1968, s. 262—263, ryc. 4). Silne powiązania z obszarem Pomorza nadwiślańskiego wykazuje w stadium B 2 i wczesnej fazie okresu późnorzymskiego Pomorze Zachodnie. W późniejszych stadiach okresu późnorzymskiego obszar ten łączy się raczej z nadłabskim kręgiem kulturowym (K. G o d ł o w s k i 1970, s. 57), jednakże wobec stosunkowo niewielkiej liczby materiałów pochodzących z Zachodniego Pomorza definitywne wyjaśnienie panujących tam stosunków kulturowych wymagać będzie dalszych badań i studiów.

Omawiana tu kultura była w dawniejszej literaturze określana powszechnie jako kultura gocko-gepidzka, jednakże przeciw stosowaniu tej nazwy wysunięto szereg zastrzeżeń (J. K m i e c i ń s k i 1962, s. 141—145). Niezależnie od ich merytorycznej słuszności odbijają one niewątpliwie właściwą tendencję do unikania nazw etnicznych w odniesieniu do okresów i obszarów, dla których nie dysponujemy dostatecznie pewnymi źródłami pisanymi. Używana niekiedy w literaturze polskiej nazwa — kultura oksywska, czy nawet — grupa oksywska kultury wenedzkiej (np. K. P r z e w o ż n a 1954, s. 136; J. K m i e c i ń s k i 1962, s. 146; J. K o s t r z e w s k i, W. C h m i e l e w s k i, K. J a ż d ż e w s k i 1965, s. 265 nn.), również nie wydaje się być słuszna w odniesieniu do okresu rzymskiego, a zwłaszcza do młodszych jego faz. Stosowanie jej wypływa z pewnego schematyzmu i powierzchowności obserwacji. Pomimo istnienia niewątpliwych nawiązań do oznaczanej jako oksywska kultury wschodniego Pomorza w okresie późnolateńskiego (J. K m i e c i ń s k i 1962, s. 145—146), różnice pomiędzy tą ostatnią a kulturą tego obszaru w okresie rzymskim są bez porównania silniejsze niż np. w wypadku kultury przeworskiej. Stosowanie więc na Pomorzu wspólnej nazwy dla kultury okresu późnolateńskiego i rzymskiego powoduje pewne pomieszanie pojęć.

Co więcej, należy podkreślić, że o ile w okresie późnolateńskim kultury przeworska i oksywska wykazują daleko idące podobieństwo i można się nawet zastanawiać, czy nie chodzi tu o dwie grupy tej samej kultury, to w okresie rzymskim sytuacja przedstawia się zupełnie odmiennie.

Obszar Pomorza nadwiślańskiego i północnej Wielkopolski, a w okresie późnorzymskim także prawobrzeżnego Mazowsza różni się zasadniczo od terenów Polski południowej i środkowej, zajętych przez kulturę przeworską, pod względem ornamentyki i zasobu form ceramicznych, a także przedmiotów metalowych, w szczególności ozdób. Ten ostatni fakt wskazuje też na poważne różnice w stroju, przynajmniej kobiecym, zwłaszcza w fazach B 2 i C 1. Całkowitą odrębność obserwujemy też w zakresie obrządku pogrzebowego i zwyczajów wyposażania zmarłych (A. Kempisty 1965, 1966). Granica między omawianymi zespołami kulturowymi stanowi jednocześnie w wielu wypadkach pewnego rodzaju barierę dla rozchodzenia się różnego rodzaju wytworów, zjawisk i wpływów kulturowych. Tak np. północne pogranicze kultury przeworskiej stanowi kres strefy licznego rozprzestrzenienia się terra sigillata (B. Rutkowski 1960, mapa 1), a w okresie późniejszym masowego występowania ceramiki wykonanej na kole. Ten ostatni fakt szczególnie zdaje się sugerować, że chodzi tu nie tylko o granicę między dwoma kulturami archeologicznymi, ale że możemy mieć również do czynienia z jakimiś głębszymi różnicami w układzie stosunków gospodarczych. Niestety przy obecnym stanie badań, szczególnie niezadowalającym, jeśli idzie o osady omawianej kultury, niewiele na ten temat można powiedzieć. Zwraca jednak uwagę fakt, iż granica kultury przeworskiej pokrywa się począwszy już od okresu późnolateńskiego z obszarem masowego rozchodzenia się wytworów z „żelaza świętokrzyskiego” (J. Piaskowski 1967).

Należy też podkreślić, iż teren zajęty przez interesującą tu nas kulturę wykazuje w porównaniu z kulturą przeworską znacznie silniejsze powiązania z nadłabskim kręgiem kulturowym. Zaznacza się to już w okresie wczesnorzymskim (J. Kmieciński 1962), ze szczególną jednak siłą występuje w młodszych fazach okresu późnorzymskiego, gdy na obu tych obszarach, w przeciwieństwie do kultury przeworskiej, przeważają wśród ceramiki charakterystyczne szerokootworowe czary określane w literaturze niemieckiej jako „Schalenurnen” (R. Schindler 1940, s. 47—64, 93—75). Na powiązania te wskazują również przedmioty metalowe, jak np. liczniejsze na Pomorzu niż w kulturze przeworskiej występowanie typowo nadłabskich kuszowatych fibul z wysoką pochewką VII grupy Almgrena, we wczesnej fazie okresu późnorzymskiego, oraz również kuszowatych fibul z zamkniętą pochewką grupy A VI seria 2 czy sprzączek typu „omega” w młodszej fazie okresu późnorzymskiego. Także zwyczaje pogrzebowe panujące na Pomorzu i Mazowszu wykazują większe niż z kulturą przeworską podobieństwa z kręgiem nadłabskim, gdzie również w większości wypadków w okresie późnorzymskim nie występuje w grobach broń i gdzie spotykamy podobnie jak na Mazowszu (B. Balke 1968, s. 124—125; A. Kempisty

1968a, s. 447) cmentarzyska zawierające wyłącznie lub prawie wyłącznie groby kobiece (W. Matthes 1931; J. Brandt 1960, s. 63—64, 108).

Jeszcze jednak silniejsze związki w zakresie obrządku pogrzebowego wykazuje omawiany zespół z kulturą czarniachowską (J. W. Kucharenko 1967, s. 36—40), gdzie spotykamy podobne brytualne cmentarzyska i bardzo zbliżone zwyczaje wyposażania zmarłych. Warto też podkreślić, że większość pochówków szkieletowych zarówno na Pomorzu i Mazowszu, jak też w kulturze czarniachowskiej orientowana jest głową na północ, podczas gdy znacznie mniej liczne groby szkieletowe kultury przeworskiej wykazują w tym względzie większą różnorodność, przeważnie jednak orientowane są głową na południe (K. Godłowski 1968, s. 270). Na bliższe kontakty obszaru pomorsko-mazowieckiego z kulturą czarniachowską wskazują też zasięgi wielu typów zabytków, a zwłaszcza kuszowatych fibul z podwiniętą nóżką (A. K. Ambroz 1966, s. 60—62), będących najpospolitszą formą zapinek na obu tych terytoriach (są one również częste w kręgu nadłabskim), podczas gdy w kulturze przeworskiej zdecydowanie przeważają jednodzielne zapinki z podwiniętą nóżką i górną cięciwą.

Charakterystyczne jest, że zasięgi niektórych typów zabytków rozpowszechnionych na Pomorzu i na niektórych innych terenach omijają prawie zupełnie obszar kultury przeworskiej. Tak przedstawia się np. w okresie wczesnorzymskim sprawa z bransoletami o węzowatych główkach, gruszkowatymi wisiorkami i esowatymi klamerkami (J. Kmiecński 1962)⁵, które występują w kulturze przeworskiej mniej licznie niż na położonych dalej na południe terenach Czechosłowacji. W młodszej fazie okresu późnorzymskiego spotykamy się nawet z zasięgami obejmującymi krąg nadłabski (łącznie z terenem Czech i częściowo Moraw), obszar pomorsko-mazowiecki i kulturę czarniachowską, omijającymi jednak jakby szerokim półksiężycem teren kultury przeworskiej. Odnosi się to np. do strefy liczniejszego występowania fibul z zamkniętą pochewką grupy A VI 2, a w szczególności do zapinek z masywnym kabłąkiem zakończonym guzkiem (tabl. IV, 6, 10; VII, 5) — tzw. Bügelknopffibeln (E. Meyer 1960; A. K. Ambroz 1966, s. 75—76, tabl. 26, 1). Także wspomniane już naczynia typu „Schalennurnen” występują na Pomorzu i Mazowszu, w kręgu nadłabskim oraz w Czechach i na Morawach (J. Zeman 1961, s. 227—233; B. Svoboda 1965, s. 29—34; K. Godłowski 1970, tabl. VI, VIII, IX, XII, XVI—XIX, XXI).

Oczywiście przytoczone tu wyrywkowe fakty nie dają pełnego obrazu różnic i podobieństw między interesującymi nas zespołami kulturowymi

⁵ Do znalezisk wymienionych przez J. Kmiecńskiego należy dodać bransolety węzowate z Zohoru i Kostolnej na Słowacji (por. niżej przypis 29), wisiorek gruszkowaty z Očkova na Słowacji (materiał nieopublikowany, udostępniony mi łaskawie przez dr T. Kolníka) oraz klamerki esowate z Mikulova na Morawach (materiały niepublikowane dr I. Peškařa, za których udostępnienie wyrażam serdeczne podziękowanie).

(powinno stać się to przedmiotem osobnego szczegółowego opracowania), niemniej ich wymowa wydaje się być dostateczna, by teren Pomorza (wraz z północną Wielkopolską) i prawobrzeżnego Mazowsza (z Podlasiem oraz częścią Wołynia i Polesia) z jednej, a Polski środkowej i południowej z drugiej strony uznać za należące do dwóch różnych, wyraźnie wyodrębnionych kultur archeologicznych. Dla pierwszej z nich proponuję wprowadzenie nowej, nie używanej dotąd nazwy — kultura wschodnio-pomorsko-mazowiecka, odpowiadającej zasadniczemu zasięgowi tego zespołu w czasach jego największego rozprzestrzenienia się, tj. w okresie późnorzymskim. Niewątpliwie nazwa ta nie jest idealna, jednakże inne terminy, które próbowano ostatnio wprowadzić, jak np. kultura wschodniopomorska lub naddolno-wiślańska (A. Kempisty 1966, s. 76—78; 1968a, s. 448—449; 1968b, s. 119) wydają się być jeszcze mniej adekwatne, gdyż uwzględniają tylko obszary wcześniejszego rozprzestrzenienia się interesującego nas zespołu kulturowego, a zastosowanie pierwszej z tych nazw może wywoływać skojarzenia z kulturą wschodniopomorską (grobow skrzynkowych) z wczesnej epoki żelaza (J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski 1965, s. 219—224)⁶.

Na obszarze kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej, a zwłaszcza na Pomorzu oraz na terenach między dolną Wisłą a Pasłęką odkryto bardzo dużą ilość materiałów archeologicznych pochodzących z wielkich cmentarzysk, jak: Pierzchały, pow. Braniewo, Elbląg, Lipniki, pow. Elbląg, Oksywie, pow. Gdynia, Ciepłe, pow. Gniew, Wielbark—Gościszewo, pow. Malbork i Stary Targ, pow. Sztum, Zwierzewo, pow. Ostróda, Krosno, pow. Pasłęk, Kozłówek, pow. Nidzica, Pruszcz i wiele innych. Niestety materiały te nie doczekały się w przeważnej części odpowiedniej publikacji, a te, które się ukazały, są nader skąpo ilustrowane⁷. Materiały z badań XIX i początku XX w. wykorzystał E. Blume (1912, 1915), niestety jednak nie podając pełnej bazy źródłowej — zwłaszcza zwartych zespołów grobowych — a zaliczanie przez niego poszczególnych zabytków do określonych typów w zestawieniach zamieszczonych w drugiej części pracy jest często zbyt ogólne i w wielu wypadkach nie można się na nim opierać. Poza tym zestawienia te nie są kompletne i wykazują często sprzeczności w podawaniu składu zespołów grobowych. Bardzo cenną pozycję stanowi późniejsza o blisko 30 lat książka R. Schindlera (1940) poświęcona ceramice omawianej kultury i zawierająca m.in. rysunki 77 zwartych zespołów grobowych pochodzących przeważnie z wielkich cmentarzysk badanych w okresie międzywojennym, z których materiały następnie zagi-

⁶ Obecnie w związku z pracami nad przygotowaniem przez Instytut Historii Kultury Materialnej PAN syntezy archeologii Polski zaproponowano nazwanie omawianego zespołu kulturowego kulturą wielbarską. Nazwa ta nie budzi przedstawionych wyżej zastrzeżeń.

⁷ Pierzchały — A. Bezenberger 1901b; Elbląg — S. Anger 1880a, b; Ciepłe — A. Schmidt 1902; Zwierzewo — A. Bezenberger 1901a; Kozłówek — J. Heydeck 1892.

neły. Niestety i w tym wypadku nie można się w pełni opierać na zamieszczonych zestawieniach, gdyż zaliczanie zabytków do poszczególnych typów jest zbyt ogólne i czasem niedokładne, na co wskazuje konfrontacja z ilustracjami. Poza tym, nie licząc drobnych przyczynków, na uwagę zasługuje artykuł W. Heyma (1939) omawiający wczesny okres wędrowek ludów na prawym brzegu dolnej Wisły i przynoszący publikację szeregu zwartych zespołów grobowych.

Ten bardzo obszerny, przeważnie niepublikowany materiał uległ niestety prawie kompletnemu zniszczeniu w czasie ostatniej wojny. Ukazała się jedynie oparta na kartotece H. J. Eggersa publikacja cmentarzyska w Połowitem, pow. Morąg (H. J. Eggers 1966), a pewną ilość materiałów opublikowali W. Heym (1961) i H. Hinz (1964).

Ze stanowisk badanych po wojnie najważniejsze są dwa cmentarzyska z kurhanami i kręgami kamiennymi: w Węsiorach, pow. Kartuszy, które zostało w całości przebadane i opublikowane (J. Kmiecński, M. Blombergowa, K. Walenta 1966), i w Odrach, pow. Chojnice, gdzie prace wykopaliskowe nie zostały jeszcze zakończone, ale wyniki dotychczasowych badań opublikowano (J. Kmiecński 1968). W latach 1967—1968 przeprowadzono zakrojone na dużą skalę badania na nowo odkrytym cmentarzysku w Prusczu, ul. Świerczewskiego⁸. Doprowadziły one do 1968 r. do odkrycia 223 grobów ciałopalnych i szkieletowych, w tym sporo bogato wyposażonych pochówków z fazy B 2 i C 1. Materiały te wykorzystałem przy pisaniu niniejszego artykułu. Z obszaru północnej Wielkopolski opublikowano dość duże (57 grobów) cmentarzysko w Słopanowie, pow. Szamotuły (K. Przewoźna 1954).

Na wielką skalę rozpoczęto w okresie powojennym badania stanowisk późnorzymskich na północnym i wschodnim Mazowszu oraz Podlasiu⁹, jednakże wyniki ich zostały dotąd tylko w małym procencie ogłoszone drukiem. Pomijając sprawozdania i publikacje poszczególnych zespołów, opublikowano dotąd liczące 33 groby cmentarzysko w Brulino-Koskach, pow. Ostrów Mazowiecka (A. Kempisty 1968a). Z dawniejszych badań pochodzą cmentarzyska w Drohiczynie (Z. Szmit 1921, 1923), Warszawie-Kawęczynie (B. Jankowska 1962) i Starej Wsi, pow. Węgrów (W. Radig 1942). Z materiałów niepublikowanych wykorzystano w niniejszej pracy 219 wydobytych do 1967 r. zespołów z dużego cmentarzyska w Cecelach, pow. Siemiatycze¹⁰, oraz częściowo tylko publikowane materiały z wyrobawionych, niestety, kurhanów „książęcych” na Podlasiu,

⁸ Badania mgr M. Pietrzaka i materiały nieopublikowane w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku.

⁹ Por. np. A. Kempisty 1965 i 1966 oraz roczne sprawozdania w „Sprawozdaniach Archeologicznych” i „Informatorze Archeologicznym”.

¹⁰ Nieopublikowane materiały z badań J. Jaskanisa w Białymstoku.

pochodzące z badań D. i J. Jaskanisów (J. Jaskanis 1961b), a także niektóre zespoły z cmentarzyska z Niedanowa, pow. Nidzica¹¹.

Tak więc, mimo stosunkowo znacznej liczby rozkopanych cmentarzysk kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej przy studiach nad jej szczegółową chronologią dysponujemy niezbyt dużą bazą źródłową, co oczywiście musi się odbić na dokładności i stopniu prawdopodobieństwa osiągniętych wyników. Należy tu zaznaczyć, iż podział chronologiczny materiałów z Pomorza, który opracował E. Blume (1912—1915), okazuje się być, mimo braku należytego udokumentowania, w wielu szczegółach zaskakująco trafny, zwłaszcza jeśli chodzi o wcześniejsze fazy okresu rzymskiego. Szczególnie słuszne wydaje się wyróżnianie przez tego autora szeregu kompleksów typów zabytków tworzących jednolite „stopnie” (B starszy, B środkowy, B młodszy, B najmłodszy, C, C/D), które jednak ząbnią się, jeśli chodzi o ich chronologię. W chwili obecnej możliwe jest rozbudowanie i uściślenie tego podziału w odniesieniu do okresu późnorzymskiego, zwłaszcza na podstawie studiów nad ceramiką R. Schindlera (1940) oraz wyników badań w Węsiarach, Odrach i na cmentarzyskach mazowieckich.

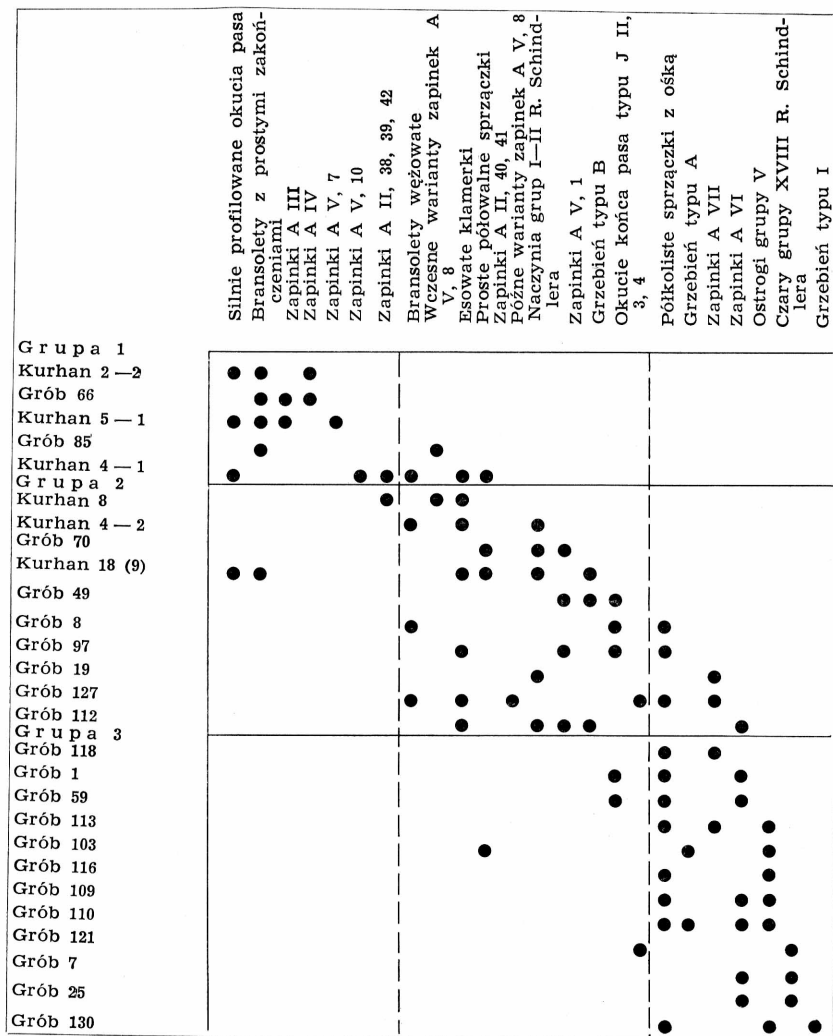
Szczególnie duże znaczenie ma cmentarzysko w Odrach (J. Kmiecński 1968), jakkolwiek nie zostało ono w całości przebadane. Wśród opublikowanych dotąd zespołów grobowych wyróżniają się dość wyraźnie trzy grupy chronologiczne. Współwystępowanie i wyłączanie się charakterystycznych dla nich typów zabytków przedstawia ryc. 1. Dla pierwszej z tych grup charakterystyczne jest zwłaszcza występowanie późnych odmian fibul grupy A III i A IV, zapinek A V, serii 4, 7¹² i 10 oraz wcześniejszych, bardziej smukłych, odmian fibul A V, serii 8 i A II (typy 38—39 i 42), a także silnie profilowanych okuć końca pasa (tabl. I, 1) i bransolet o prostych końcach. Występują tu też niekiedy bransolety węzowate (typ I Blumego)¹³ i klamerki esowate. Należący raczej do grupy 1 (silnie profilowane okucia końca pasa) gr. 105 został przecięty przez gr. 123, który prawdopodobnie trzeba zaliczyć do grupy 2 (fragment grzebyka typu B).

Formę przewodnią dla grupy 2, w której spotykamy jeszcze niektóre typy charakterystyczne dla grupy 1, stanowią przede wszystkim zapinki typu A II, 40—41, A V, serii 1 i młodsze odmiany A V serii 8, a także bransolety węzowate typu II Blumego, klamerki esowate i grzebyki typu B. Pojawiają się tu już jednak fibule grup A VII i wyjątkowo A VI

¹¹ Nieopublikowane materiały z badań R. W. Odojów znajdują się w Muzeum w Olsztynie. Zespoły wykorzystane w niniejszej pracy pochodzą z kartoteki J. Okulicza, za ich udostępnienie, jak również za zgodę udzieloną przez R. W. Odojów na ilustrowanie niektórych zabytków wyrażam serdeczne podziękowania.

¹² Kurhan 5, gr. 1 (J. Kmiecński 1968, s. 53). Fibulę tę błędnie zaszeregowano do VII grupy Almgrena.

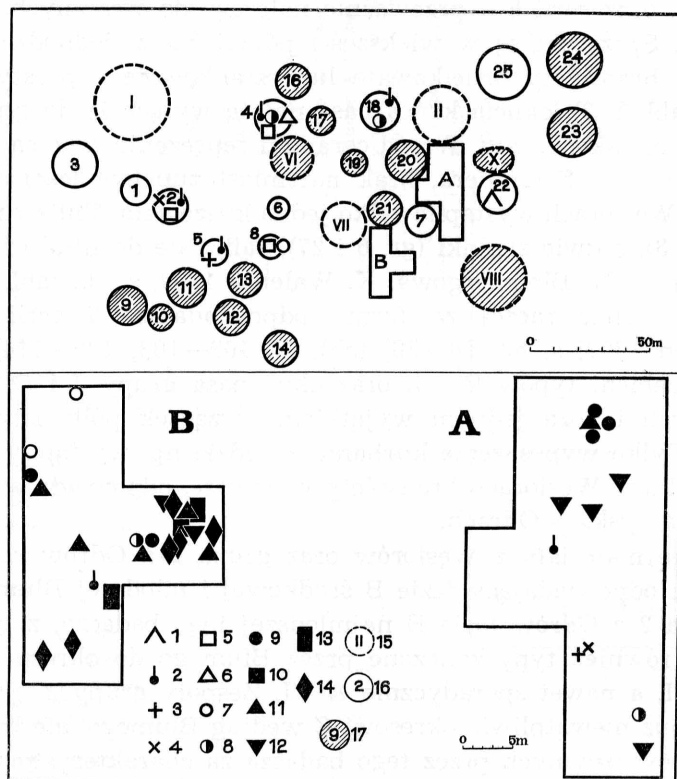
¹³ Kurhan 4, gr. 1 (J. Kmiecński 1968, tabl. XVIII, A).

Ryc. 1. Współwystępowanie charakterystycznych typów zabytków na cmentarzysku w Odrach, pow. Chojnice

stanowiące wraz z ostrogami grupy V (tabl. I, 32), o smukłym silnie wygiętym, często asymetrycznym kabłąku z proporcjonalnie niezbyt długim kolcem, typy najbardziej charakterystyczne dla grupy 3 cmentarzyska w Odrach. Ceramika reprezentowana jest w Odrach nielicznie, jednakże duże garnekowate naczynia (grupa I—II R. Schindlera 1940, s. 15—32; J. Kmiecinski 1968, s. 79—82) występują raczej w zespołach należących do grup 1 i 2, a czarki o ostrym, dwustożkowatym załomie (grupa XVIII Schindlera) w grobach grupy 3. Bardzo istotny jest fakt przecięcia gr. 127 należącego do grupy 2 przez młodsze odeń pochówki — gr. 119 (z zapinką typu A 161—162) i jeszcze późniejszy gr. 109 (zapinka typu A 161—162,

ostrogi grupy V) należące do grupy 3 (J. Kmiecński 1968, s. 28). Pewne zróżnicowanie widoczne też jest w obrządku pogrzebowym. Najwcześniejsze groby należące do grupy 1 na cmentarzysku w Odrach to głównie pochówki w kurhanach, których brak jest całkiem wśród grobów nale-

Ryc. 2. Rozmieszczenie charakterystycznych typów zabytków na cmentarzysku w Odrach, pow. Chojnice

1 — ostrogi grupy I; 2 — silnie profilowane okucia końca pasa; 3 — zapinki A 57—63; 4 — późne odmiany zapinek grupy A IV; 5 — zapinki A 38—39, 42; 6 — zapinki A V, ser. 10; 7 — wczesne, smukłe odmiany zapinek A V, ser. 8; 8 — późne, krępe odmiany zapinek A V, ser. 8; 9 — zapinki A V, ser. 1; 10 — zapinki A II 40—41; 11 — zapinki A VII, ser. 1; 12 — zapinki grupy A VI; 13 — okucia końca pasa typu J II 3—4; 14 — ostrogi grupy V; 15 — kręgi kamienne; 16 — kurhany nie zbadane; 17 — zbadane kurhany i kręgi kamienne

żących do grupy 3. Występują one przede wszystkim w zachodniej części cmentarzyska (ryc. 2). Wśród grobów płaskich można stwierdzić odmienne występowanie przestrzenne nielicznych pochówków grupy 1, natomiast typy uznane za charakterystyczne dla grup 2 i 3 występują obok siebie i w chwili obecnej trudno uchwycić jakąś prawidłowość poza skupianiem się w południowej części cmentarzyska grobów wyposażonych w ostrogi grupy V. Przyczyną może tu być jednak zróżnicowanie społeczne, a nie chronologiczne (J. Kmiecński 1968, s. 132).

Wyniki badań w Odrach uzupełniają materiały z Węsiorów. Przeważająca większość odkrytych tam zespołów grobowych odpowiada grupie 1 cmentarzyska w Odrach. Występują tu licznie późne formy zapinek oczkowatych, wczesne, smukłe odmiany fibul grupy A II oraz fibule A V, serii 7 i 10, oraz serii 8 — przeważnie należące do wczesnych, smukłych jej odmian. Sprzączki są w większości półkoliste z jednodzielną ramą (tabl. I, 2), bransolety drucikowate lub sztabkowate o prostych zakończeniach (tabl. I, 3), okucia końca pasa należą wyłącznie do typu o silnie profilowanym zakończeniu. Wśród ceramiki reprezentowane są licznie naczynia grup I—V Schindlera, brak natomiast zupełnie czar grupy VI i XVIII. W Węsiorach wystąpiła tylko jedna kuszowata fibula z podwiniętą nóżką (gr. 63), a dwie zapinki (gr. 6 i 27), zaliczone do fibul grupy A VII (J. Kmiecński, M. Blombergowa, K. Walenta 1966, s. 70, tabl. XLII, 9—10), należy uznać raczej za formy odpowiadające 7 serii grupy V (O. Almgren 1897, s. 53, 56—58, tabl. V, 102—103, 109—114). Brak tu również grzebieni typów B i I, oraz okuć pasa grupy J i O, sprzączek prostokątnych i poza jednym wyjątkiem sprzączek półkolistych z ośką i skuwką. Tylko wyposażenie kurhanu 15, gdzie np. wystąpiły jedyne na cmentarzysku w Węsiorach bransolety węzowate, odpowiada w pełni grupie 2 cmentarzyska w Odrach.

Tak więc materiały z Węsiorów oraz grupa 1 z Odrów reprezentują zespół form odpowiadający fazie B środkowej i młodszej Blumego, natomiast grupa 2 z Odrów fazie B najmłodszej tego badacza, z tym iż występują tu również typy zaliczone przez Blumego do okresu C, jak zapinki A VII, a nawet sporadycznie A VI. Zespoły grupy 3 z Odrów odpowiadają już niewątpliwie okresowi C według Blumego, ale brak w nich szeregu typów uznanych przez tego badacza za charakterystyczne dla tej fazy. Tak więc nie występują tu kuszowate zapinki z podwiniętą nóżką zdobione na kabłąku karbowanymi „perełkowanymi” pierścieniami („Fibeln mit Ringgarnituren”), także zapinki z guzkiem na główce oraz z przedłużoną „martwą” sprężyną, ósemkowate wisiorki bursztynowe, sprzączki typu „omega”, a wreszcie uznane przez Blumego za charakterystyczne dla fazy C/D fibule grupy A VI, 2¹⁴. Form tych brak jest również na wielkopolskich cmentarzyskach w Słopanowie oraz Poznaniu-Szeląg i Komanatorii (M. Piaszykówna 1952, s. 232—249; K. Przewoźna 1954).

¹⁴ Jedynym wyjątkiem jest tu zdobiona granulowanymi pierścieniami i z zakończoną guzkiem nóżką zapinka z gr. 1 w Odrach (J. Kmiecński 1968, tabl. I, A). Znalezione ją razem z grzebykiem typu B, a więc formą charakterystyczną dla wczesnej fazy okresu późnorzymskiego. Podobna zapinka wystąpiła w gr. 6 na stanowisku 4 w Podwiesku, pow. Chełmno, razem z dwoma kuszowatymi zapinkami z podwiniętą nóżką i karbowanym grzbietem kabłąka, srebrnym naszyjnikiem z ósemkowatym zapięciem oraz z żelazną sprzączką prostokątną z ośką (materiały z badań J. Janikowskiego w Muzeum w Toruniu). Ten ostatni element nie pozwala datować tego zespołu później niż początek młodszej fazy okresu późnorzymskiego.

W grupie pierwszej wyraźnie wyodrębniają się dwie podgrupy. Dla pierwszej (starszej) z nich charakterystyczne są przede wszystkim młodsze warianty fibul oczkowatych (typy A III, 57—64), oraz późne odmiany fibul silnie profilowanych — grupy A IV (szczególnie A 72, 80, 88, 92—93), a dla drugiej (młodszej) podgrupy wczesne, o smukłym kształcie, odmiany zapinek z dwoma kapturkami na sprężynkę — zbliżone do typów A II, 38—39, 42, a także wczesne warianty zapinek z grzebykiem na główce (typy 120—124, serii 8, grupy A V) oraz taśmowate zapinki serii 10, grupy A V. Typy przewodnie obu podgrup często współwystępują z sobą (w szczególności odnosi się to do późnych zapinek oczkowatych i wczesnych z dwoma kapturkami) i nie można mówić o istnieniu między nimi jakiejś ostrej cezury. Być może, jak to zwrócił uwagę R. Wołagiewicz (1968, s. 173) chodzi tu o różnice między okresem masowej produkcji fibul danego typu i ich użytkowaniem. W skład grupy pierwszej zapinek na omawianym tu diagramie wchodzi też fibule 2, 4, 7 i 9 serii grupy A V, których znacznie mniej liczne występowanie nie pozwala na wyraźne przydzielenie do jednej z wyróżnionych tutaj podgrup, raczej jednak łączą się one z podgrupą wcześniejszą. W szczególności odnosi się to do zapinek z grzebykami na główce i nóżce 7 serii grupy A V. Fibule podgrupy pierwszej prawie nie występują z zapinkami charakterystycznymi dla drugiej grupy fibul rysującej się na omawianym diagramie, natomiast z wypadkami takimi spotykamy się dość często w odniesieniu do zapinek typowych dla drugiej podgrupy grupy pierwszej. Obraz ten jest w zasadzie dosyć podobny do wyłaniającego się w oparciu o analogiczny diagram opracowany przez R. Wołagiewicza (1968, s. 171—173) dla Pomorza Zachodniego (w obu zestawieniach uwzględniono materiały z Lubowidza, pow. Lębork). Podgrupa pierwsza i druga grupy drugiej R. Wołagiewicza odpowiada naszej podgrupie pierwszej i drugiej grupy pierwszej (w przeciwieństwie do R. Wołagiewicza nie zajmujemy się tutaj tworzącymi jego grupę pierwszą zapinkami typowymi dla fazy B₁), natomiast fibule charakterystyczne dla podgrupy trzeciej grupy drugiej R. Wołagiewicza w naszym wypadku łączą się już z grupą drugą, z wyjątkiem fibul typów A V, 120—124 i A IV, 80 zaliczonych przez nas do podgrupy drugiej, a nawet pierwszej, grupy pierwszej. Różnice te wynikają być może z pewnych odmienności lokalnych, a także z mniejszej liczby zespołów zawierających różne typy zapinek, na których oparł się R. Wołagiewicz, co mogło doprowadzić do pewnej przypadkowości wyników.

Omówione wyżej, rysujące się na naszym diagramie pierwsze zgrupowanie fibul można w zasadzie synchronizować z grupą 1 grobów na cmentarzysku w Odrach i uznać, że odpowiada ona w przybliżeniu stadium B 2 według H. J. Eggersa (1955, ryc. 2). Podgrupa pierwsza grupy pierw-

szej odpowiada wcześniejszemu odcinkowi stadium B 2 (stadium B środkowe według E. Blumego — 1912), zaś jej podgrupa druga — młodszemu odcinkowi tego stadium (B młodsze Blumego).

Trzon grupy drugiej tworzą przede wszystkim młodsze, krępe i szerokie odmiany fibul z grzebykiem na główce (zwłaszcza typy A V, 127—128 i 130) i z dwoma kapturkami (A II, 40—41), a także fibule z trzema grzebykami serii 1 (grupy A V). Współwystępują one, podobnie jak zapinki typu A V, 137 stosunkowo często z fibulami z wysoką pochewką A VII, serii 1, a rzadziej już z zapinkami z podwiniętą nóżką — szczególnie typów A VI, 161—162. Na młodszą pozycję tych ostatnich wskazuje jednak fakt ich współwystępowania z młodszymi odmianami fibul A VI (zbliżone do typów A 167, 168 i fibule z zamkniętą pochewką — grupy A VI, 2). Warto natomiast podkreślić, iż w przeciwieństwie do stosunków panujących na innych terenach, zwłaszcza na obszarach nadłabskich, a w mniejszej mierze w kulturze przeworskiej, fibule grupy A VII tkwią całkowicie w tym samym bloku współwystępujących z sobą typów, co najmłodsze odmiany grupy A II i V. Omawiane tu zgrupowanie typów zapinek odpowiada 2 i 3 grupie cmentarzyska w Odrach oraz stadium C 1 według Eggersa.

Trzecie zgrupowanie typów zapinek tworzą przede wszystkim późne warianty fibul z podwiniętą nóżką zbliżone do typów A 167—168 i formy pochodne od zapinek z podwiniętą nóżką (grupa A VI, 2). Jest ono jednak reprezentowane na naszej tabeli przez zbyt małą liczbę zespołów, by na tej podstawie można było pokusić się o jakąś bardziej szczegółową analizę i trzeba się tu liczyć z pewną przypadkowością. Grupa ta jest młodsza od cmentarzyska w Odrach i odpowiada częściowo okresowi C, a także C/D Blumego. Następne stadium chronologiczne (okres D) reprezentuje tylko jeden zespół z Wielbarku-Gościszewa, gr. 222, w którym wystąpiły obok siebie masywna późna fibula z podwiniętą nóżką i guzkiem na końcu kabłąka oraz fibula A VI, 2 z łopatkowatą nóżką i guzkami na końcu ośki i kabłąka (tabl. IV, 6—7).

Powyższe dane uzupełnia współwystępowanie innych typów zabytków przewodnich w dostępnych w chwili obecnej zespołach grobowych kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej. Zrezygnowaliśmy tu jednak z załączania zestawień analogicznych do przedstawionej tabeli, obrazującej korelację różnych typów fibul, gdyż przy obecnym stanie badań i opracowań nosiłyby one jeszcze w większym stopniu znamię niepełności. Ograniczę się jedynie do podania wniosków wynikających z analizy dostępnych materiałów, które oczywiście w przyszłości będą wymagały sprawdzenia przez szczegółowe studia nad poszczególnymi typami zabytków. W rezultacie rysuje się następujący obraz chronologicznego zróżnicowania kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej.

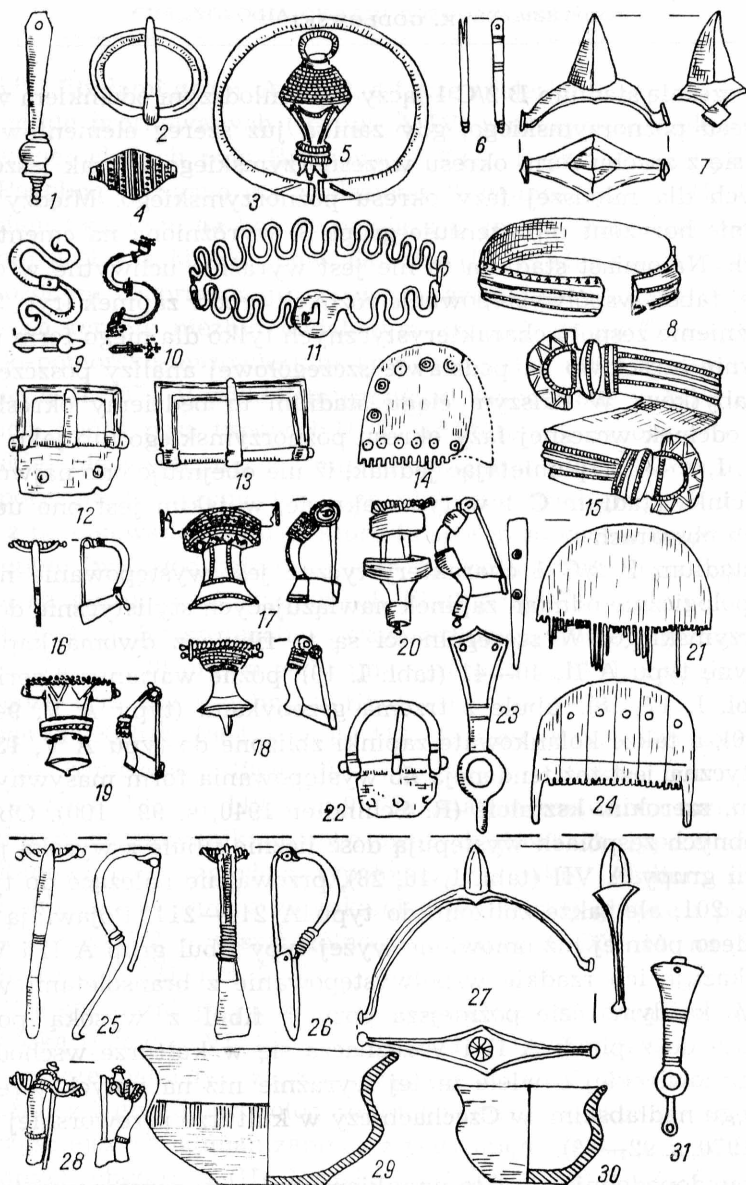
Jak była już o tym mowa, dla wyraźnie się zaznaczającej na terenie Pomorza młodszej fazy okresu wczesnorzymskiego, w którym nie występują jeszcze żadne elementy charakterystyczne dla okresu późnorzymskiego i które odpowiada stadium B środkowemu i młodszemu Blumego oraz B 2 w ujęciu Eggersa, typowe są przede wszystkim młodsze odmiany fibul III i IV grupy Almgrena, wcześniejsze, bardziej smukłe formy wschodniej serii grupy II, oraz serie 2, 4, 7, 10 i wczesne typologicznie, smukłe odmiany 8 serii grupy V. Wśród innych przedmiotów metalowych współwystępujących z nimi na szczególną uwagę zasługują sztabkowate bransolety o prostych końcach (tabl. I, 3) oraz silnie profilowane okucia końca pasa (tabl. I, 1), które np. w kulturze przeworskiej typowe są głównie dla fazy B 1. Oba wymienione ostatnio elementy występują też niekiedy z młodszymi odmianami fibul charakterystycznych już dla fazy następnej. Przykładem tego może być np. kurhan 18(9)¹⁶ z Odrów (2 zapinki A V, serii 1 i 1 typu A V 127/128) lub gr. 1 z Kościelnej Jani, pow. Starogard Gdański (fibula A 127/128)¹⁷. Jak wspomniałem, również zapinki charakterystyczne dla fazy B 2 współwystępują niekiedy z formami typowymi dla wczesnej fazy okresu późnorzymskiego.

Wydaje się, że w ciągu omawianego tu okresu zasięg kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej ograniczał się do północnej Wielkopolski, Pomorza i obszarów bezpośrednio do niego przylegających od wschodu i południowego wschodu. Mazowsze i Podlasie zajmuje natomiast w tym czasie w dalszym ciągu kultura przeworska.

Dla następnej, równie wyraźnej na omawianym obszarze fazy chronologicznej charakterystyczny jest zespół form reprezentujących stadium B najmłodsze Blumego, z którymi współwystępują też niektóre elementy właściwe dla stadium C. Odpowiada ona okresowi środkoworzymskiemu R. Schindlera (1940, s. 13, 14, 99—100, 105—108), ale prawdopodobnie tylko częściowo, stadium C 1 Eggersa, mianowicie jego wcześniejszemu odcinkowi, gdy w większej ilości występują jeszcze formy nawiązujące do okresu wczesnorzymskiego. Stadium to będziemy w dalszym ciągu oznaczać jako fazę B 2/C 1 (ryc. 4, tabl. I, 1—24). Nie jest ono jednak całkiem jednolite chronologicznie i, jak będzie o tym mowa niżej, część (być może nawet dosyć pokaźna) należących do niego zespołów pochodzi prawdopodobnie z okresu przed pojawieniem się elementów charakterystycznych dla właściwego okresu późnorzymskiego, jak np. fibul grupy A VII i A VI. Ich wyraźne odgraniczenie natrafia jednak obecnie na poważne trudności.

¹⁶ Kurhan ten miał w numeracji J. Kostrzewskiego (1928) nr 9, a według numeracji J. Kmiecińskiego (1968) — 18.

¹⁷ Nieopublikowane materiały z badań M. Pietrzaka w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku.

Tablica I. Kultura wschodnio-pomorsko-mazowiecka. Wczesna faza okresu późnorzymskiego (1—24: faza B 2/C1)

1—Odry, pow. Chojnice, kurhan 18 (9); 2—Odry, kurhan 18 (9); 3—Słopotowo, pow. Szamotuły, gr. 57; 4—Kuznica Żelichowska, pow. Piła; 5—Odry, kurhan 18 (9); 6—Odry, gr. 100; 7—Odry, kurhan 22; 8—Pierzchały, pow. Braniewo, gr. 24; 9—10—Odry, gr. 127; 11—Cotoń, pow. Żnin; 12—Poznań-Komandoria, gr. III; 13—Odry, kurhan 4; 14—Zwierzewo, pow. Ostróda, gr. IX; 15—16—Odry, gr. 127; 17—Odry, gr. 112; 18—Węsiory, pow. Kartuzy, kurhan 15; 19—Odry, gr. 127; 20—Odry, gr. 112; 21—Kostrzyn, pow. Środa; 22—Węsiory, kurhan 15; 23—Odry, gr. 127; 24—Bystrzec, pow. Kwidzyń, gr. 12; 25—Odry, gr. 109; 26—27—Odry, gr. 110; 28—Poznań-Komandoria, gr. III; 29—Odry, gr. 121; 30—Odry, gr. 7; 31—Połowite, pow. Morąg, gr. 12

Jednocześnie stadium B 2/C 1 łączy się z młodszym odcinkiem wczesnej fazy okresu późnorzymskiego, gdy zanika już szereg elementów wywodzących się z zasobu form okresu wczesnorzymskiego, a brak jeszcze cech właściwych dla młodszej fazy okresu późnorzymskiego. Między innymi ten właśnie horyzont reprezentuje grupa 3, wyróżniona na cmentarzysku w Odrach. Natomiast stadium to nie jest wyraźnie uchwytnie w omawianej wyżej tabeli współwystępowania różnych typów zapinek (ryc. 3), a ściśle wyróżnienie zespołu charakterystycznych tylko dla niego form możliwe jest jedynie częściowo na podstawie szczegółowej analizy poszczególnych typów zabytków. W dalszym ciągu stadium to będziemy określać jako młodszy odcinek wczesnej fazy okresu późnorzymskiego lub jako stadium C 1 (tabl. I, 25—31), pamiętając jednak, iż nie obejmuje ono najwcześniejszego odcinka stadium C 1 w tym zakresie, w jakim jest ono uchwytnie na innych obszarach.

Dla stadium B 2/C 1 charakterystyczne jest występowanie najmłodszych typologicznie odmian zapinek nawiązujących stylistycznie do okresu wczesnorzymskiego. W szczególności są to fibule z dwoma kapturkami na sprężynę typu A II, 40—41 (tabl. I, 19), późne warianty 8 serii grupy A V (tabl. I, 17, 18), fibule z trzema grzebykami (typy A V, 94—96 — tabl. I, 20), a także kolankowate zapinki zbliżone do typu A V, 137. Charakterystyczna jest też tendencja do występowania form masywnych oraz o krępych, szerokim kształcie (R. Schindler 1940, s. 99—100). Obok nich i w podobnych zespołach występują dość licznie fibule z wysoką pochewką, 1 serii grupy A VII (tabl. I, 16, 28), przeważnie należące do typów A 193—194, 201, ale także zbliżone do typu A 210—211. Pojawiają się one jednak nieco później niż omówione wyżej typy fibul grup A II i V, na co m.in. wskazuje ich rzadkie współwystępowanie z bransoletami węzowatymi¹⁸. W każdym razie późniejsza pozycja fibul z wysoką pochewką w stosunku do zapinek A II i V zaznacza się w kulturze wschodnio-pomorsko-mazowieckiej o wiele mniej wyraźnie niż na innych terenach — np. w kręgu nadłabskim, w Czechach czy w kulturze przeworskiej (K. Godłowski 1970, s. 92—93).

Najprawdopodobniej jest to wynikiem dłuższego występowania w kulturze wschodnio-pomorsko-mazowieckiej „wczesnorzymskich” fibul grup A II, IV i V, na co wskazuje też np. ich stosunkowo częste występowanie z prostymi wcześniejszymi formami zapinek z podwiniętą nóżką (brak ich jednak w pewnych zespołach z zapinkami zbliżonymi do typów A

¹⁸ Odry, gr. 127 i Skowarcz, pow. Gdańsk gr. III (E. Blume 1915, s. 26), oprócz tego w Prusczu, ul. Świerczewskiego, gr. 206, obok srebrnej zapinki z wysoką pochewką, zdobionej karbowanymi pierścieniami, znaleziono fragment być może obrzeżenia bransolety węzowatej, użytej już wtórnie jako wisiorek. Identyfikacja tego przedmiotu nie jest jednak pewna.

167—168¹⁹ i fibulami grupy A VI 2), a także znalezienie zapinki pochodnej od fibul silnie profilowanych (grupa A IV) z naczyniem wykonywanym na kole w Pierzchałach, pow. Braniewo gr. 7 (A. Bezzenberger 1901b, s. 108). Podobną wymowę ma znalezienie 2 zapinek typu A II, 41 razem z naczyniem toczonym na kole w nawiązującym do omawianej fazy chronologicznej grobie z Mościc, pow. Gorzów (D. Bohnsack 1940a, tabl. 461), położonym co prawda już poza obszarem interesującej tu nas kultury, ale na terenie niezbyt oddalonym od jej granic²⁰. Na obszarze wschodnio-pomorsko-mazowieckim spotykamy też stale w towarzystwie fibul grup A II, IV i V półkoliste sprzączki zaopatrzone w ośkę i skuwkę oraz okucia końca pasa typów J II, 3—4, które np. na obszarze kultury przeworskiej nie występują z tymi odmianami zapinek. Zwraca również uwagę spotykane na terenie Pomorza zdobienie fibul grupy II i V pierścieniami z perełkowanego drutu, który to sposób zdobienia rozpowszechnia się następnie w młodszej fazie okresu późnorzymskiego występując zwłaszcza na późniejszych wariantach fibul grup VI i VII (T. Kolnik 1964, s. 410—411). Na szczególną uwagę zasługują fibule z grzebykiem na główce (A V, seria 8) oraz z podwójną sprężyną (tabl. I, 18), charakterystyczną poza tym dla ozdobnych fibul z młodszej fazy późnego okresu rzymskiego (T. Kolnik 1964, s. 411—412). Znamy je np. z Węsorów, kurhan 15 (J. Kmiecński 1960, Pl. 27/2, 2) i Osieka, pow. Świecie (G. Kossinna 1922, s. 119, ryc. 9). Ta ostatnia znaleziona razem ze spiralnym złotym naramiennikiem o węzowatych główkach, typu skandynawskiego, stanowi pod względem typologicznym jakby stadium pośrednie między fibulą z Węsorów a zapinkami o półkolistej główce i podwójnej sprężynie z fazy C 2 — w szczególności zapinką z Očkova na Słowacji (T. Kolnik 1964, s. 421, ryc. 5, 1).

Niewątpliwie późniejszą pozycję chronologiczną zajmują zapinki z podwiniętą nóżką typów A VI, 161—162 (tabl. I, 25), jakkolwiek współwystępują one jeszcze niekiedy z zapinkami grupy A II i V. W Odrach łączą się one wyraźnie z 3 grupą chronologiczną tego cmentarzyska. Jak się wydaje, do najwcześniejszych odmian zapinek z podwiniętą nóżką należą, podobnie jak na innych obszarach (H. Preidel 1930, s. 48; J. Zeman 1961, s. 186—188; K. Godłowski 1970, s. 15, 20, 69), zapinki o rozszerzonej nóżce (tabl. I, 26), znane np. z Odrów gr. 110 (z ostrogami grupy V), Oksywia gr. 27 (z zapinką A V, serii 10 — D. Bohnsack 1940b, s. 22 ryc. 1) i Nie-

¹⁹ Niezupełnie pewnie wygląda wymieniony przez E. Blumego (1915, s. 22) zespół z Elbląga, gdzie zapinka typu A II, 41 miała rzekomo wystąpić w towarzystwie kuszowatych fibul, — m.in. bogato zdobionej filigranowymi pierścieniami (S. Anger 1880a, tabl. V, 30).

²⁰ Elementem łączącym jest również znaleziona w grobie z Mościc klamerka esowata oraz ręcznie lepiące naczynie mające pewne analogie z Modrzejowa, pow. Bytów gr. 1 (Archiwum Muzeum w Szczecinie, według kartoteki K. Przewoźnej) i Pruszcza gr. 206 (Muzeum w Gdańsku, badania M. Pietrzaka).

danowa, pow. Nidzica, gr. 32 (z grzebykiem typu B)²¹. W kulturze wschodnio-pomorsko-mazowieckiej nie stwierdzono, jak dotąd, zróżnicowania typów zapinek w zależności od płci zmarłego, jakie wystąpiło w kulturze przeworskiej, gdzie w pewnym okresie czasu (starszy odcinek wczesnej fazy okresu późnorzymskiego) dla grobów kobiecych typowe są przede wszystkim zapinki grup A II, V i VII, dla męskich zaś grupy A VI (K. Godłowski 1970, s. 13—15).

Spośród sprzączek do pasa najbardziej pospolite są formy półkoliste, przy czym szczególnie charakterystyczne są sprzączki o półkolistej ramie osadzonej na ośce zakończonej często profilowanymi guzkami i zaopatrzone w skuwkę (tabl. I, 22). Mniej licznie występują sprzączki o ramie prostokątnej, również często zaopatrzone w skuwkę (tabl. I, 12—13). Typ ten (podobnie jak sprzączki półkoliste z oską i skuwką) pojawia się w kulturze wschodnio-pomorsko-mazowieckiej w towarzystwie młodszych odmian fibul grupy A II i V, a występowanie jego poświadczone jest też w takich stosunkowo późnych zespołach, jak z Pruszcza (z naczyniem toczonym na kole — D. Rochna 1942) czy Podwieska, pow. Chełmno, stan. 4, gr. 6 (z zapinką A VI 2, por. przyp. 14), które należy zapewne zaliczyć już do początku młodszej fazy okresu późnorzymskiego.

Bogato reprezentowane są okucia końca pasa. Obok wspomnianego już sporadycznego występowania charakterystycznych dla okresu poprzedniego silnie profilowanych okuć spotykamy wąskie okucia ze szczątkowym profilowaniem (tabl. I, 6)²², okucia typu J I²³, J II, 1—2²⁴, przeważnie wąskie, taśmowate okucia zbliżone do typów J IV—V²⁵ oraz najbardziej pospolite okucia typu J II, 3—4 (tabl. I, 23). Ten ostatni typ występuje w kulturze wschodnio-pomorsko-mazowieckiej pospolicie w towarzystwie fibul grupy A II i V, a zwłaszcza typu 40—41, podczas gdy na obszarze kultury przeworskiej tego rodzaju zespoły należą do wielkiej rzadkości (to samo zresztą odnosi się do półkolistych sprzączek z oską i skuwką). Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż w kulturze przeworskiej okucia końca pasa występują, począwszy już od fazy B 2, głównie jako element wyposażenia grobów męskich (K. Godłowski 1970, s. 12—13), w których we wczesnej fazie okresu późnorzymskiego zdecydowanie dominują fibule z podwiniętą nóżką. Okuć końca pasa nie spotykamy tam natomiast w grobach kobiecych, gdzie występują jeszcze w tym okresie najmłodsze odmiany fibul II, i IV i V grupy. Natomiast w kulturze wschodnio-pomorsko-mazowieckiej okucia końca pasa reprezentowane są zarówno w grobach męskich

²¹ Niepublikowane badania R. W. O d o j ó w, Muzeum w Olsztynie.

²² Np. Odry gr. 100, Połowite gr. 19 i 24.

²³ Polanki, pow. Gdańsk (R. Schindler 1940, s. 71, ryc. 47).

²⁴ Np. Mściszewice, kurhan VIII (E. Blume 1915, s. 51); Pruszcz — cukrownia, gr. IV (R. Schindler 1939, s. 40, tabl. 3b); Pruszcz, ul. Świerczewskiego, gr. 205, 210, 214 (niepubl., Muzeum w Gdańsku).

²⁵ Np. Odry, gr. 116; kurhan 4, gr. 2; Połowite, gr. 22; Pruszcz, ul. Świerczewskiego, gr. 205; Mściszewice, kurhan VII (H. Müller-Kuales 1940, tabl. 476).

(z ostrogami), jak też kobiecych, dla których są one nawet bardziej typowe. Jednocześnie okucia końca pasa typu J II, 3—4 tylko wyjątkowo współwystępują z bransoletami węzowatymi (Odry gr. 127, Brześć-Trzysznica gr. 7 i ewentualnie wspomniany gr. 206 z Pruszcza), natomiast dość często spotyka się je w niewątpliwych zespołach młodszej fazy okresu późnorzymskiego (z późniejszymi odmianami fibul grupy A VI i wisiorkami ósemkowatymi)²⁶. Pozwala to na wysunięcie przypuszczenia, iż okucia te wchodziły w użytkowanie w okresie późniejszym niż początek stadium B 2/C 1. Zdecydowanie młodszy charakter mają okucia typu J II, 6—7 (tabl. I, 31), które zapewne w większości należy datować na młodszy odcinek wczesnej fazy okresu późnorzymskiego²⁷.

Bardzo charakterystyczne dla Pomorza i obszarów doń przyległych są tzw. bransolety węzowate (tabl. I, 15)²⁸. Typ ten, wyróżniony przez E. Blumego (1912, s. 64—71), ma bogatą dotyczącą go literaturę (G. Kossinna 1922; E. Beninger 1932; K. Raddatz 1957, s. 120—133; O. Voss, M. Ørsnes Christensen 1948). Zajął się nim m.in. J. Kmieciński (1962, s. 118—126). Rewidując podział Blumego, zaliczył on wszystkie bransolety odpowiadające typom I—III tego autora do jednej grupy, którą określa jako typ I — bransolety z półkolistą główką typu naddolnowiślańskiego. Nie wchodząc tu w skomplikowane zagadnienia genezy, wzajemnego stosunku różnych typów i rozprzestrzenienia się bransolet węzowatych²⁹,

²⁶ Np. Wielbark, gr. 1198 (R. Schindler 1940, s. 112, ryc. 75) Krosno, pow. Pasłęk, gr. 2 i 29 (E. Blume 1915, s. 48, 73); Połowite, gr. 9 (H. J. Eggers 1966, tabl. 12, 3); Kończewice, pow. Gdańsk, gr. 5 (W. La Baume, 1939, tabl. I, a).

²⁷ Np. Połowite, gr. 12, Wielbark, gr. 1200 (R. Schindler 1940, s. 84, ryc. 55); Sapolno, pow. Człuchów (E. Sprockhoff 1928); Pierzchały, pow. Braniewo gr. 56 (A. Bezzenberger 1901b, s. 122; E. Blume 1915, s. 52); Ostróda gr. 63, 104 (E. Blume 1915, l.c.); Krosno, pow. Pasłęk, gr. 125 (E. Blume 1915, l.c.).

²⁸ G. Kossinna (1922) i K. Raddatz (1957, s. 121) wprowadzają na określenie tego typu nazwę: bransolety o tarczowatych zakończeniach („Schildkopfarmringe”), w odróżnieniu od bransolet nadłabskich i skandynawskich o wydłużonych, wyraźnie zoomorficznych końcach. Ponieważ jednak przynajmniej część bransolet interesującego tu nas typu, zwłaszcza zaopatrzonych na główce w oczka, posiada również niewątpliwie zoomorficzny charakter, pozostajemy tu przy nazwie — bransolety węzowate — tradycyjnie stosowanej w literaturze polskiej.

²⁹ Należy tu jedynie wspomnieć, iż dla sprawy przypuszczalnej, prowincjonalnorzymskiej proveniencji bransolet węzowatych (por. zwłaszcza K. Raddatz 1957, s. 121; J. Kmieciński 1962, s. 122—126) szczególne znaczenie ma nie uwzględniona przez J. Kmiecińskiego złota bransoleta z książącego grobu typu Lubieszewo z Zohora, koło Bratysławy na Słowacji (L. Kraskovska 1959). Ten typologicznie dość wczesny okaz znaleziono w zespole, który na podstawie importów rzymskich i fibul z trąbkowatą główką należy datować na wcześniejszą fazę stadium B 2. Jest to więc jedna z najwcześniej datowanych bransolet węzowatych. Podobnie zapewne należy datować pochodzącą również z terenów naddunajskich bransoletę z Wulzeshofen w Austrii (E. Beninger 1932; K. Raddatz 1957 l.c.). Trzecia, niepublikowana dotąd bransoleta węzowata z zbroi rejonu pochodzi z Kostolnej, okr. Senec, gr. 47 (niepublikowane materiały w zbiorach AÚ SAV w Nitrze — pochodzące z badań T. Kolnika, za których udostępnienie wyrażam Mu serdeczne podziękowanie). Znaleziono ją w towarzystwie wielkiej prostokątnej sprzączki z podwójnym kołcem. Należy więc datować ją prawdopodobnie na schyłek fazy B 2. J. Kmieciński nie uwzględnia także wszystkich okazów skandynawskich (por. K. Raddatz 1957, l.c. i cytowana tam literatura).

chcę jedynie zwrócić uwagę, iż całkowicie zlekceważony przez J. Kmiecńskiego podział typologiczny Blumego znajduje jednak pewne potwierdzenie w datowaniu zespołów. Można tu np. wymienić znane już Blumemu (1912, s. 69; 1915, s. 61—62) groby zawierające bransolety typu I i wcześniejsze odmiany fibul właściwe dla fazy B 2, jak Lipniki, pow. Elbląg (z fibulą typu wg O. Tischlera, H. Kemke 1902, tabl. II, 12), Rządź, pow. Grudziądz (z fibulą A IV, 72) i Ciepłe, pow. Gniew (z wcześniejszymi formami fibul grupy A II). Dochodzą do tego nowo odkryte zespoły z Lubowidza gr. 12 (fibule A III, 60; A II, 38 i A V, 100 — H. H i n z 1964), Odrów, kurhan 4, gr. 1 (silnie profilowane okucia pasa i fibule typu A II, 38 i A V, serii 10 — J. Kmiecński 1968, tabl. XVIII), oraz z Pruszcza, ul. Świerczewskiego gr. 58 (fibula A V, serii 10) i gr 79 (wcześniejsze odmiany fibul grupy A II i późna fibula oczkowata). Jednocześnie znaleziono spiralnie skręconą bransoletę typu III z Elbląga razem z 3 zapinkami należącymi do późnych odmian kuszowatych fibul z podwiniętą nóżką zbliżonych do typu A VI, 167 (A. Anger 1880, tabl. IV, 17, V, 27, 30, 41; E. Blume 1912, s. 69, przypis 81). Większość jednak pozostałych bransolet węzowatych reprezentujących typ II Blumego występuje w zespołach z fibulami A V, serii 8 (młodsze odmiany), A V, serii 1, a zwłaszcza A II, 40—41. Jak wspomniano, wyjątkowo tylko spotyka się je w towarzystwie fibul grupy A VII oraz okuć pasa J II, 3—4. Z zapinkami z podwiniętą nóżką znaleziono je tylko w gr. 8 z Maciejowa, pow. Tczew (E. Blume 1912, s. 64).

Wszystko to wskazuje, że okres rozpowszechnienia bransolet węzowatych przypada głównie na wcześniejszy odcinek fazy B 2/C 1. Charakterystyczne jest, że brak ich np. na przypuszczalnie dość późnym cmentarzysku w Połowitem (gdzie jednak spotykamy fibule grup A II i V, a także klamerki esowate), jak również nie występują one prawie w dorzeczu Bugu objętym przez ekspansję kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej. Początek tej ekspansji wyznaczają groby z zapinkami typów A II, 40—41 i A V, 94—86 i 127—128, które wystąpiły np. na cmentarzyskach w Cecełach, Starej Wsi oraz Brześciu-Trzyszyń, a także w kurhanach typu rostołckiego (Rostołty, kurhan 4 — fibula zbliżona do typu A II, 40; Dmochy — Rodzonki, pow. Wysokie Mazowieckie, kurhan 1 — późny wariant fibul pochodnych od silnie profilowanych znaleziony w nasypie kurhanu)³⁰. Na terenie tym znaleziono, jak dotąd, w pewnym zespole tylko jeden fragment srebrnej bransolety, być może węzowatej, w gr. 7, na cmentarzysku w Brześciu-Trzyszyń³¹, razem z zapinką typu A II, 40, okuciem pasa J II, 3 i pół-

³⁰ Niepublikowane materiały z badań J. Jaskanisa w Muzeum w Białymstoku.

³¹ Por. J. W. Kucharenko (1967, s. 26, tabl. III 2, 7, 18, 20). Z Ruskiej Wsi, pow. Łuków, pochodzi znaleziona luźnie bransoleta węzowata, zbliżona do typu I Blumego (informacja dr T. Dąbrowskiej), trudno jednak powiedzieć, do jakiego zespołu kulturowego należy ją zaliczyć (podobno razem z nią miano znaleźć broń, co przemawia za wiązaniem jej z kulturą przeworską).

kolistą sprzączką z ośką i skuwką. W każdym razie bransolety węzowate nie przechodzą jako typowy element do młodszego odcinka wczesnej fazy okresu późnorzymskiego, na co wskazuje też ich brak w grupie 3 cmentarzyska w Odrach.

Mniej licznie w porównaniu z bransoletami węzowatymi występują, prawdopodobnie również głównie we wcześniejszym odcinku omawianej fazy, szerokie taśmowate bransolety o prosto ściętych końcach, zdobione podłużnymi żłobkami (tabl. I, 8 — E. Blume 1912, s. 63—64), oraz bransolety z faliście powyginanego drutu z kolistym zapięciem (tabl. I, 11 — E. Blume 1912, s. 85—86, 1915, s. 67).

Klamerki esowate (tabl. I, 9—10) należące również do typów bardzo charakterystycznych dla omawianej kultury są, jak się wydaje, niezbyt licznie reprezentowane w młodszym odcinku wczesnej fazy okresu późnorzymskiego. W szczególności odnosi się to do zdobionych filigranem klamerki typu B według J. Kmiecińskiego (1962, s. 128—129 — tabl. I, 10). Jak tego jednak dowodzi ich współwystępowanie z fibulami VII, a nawet VI grupy Almgrena, spotyka się je w okresie późnorzymskim częściej niż bransolety węzowate.

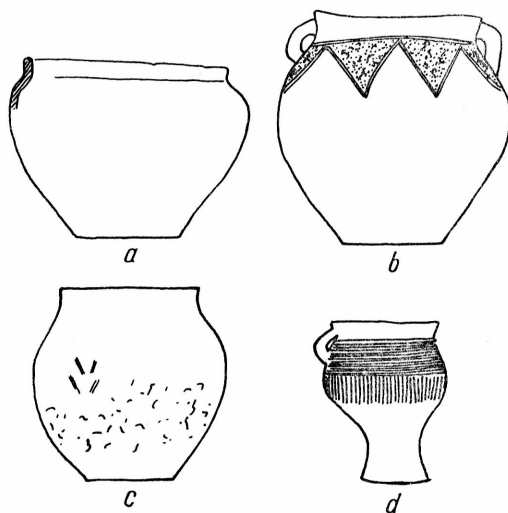
Natomiast zdobione filigranem, dwustożkowate, puste w środku paciorki metalowe (tabl. I, 4) oraz wisiorki gruszkowate (tabl. I, 5) i kuliste (typy te pojawiają się już w fazie B 2, a nawet wcześniej — por. K. Radatz 1957, s. 138—139; J. Kmieciński 1962, s. 108—118) nie występują zasadniczo w większej ilości, przynajmniej w świetle znanych dotąd materiałów, w czasach późniejszych od fazy B 2/C 1. Niewiele niestety da się powiedzieć na temat datowania bardzo licznych i różnorodnych form paciorków szklanych i bursztynowych. Na podstawie znalezisk kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej (zwłaszcza z Odrów, Pruszcza i Ceceli), a także pochodzących z innych obszarów, wydaje się, że dla wczesnej fazy okresu późnorzymskiego typowe są długie, walcowate paciorki zdobione podłużnym żeberkowaniem lub też czerwonymi i białymi nitkami wtapianymi poprzecznie na zielonym tle. W fazie tej brak natomiast jeszcze ósemkowatych wisiorków bursztynowych i szklanych tak charakterystycznych dla późnej fazy okresu późnorzymskiego.

W omawianym tu okresie pojawiają się po raz pierwszy, przynajmniej w większej ilości, w materiałach kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej rogowe grzebienie należące do typów A (tabl. I, 14) i B (tabl. I, 21) S. Thomas (1960, s. 56—66). Oba typy występują tak w fazie B 2, jak też C 1, natomiast później pojawiają się trójwarstwowe grzebyki typu I (tabl. I, 24). Współwystępują one jednak jeszcze z fibulami grupy A II i V.

Tak ważne dla chronologii okresu rzymskiego uzbrojenie reprezentowane jest jedynie przez niezbyt licznie występujące ostrogi. Wcześniejszą pozycję chronologiczną zajmują krępe ostrogi grupy I (tabl. I, 7), które

w charakterystykach zespołach wystąpiły np.: w Mściszewicach, kurhan VII (m.in. fibula typu A VII, 210—211, okucie końca pasa grupy J V, kociołek typu E 48 i szklany pucharek E 189 — H. Müller-Kuales 1940, tabl. 476), w Pruszczu — cukrowni, gr. 4 (okucie pasa typu J II, 1 — R. Schindler 1939 tabl. III, b), Poznaniu-Komandorii gr. 6 (okucie pasa grupy O — M. Piaszykówna 1952, s. 234, ryc. 66), Krzyżowcu, pow. Choszczno (kociołek E 44 i półkolista ośka ze sprzączką — „Zeitschrift für Ethnologie”, „Verhandlungen”, t. 20, 1880, s. 153—154) i Opaleniu, pow. Gniew (kociołek E 44 — M. Jahn 1921, s. 55, 110). Wystąpiły one również w kurhanie 22 w Odrach, gdzie groby kurhanowe reprezentują głównie 1 grupę chronologiczną tego cmentarzyska.

Dla młodszego odcinka wczesnej fazy okresu późnorzymskiego charakterystyczne są smukłe, często asymetryczne ostrogi grupy V (tabl. I, 27) i VI (z podciętą podstawą kolca). Stanowią one m.in. jeden z typów przewodnich grupy 3 cmentarzyska w Odrach, a znaleziono je też w bogato wyposażonych grobach w Mściszewicach, kurhan VII (fibula zbliżona do

Ryc. 4. Ceramika z obszaru Pomorza Gdańskiego z fazy B 2/C 1

a — Gostkowo, pow. Toruń, gr. 9; b — Tynwałd, pow. Susz, gr. 1; c — Wielbark (Gościszewo), pow. Malbork, gr. 660; d — Osiek, pow. Świecie

typu A V, 101, półkolista sprzączka ze skuwką, okucie pasa J II, 1 — M. Jahn 1921, s. 113, ryc. 59) i Osieku, pow. Świecie (ostroga grupy VI, wspomniana fibula z grzebykiem na główce i podwójną sprężyną, brązowy czerpak typu E 160, złoty spiralny naramiennik skandynawskiego typu, o węzowatych zakończeniach — G. Kossinna 1922, s. 113, ryc. 3).

Wśród ceramiki (ryc. 4) przeważają w fazie B 2/C 1 występujące już

w stadium B 2 naczyń grupy I—V Schindlera (1940, s. 15—47), przy czym szczególnie charakterystyczne są dwu- i trójuszne naczynia grupy III i IV zdobione trójkątnymi polami — na przemian gładzonymi i chropowatymi (ryc. 4b). Zanikają one już w „czystej” fazie C 1. Zasięg ich ogranicza się do Pomorza i północnej Wielkopolski (J. Kmiecński 1962, s. 133—140, mapa 4), nie są natomiast, jak dotąd, znane z zajętego przez kulturę wschodnio-pomorsko-mazowiecką w okresie późniejszym obszaru Mazowsza i Podlasia. W młodszym odcinku fazy C 1 liczniejsze stają się szerokootworowe misowate naczynia grup VI i XVIII Schindlera (1940, s. 47—64, 93—95), nawiązujące wyraźnie do znanych z obszarów nadłabskich „Schalenurnen”. Występują one m.in. w grupie 3 w Odrach (tabl. I, 29, 30). Opierając się na zestawieniach Schindlera (1940, s. 140—145, 160—163), można sądzić, że ta grupa naczyń występuje jeszcze czasami razem z fibulami grupy A II i V. Są to jednak sporadyczne wypadki, a poza tym naczynia znalezione razem z fibulami A II, 40—41 i ilustrowane przez Schindlera (1940, ryc. 32, 42) trudno zaliczyć do klasycznych reprezentantów tego typu. Całkowitą przewagę zdobywają one zarówno na cmentarzyskach położonych nad dolną Wisłą, jak też na Mazowszu i Podlasiu dopiero w młodszej fazie okresu późnorzymskiego.

W bogatszych zespołach omawianej fazy stosunkowo dosyć licznie spotykamy brązowe i szklane prowincjonalno-rzymskie naczynia importowane. Wydaje się, iż podobnie jak na obszarze kultury przeworskiej (K. Godłowski 1965) jest to okres szczególnego nasilenia kontaktów handlowych z imperium rzymskim. Reprezentowane są przede wszystkim brązowe czerpaki z wiosłowatym uchwytem typu E 160—161³², brązowe skośnie żłobkowane kociołki (E 44—48)³³, szklane pucharki zdobione ornamentyką malowaną, zbliżone do typu E 186³⁴, i szklane pucharki zdobione ornamentem nakładanych nitek, typów E 189—193³⁵. Współwystępowanie ich z innymi charakterystycznymi typami zabytków obrazuje tabela 1. O ile można wyciągać wnioski opierając się na tej mimo wszystko dość wąskiej

³² W zespołach zwartych znaleziono je w Pruszczu — cukrowni, gr. 3 i 5 (R. Schindler 1939, s. 39—41), w Pruszczu, ul. Świerczewskiego, gr. 203 (niepublikowane, Muzeum w Gdańsku), w Osieku, pow. Świecie (G. Kossinna 1922, s. 120), w Rostółtach, pow. Białystok, kurhan 1 i 2 (K. Jażdżewski 1939; J. Jaskanis 1961b).

³³ Dorotowo, pow. Sępólno Krajeńskie (E. Blume 1912, s. 88) Krzyżowiec, pow. Choszczno („Zeitschrift für Ethnologie”, „Verhandlungen” t. 20; 1880, s. 153—154), Linowiec, pow. Starogard (T. Wierczowski 1936), Mściszewice, pow. Kartuzy, kurhan VII (H. Müller-Kuales 1940, tabl. 476), Opalenie, pow. Gniew (A. Lissauer 1887, tabl. IV, 25; M. Jahn 1921, s. 110), Pilipki, pow. Bielsk Podlaski (H. J. Eggers 1951, s. 15; zespół na podstawie materiałów J. Okulicza — zabytki znajdują się w Ermitażu w Leningradzie), Wielbark, pow. Malbork, gr. 381a (H. J. Eggers 1951, s. 104, nr 650).

³⁴ Rostółty, kurhan 2 i 4 (niepublikowane, badania J. Jaskanisa, Muzeum w Białymstoku), Połowite, pow. Morąg, gr. 15 (H. J. Eggers 1966, s. 165, tabl. 13).

³⁵ Krosno, pow. Pasłęk, gr. 6 (M. Ebert 1926, s. 72), Mściszewice, pow. Kartuzy, kurhan VII (H. Müller-Kuales 1940, tabl. 476), Połowite, pow. Morąg, gr. 17, 19, 20, 21, 24, 27 (H. J. Eggers 1966), Rostółty, kurhan 1—3 (K. Jażdżewski 1939; J. Jaskanis 1961b, badania J. Jaskanisa).

Tabela 1

	czerpaki E 160— —161	kociołki E 44—48	pucharki szklane malowane E 186	pucharki E 189 —193	puchar- ki E 188	rogi szklane E 246	fibule A 40— —41	fibule A V, 8 z podwójną sprężyną	fibule A VII	fibule A 161— —162	fibule A 167— —168	sprzączki prostokąt- ne	sprzączki półko- liste z ošką
Czerpaki E 160—161	6	—	1	2	—	1	1	1	—	—	—	—	3
Kociołki E 44—48	—	8	—	1	1	—	—	—	1	—	1	1	1
Pucharki szklane, malowane, zbliżone do E 186	1	—	3	1	—	1	2	—	—	—	—	—	—
Pucharki szklane E 189—193	2	1	1	11	—	1	1	—	2	2	2	—	1

	okucia pasa O	okucia pasa J IV/V	okucia pasa J II, 3—4	okucia pasa J II, 6—7	skandy- nawskie naramien- niki wę- żowate	złote naszyj- niki	wisiorki gruszk- owate	srebrne paciorki dwustoż- kowate	grzebyki typu A	grzebyki typu B	grzebyki typu I	ostrogi grupy I	ostrogi grupy VI	naczynia grupy VIII
Czerpaki E 160—161	—	—	1	—	1	—	—	1	2	2	1	—	1	1
Kociołki E 44—48	—	1	—	1	1	1	—	—	—	—	—	3	—	1
Pucharki szklane, malowane, zbliżone do E 186	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—
Pucharki szklane E 189—193	3	1	1	—	—	—	1	—	3	—	4	1	—	1

bazie źródłowej, wynika z niej, że wszystkie wymienione typy importów występują w dość podobnych zespołach, głównie z zabytkami typowymi dla właściwej fazy C 1. Nieco wcześniejszą pozycję zdają się zajmować naczynia szklane zdobione malowaniem, typowe według Eggersa raczej dla fazy B 2 (H. J. Eggers 1966, s. 165). W Rostołtach (kurhan 2) znaleziono je jednak w niewątpliwym zespole fazy C 1 (m.in. szklane naczynia typu E 190 i 246, grzebyk typu I, plakietka wykładana złożoną blachą). Za stosunkowo wczesnym datowaniem większości skośnie żłobkowanych kociołków mógłby przemawiać ich zasięg (H. J. Eggers 1951, s. 164—165, mapa 21—22). Skupiają się one głównie na terenie Pomorza, między dolną Wisłą i Pasłęką, oraz w północnej Wielkopolsce; natomiast poza jednym zespołem z Pilipek, pow. Bielsk Podlaski, brak ich, jak dotąd, ze stanowisk kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej na Mazowszu i Podlasiu. Nie wystąpiły one np. w kurhanach rostołckich, gdzie licznie reprezentowane są pozostałe omawiane tu typy importów. Może to być jednak przypadek. Zespoły z Wielbarku gr. 381a (fibula A VI, 167) i Pilipek (fragment fibuli z podwójną sprężyną i bransoleta węzowata typu skandynawskiego) zdają się wskazywać, iż kociołki skośnie żłobkowane, podobnie jak szklane pucharki E 189—193, mogły przetrwać nawet do początku młodszej fazy okresu późnorzymskiego, niewątpliwie jednak nie były one dla niej charakterystyczne. W stadiach B 2/C 1 pojawiają się rzadkie na omawianym terenie naczynia terra sigillata, które w zwartych zespołach grobowych wystąpiły np. w Leśnie, pow. Chojnice razem z kociołkiem skośnie żłobkowanym — datowane na koniec II lub początek III w. (L. Ł u k a 1955; B. Rutkowski 1960, s. 67, nr 93; 1964, s. 80) i w Ciemnowku, pow. Ciechanów, razem z fibulami typu A II, 40 i naczyniem grupy VIII Schindlera — datowane na lata 140—180 (B. Rutkowski 1960, s. 52, nr 19; 1964, s. 79 — zespół na podstawie kartoteki J. Okulicza).

Tak więc w ramach omówionego okresu zaznaczają się 2 stadia — B 2/C 1 i właściwe C 1, przy czym pierwsze z nich jest również niezupełnie jednolite chronologicznie. Dla stadium B 2/C 1 charakterystyczne są przede wszystkim młodsze odmiany fibul II i V (a czasem też najpóźniejsze warianty IV) grup Almgrena. Współwystępują z nimi zanikające zasadniczo w stadium następnym naczynia grup I—V Schindlera, gruszkowate wiśiorki i bransolety węzowate. Zapinki z wysoką pochewką VII grupy Almgrena, stanowiące jeden z elementów łączących oba stadia, pojawiają się dość licznie w zespołach fazy B 2/C 1 (z zapinkami grupy II i V), ale jednocześnie rzadko występują z bransoletami węzowatymi. To samo da się powiedzieć o okuciach końca pasa typu J II, 3—4. Zabytki te należy więc uznać za charakterystyczne dla młodszego, a bransolety węzowate dla starszego odcinka fazy B 2/C 1, podczas gdy rozróżnienie takie nie jest na razie możliwe w odniesieniu do fibul grup A II i V. Niektóre odmiany tych ostatnich przetrwały też, jakkolwiek mniej licznie, do młodszego odcinka

wczesnej fazy okresu późnorzymskiego, który umownie określamy tu jako C 1. Występują też w nim w dalszym ciągu zapinki grupy A VII oraz pojawiają się w większej ilości, prawdopodobnie późniejsze od nich, kuszowate zapinki z podwiniętą nóżką grupy A VI. Do innych pojawiających się wtedy form należą ostrogi grupy V, grzebyki typu I, okucia pasa J II, 6—7 i szerokootworowe, misowate naczynia. Na ten również okres przypada największy napływ importów rzymskich. Wówczas także pojawiają się bardziej intensywne ślady ekspansji kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej na terenie Mazowsza i Podlasia.

Te trzy zaznaczające się podfazy łączą się i splatają z sobą, a jednocześnie wyodrębniają się wyraźnie, zarówno od poprzedzającej je fazy okresu wczesnorzymskiego, w której całkowicie brak jest jeszcze elementów późnorzymskich (stadium B 2), jak też od młodszej fazy okresu późnorzymskiego. Można by je określić łącznie jako okres środkoworzymski (R. Schindler 1940, s. 13—14), pamiętając jednak, że pojęcie to trudno byłoby zastosować w tym zakresie do wszystkich pozostałych obszarów Europy środkowej, szczególnie zaś do kręgu nadłabskiego, a co za tym idzie brak dlań miejsca w ogólnym systemie chronologii okresu późnorzymskiego. W pewnej mierze odpowiada mu stadium C 1 Eggersa. Zaprezentowany przez tego badacza jako charakterystyczny dlań zestaw typów również nie jest całkiem jednolity stylowo i chronologicznie, przy czym włączenie tu form nawiązujących stylistycznie do okresu wczesnorzymskiego, jak np. zapinek typu A II, 40—41 lub A V, serii 1 (H. J. Eggers 1955, s. 202, ryc. 3 i 6), nastąpiło właśnie głównie na podstawie materiałów z Pomorza, a zwłaszcza z cmentarzyska w Połowitem.

Następny, bardzo wyraźnie zaznaczający się horyzont chronologiczny występuje zwłaszcza w Brulino-Koskach i Cecelach oraz na cmentarzyskach położonych na prawym brzegu dolnej Wisły. Jest ciekawe, iż w tym okresie nie stwierdzamy już użytkowania większości starszych cmentarzysk położonych na Pomorzu, na lewym brzegu Wisły (K. Przewoźna 1965, s. 168, mapy 2—3; R. Schindler 1940, s. 110—111), co w zestawieniu z zagęszczeniem stanowisk interesującej nas kultury na Mazowszu, Podlasiu, Polesiu i Wołyniu należy zapewne łączyć z ruchami ludności z obszaru Pomorza ku południowemu wschodowi — najprawdopodobniej z wędrówkami Gotów, Gepidów i innych plemion wschodniogermańskich, oraz z utrzymywaniem przez nich kontroli nad szlakiem Morze Czarne — Bałtyk (G. L a b u d a 1968). Omawiane tu stadium, które będziemy określać jako młodszą fazę okresu późnorzymskiego, jest niezupełnie jednolite i można w jego ramach wyróżniać wcześniejsze i młodsze elementy, jednakże wyraźny jego podział natrafia, przynajmniej obecnie, na trudności. W zasadzie odpowiada ono okresowi C według Blumego (niektóre zaliczone tu przezeń formy są jednak niewątpliwie wcześniejsze), a zwłaszcza jego okresowi C/D. Według klasyfikacji Eggersa, obejmuje ono stadia C 2 i ewen-

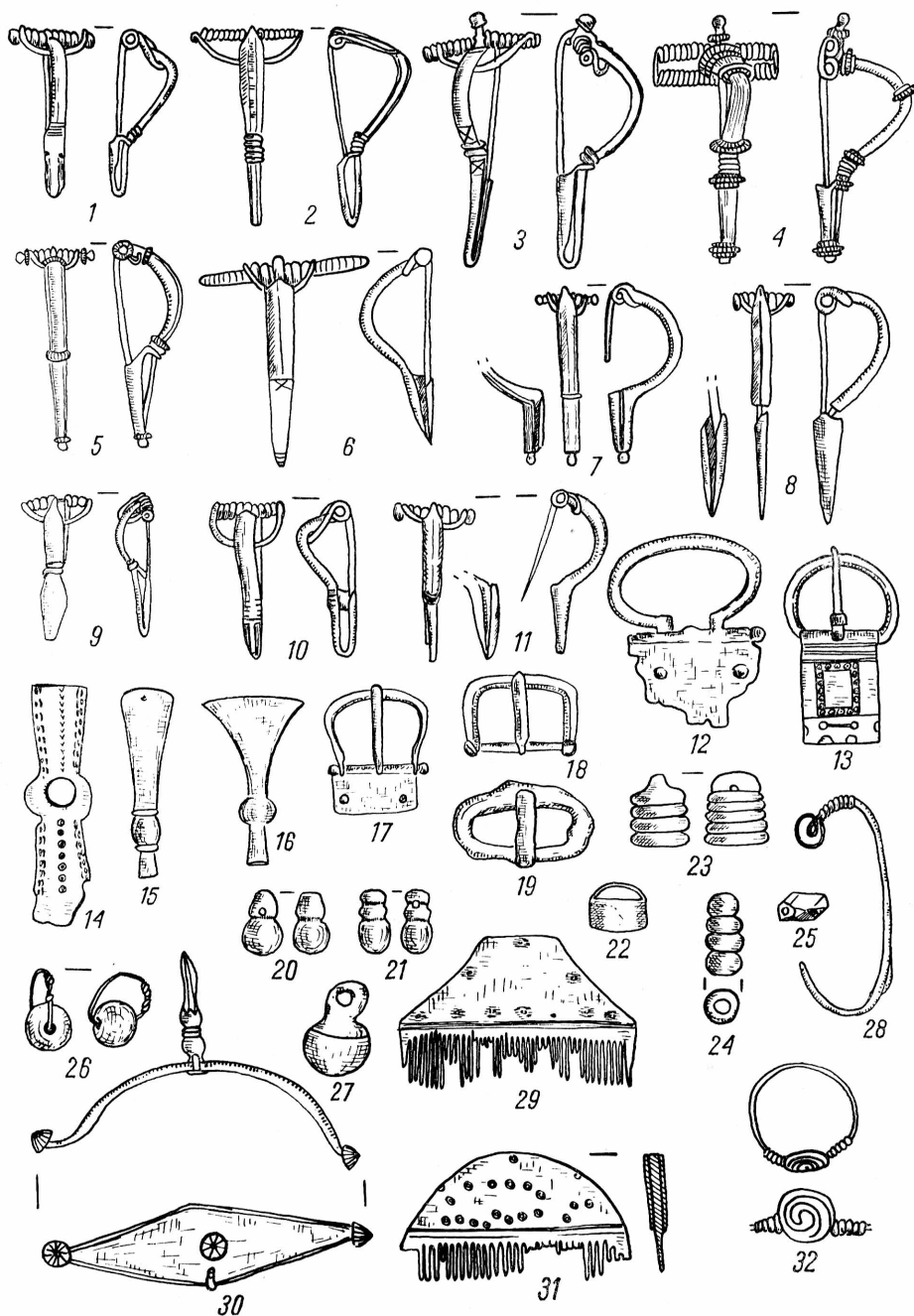
tualnie C 3, część jednak spotykanych tu elementów wydaje się być starsza niż właściwe stadium C 2 tego autora.

Najbardziej charakterystyczne dla omawianej fazy są zespoły, w których obok fibul kuszowatych z prostą (tabl. II, 1—2) lub rombowałą (tabl. II, 9) podwiniętą nóżką, występują powszechnie zapinki kuszowate, z podwiniętą nóżką lub z zamkniętą pochewką (grupa A VI 2), zdobione na kabłąku karbowanymi pierścieniami (typ A 167 — tabl. II, 4—5; VI, 2, 4—5), kuszowate fibule z podwiniętą nóżką i guzkiem umieszczonym na końcu kabłąka (tabl. II, 3), kuszowate fibule z podwiniętą nóżką lub z zamkniętą pochewką i przedłużoną „martwą” sprężyną (typ A 168 i tabl. II, 6) oraz kuszowate fibule z zamkniętą pochewką (grupa A VI 2) z wąską lub spiczasto zakończoną nóżką (tabl. II, 6—8, 11)³⁶. Do tejże fazy trzeba też zaliczyć jedyną na obszarze kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej fibulę z ozdobną tarczką na główce znaną z Pruszcza (R. Schindler 1941, tabl. 4), która to forma charakterystyczna jest dla fazy C 2 na obszarze Pomorza Zachodniego i w kręgu nadłabskim (A. v. Müller 1957; K. Radatz 1962; K. Godłowski 1970, s. 57, 72).

Nieco późniejszą pozycję chronologiczną zajmują kuszowate fibule z podwiniętą nóżką zakończoną taśmowatym zaczepem na kabłąku zamiast spiralnego, drutowatego owinięcia (tabl. II, 10), natomiast za formę pojawiającą się wcześniej można zapewne uznać fibule zdobione karbowanymi pierścieniami. Ten sposób ornamentyki wystąpił już na zapinkach znajdujących w zespołach poprzedniego stadium chronologicznego — np. fibulach z wysoką pochewką, a nawet na niektórych fibulach z grzebykiem na główce. Ich starszą pozycję chronologiczną potwierdzają też zespoły zawierające zabytki nawiązujące jeszcze do fazy wcześniejszej³⁷. W ogóle wymienione typy fibul współwystępują niekiedy, jak już częściowo wspomniałem, z niektórymi zabytkami charakterystycznymi dla wczesnej fazy okresu późnorzymskiego. Zespoły takie pochodzą zapewne z początku późnej fazy okresu późnorzymskiego. Do wcześniejszego odcinka tego ostatniego stadium należy też zaliczyć część spotykanych już w fazie C 1 (np. Mściszewice, kurhan VII) i w ogóle niezbyt licznych na obszarze kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej, późnych, ozdobnych wariantów fibul z wysoką pochewką. W Elblągu zapinkę należącego do nich typu

³⁶ Dla chronologii względnej późnego okresu rzymskiego na Pomorzu ważne jest stwierdzenie w Kończewicach, pow. Gdańsk (W. La Baume 1939), przecięcia gr. 8 zawierającego fibulę z wysoką pochewką przez gr. 7, wyposażony m.in. w dwie fibule A VI 2 i ósemkowate wisiorki bursztynowe.

³⁷ Np. wspomniane już (por. przyp. 14) zespoły z Odrów, gr. 1 i Podwieska gr. 6, zawierające zdobione w ten sam sposób fibule A VI 2, czy też Połowite gr. 24 (zapinka A VI, 167 razem z fibulą A VII, 193, okuciami pasa typu J IV i O i pucharkiem szklanym E 189), a także gr. 1198 z Wielbarka (R. Schindler 1940, s. 112, ryc. 75) zawierający oprócz fibuli zbliżonej do typu A 167 tarczowatą zapinkę emaliowaną, klamerkę esowatą i okucie pasa typu J II 4. Nie całkiem pewny wydaje się wspomniany wyżej (por. przyp. 19) zespół z Elbląga.

Tablica II. Kultura wschodnio-pomorsko-mazowiecka. Późna faza okresu późno-rzymskiego

1 — Brulino-Koski, pow. Ostrów Mazowiecka, gr. 25; 2 — Ceele, pow. Siemiaty-cze, gr. 66; 3 — Brulino-Koski, gr. 29; 4 — Brulino-Koski, gr. 26; 5 — Ceele, gr. 81;

A VII, 212 znaleziono razem z kuszowatą fibulą zdobioną pierścieniami z perełkowanego drutu (O. Almgren 1897, s. 229, nr 214a; S. Anger 1880a, tabl. V, 27), a w Drohiczyń, jama XIX, zapinka typu A VII, 211 wystąpiła razem z ósemkowatymi wisiorkami bursztynowymi (Z. Szmit 1923, s. 173, ryc. 104, 156).

Wśród sprzączek występują formy zaopatrzone w ośkę, na której osadzony jest kabłąk półkolisty lub prosty o zaokrąglonych rogach, przypominający kształtem literę D, a także zbliżone do typu „omega” (tabl. II, 12—13, 17—18). Sprzączki półkoliste z ośką i skuwką, tak częste w fazie poprzedniej, wydają się być charakterystyczne raczej dla wcześniejszego, a sprzączki owalne o równomiernym przekroju ramy (tabl. II, 19) dla późniejszego odcinka tej fazy. Prawdopodobnie wcześniejszą pozycję chronologiczną w ramach omawianego stadium zajmują też spotykane już poprzednio okucia końca pasa typu J II, 4 (tabl. I, 23), J II, 5 (tabl. II, 14) i J II, 6—7 (tabl. I, 31) oraz O (tabl. II, 15—16). Bardzo charakterystyczne jest liczne występowanie wisiorków ósemkowatych — bursztynowych (tabl. II, 20—21), a czasem także szklanych (tabl. II, 27); oraz różnorodnych, trudnych do bliższego schronologizowania form paciorków szklanych, a w szczególności paciorków kuboktaedrycznych (tabl. II, 25 — pojawiają się one sporadycznie już w fazie poprzedniej, np. w Odrach gr. 7, 112, 127), oraz paciorków segmentowych (tabl. II, 24) i zawieszonych na kółeczkach z drutu o zawiniętych na siebie końcach (tabl. II, 26). Paciorki segmentowe należy może datować nieco później w ramach omawianej tu fazy.

Brak jest teraz metalowych wisiorków, z wyjątkiem wisiorków wiaderkowatych. Klamerki esowate występują tylko wyjątkowo w początkach młodszej fazy okresu późnorzymskiego (wspomniany gr. 1198 z Wielbarku). Bransolety stają się bardzo rzadkie i ograniczają się do prostych form taśmowatych (Brulino-Koski gr. 29) lub z drutu o zawiniętych na siebie końcach (Brulino-Koski gr. 11). Srebrną bransoletę tego typu znaleziono też jednak już w zespole z fazy B 2/C 1 — w Pruszczu gr. 223, razem ze złotym wisiorkiem gruszkowatym, klamerką esowatą i 3 srebrnymi zapinkami pochodnymi od fibul trąbkowatych. Do rzadkich znalezisk należą też naszyjniki. Do początku młodszej fazy okresu późnorzymskiego trzeba zaliczyć wspomniany już srebrny naszyjnik o ósemkowato ukształtowanym zapięciu i trzonie owiniętym drutem z Podwieska gr. 6 oraz podobny, ale

6 — Wielbark (Gościszewo), pow. Malbork, gr. 1263; 7 — Cecele, gr. 209; 8 — Cecele, gr. 171; 9 — Pruszcz, pow. Gdańsk; 10 — Brulino-Koski, gr. 29; 11 — Cecele, gr. 17 a; 12 — Krosno, pow. Pasłęk; 13—14 — Pielgrzymowo, pow. Nidzica, kurhan 1; 15—16 — Krosno; 17 — Wielbark; 18 — Kitki, pow. Przasnysz, gr. II; 19 — Brulino-Koski, gr. 25; 20—21 — Brulino-Koski, gr. 30; 22 — Wielbark, gr. 525; 23 — Wielbark, gr. 1325; 24 — Brulino-Koski, gr. 26; 25 — Stara Wieś, pow. Węgrów; 26 — Brulino-Koski, gr. 25; 27 — Cecele, gr. 81; 28 — Brulino-Koski, gr. 11; 29 — Brulino-Koski, gr. 24; 30 — Rudki, pow. Krzemieniec; 31 — Brulino-Koski, gr. 25; 32 — Cecele, gr. 94

o pętlcowatym zapięciu naszyjnik z gr. 153 z Pruszcza ul. Świerczewskiego, znaleziony z 2 małymi kuszowatymi zapinkami z podwiniętą nóżką i guzkiem na końcu kabłąka. Natomiast jeszcze do fazy B 2/C 1 lub C 1 należy srebrny naszyjnik z pętlcowatym zapięciem ze Starogardu, znaleziony w towarzystwie późnej fibuli z grzebykiem na główce (E. Blume 1912, s. 87), oraz złoty, tordowany naszyjnik z Dorotowa, pow. Sępólno Krajeńskie (E. Blume 1912, s. 88, ryc. 105), zdobiony ornamentowanym filigranem medalionem, znaleziony razem z kociołkiem typu E 44. Podobnie zdobiona jest bransoleta z Zielnowa, pow. Wąbrzeźno (K a p h a n 1914), znaleziona razem z bransoletą typu węzowatego i sercowatym wisiorkiem również zdobionym filigranem.

Grzebień należy wyłącznie do typu I (tabl. II, 31), przy czym spotyka się też ich wariant z trapezowatym uchwytem (tabl. II, 29), który, jak się zdaje, należy datować na późniejszy odcinek omawianego horyzontu³⁸. Nieliczne na obszarze kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej ostrogi reprezentują formy zbliżone do grup VII i VIII. Są to: Weklisce, pow. Elbląg (F. J a c o b s o n 1927), Rudka, rej. Krzemieniec (tabl. II, 30 — E. P e t e r s e n 1941) i Połowite gr. 26 (H. J. Eggers 1966).

Wśród ceramiki panują niepodzielnie szerokootworowe naczynia misowate (tabl. III). Występuje też ceramika toczona (tabl. III, 15—16). Zasługuje na uwagę wspomniane wystąpienie w Pruszczu (D. R o c h n a 1942) naczynia wykonanego na kole razem ze sprzączką prostokątną, a w Pierzchałach gr. 7 z późną formą zapinki pochodnej od fibul silnie profilowanych (A. Bezenberger 1901b, s. 108). Wśród szklanych naczyń importowanych reprezentowane są typy: E 199 (Rudka — E. Petersen 1941, s. 42, ryc. 4), E 202—203 (Krosno, pow. Pasłęk, gr. 34 — M. E b e r t 1926, s. 72), E 216 (Krosno, gr. 27 — M. Ebert 1926, s. 72) oraz nie uwzględniona w klasyfikacji Eggersa czarka znaleziona w Werbkowicach, pow. Hrubieszów (T. Dąbrowska 1961, Pl. 34 1/2). W odpowiadającym omawianemu horyzontowi grobie z Rudki znaleziono też brązowe wiadro typu Hemmoor — E 62 i misę typu E 82. Pozwala to na częściową synchronizację omawianej fazy ze stadium C 2 Eggersa, wydaje się jednak, iż wykracza ona tak poza jego dolną, jak też zapewne górną granicę.

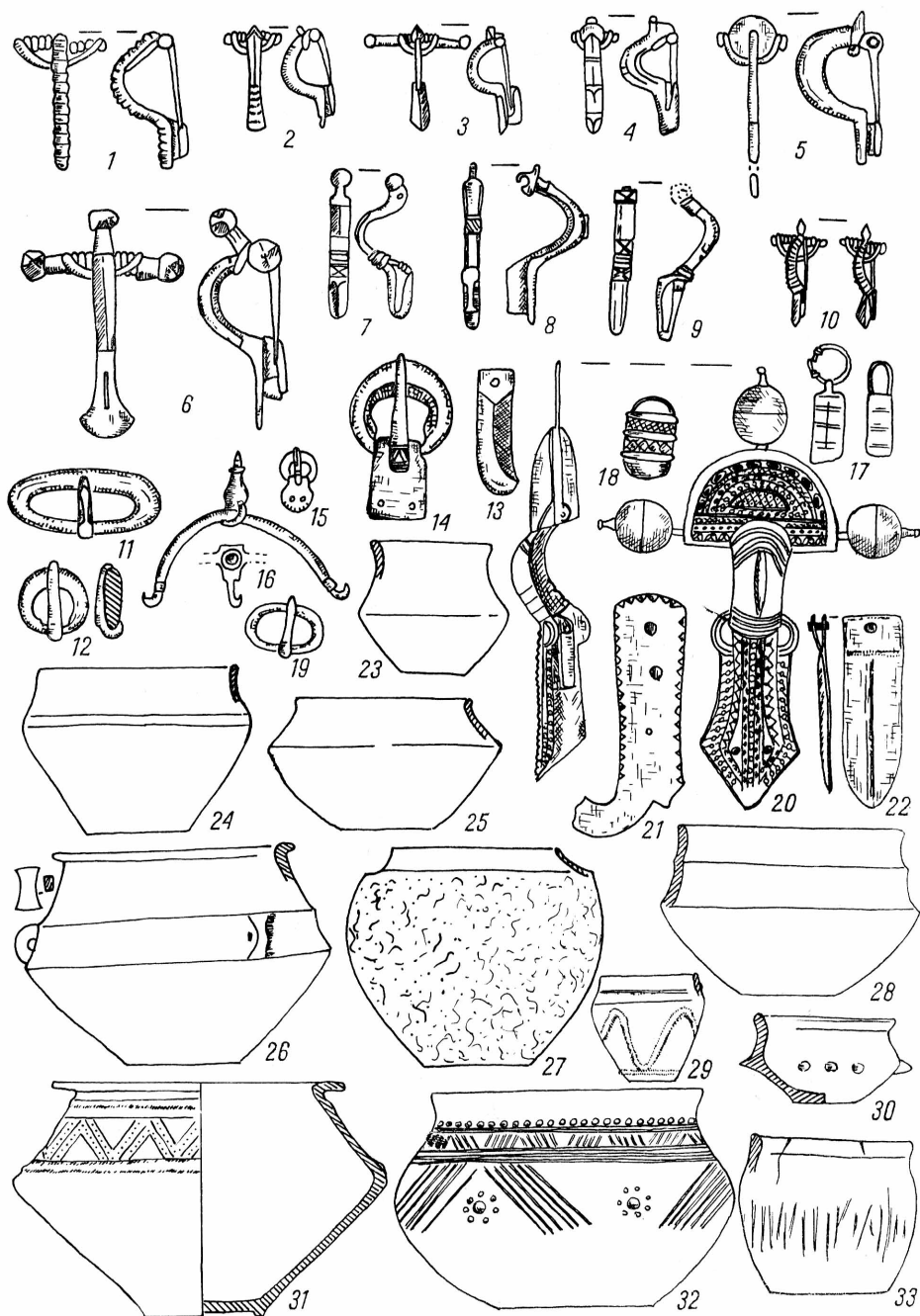
Kurhany z Pielgrzymowa (D. Bohnsack 1938) i Kitek, pow. Przasnysz (A. Kempisty, J. Okulicz 1965, Pl. 94—95), które również należy zaliczyć do omawianej tu fazy, można zsynchronizować z ogólnoeuropejskim horyzontem „grobow książęcych” z fazy C 2 (W. S c h u l z 1933; 1953; V. O n d r o u c h 1957). Wskazują na to m.in. srebrne okucia końca pasa typu J II, 5 (tabl. II, 14) i złoty naramiennik o lekko zgrubiałych końcach z ku-

³⁸ Przeczą temu jedynie zespoły z gr. 6 i 19 z Krosna, pow. Pasłęk (E. Blume 1915, s. 115), jednakże wobec braku rysunków i pewnych niedokładności w zestawieniach Blumego trudno się na nich w zupełności opierać.

Tablica III. Kultura wschodnio-pomorsko-mazowiecka. Późna faza okresu późno-rzymskiego

1 — Brulino-Koski, pow. Ostrów Mazowiecka, gr. 25; 2—3 — Wielbark (Gościszewo), pow. Malbork, gr. 245; 4 — Wielbark, gr. 1193; 5 — Wielbark, gr. 1164; 6—8 — Wielbark, gr. 1328; 9 — Brulino-Koski, gr. 32; 10 — Wielbark, gr. 524/525; 11 — Kitki, pow. Przasnysz, gr. I; 12 — Brulino-Koski, gr. 7; 13 — Brulino-Koski, gr. 28; 14 — Stara Wieś, pow. Węgrów, gr. 10; 15 — Kitki, gr. I; 16 — Kitki, gr. II

Tablica IV. Kultura wschodnio-pomorsko-mazowiecka. Wczesna faza okresu wędrówek ludów

1 — Pruszcz, pow. Gdańsk, gr. 7; 2 — Wielbark (Gościszewo), pow. Malbork, gr. 10;
3 — Wielbark, gr. 133; 4 — Wielbark, gr. 548; 5 — Bornice, pow. Susz, 6; 6—7 — Wiel-

rhanu 1 z Pielgrzymowa (D. Bohnsack 1938, s. 79, ryc. 23; K. Raddatz 1957, s. 117—120) oraz ceramika toczona i brązowe, mające zapewne znaczenie symboliczne, groty strzał z Kitek.

Warto też zaznaczyć, iż w okresie tym widoczne są pewne zmiany w zwyczajach wyposażania zmarłych. Groby z tego czasu zawierają już na ogół tylko ozdoby i części stroju oraz ceramikę, zanikają natomiast prawie całkowicie, nieliczne już zresztą w okresie poprzednim, narzędzia i przedmioty codziennego użytku (z wyjątkiem grzebieni), w szczególności zaś nie ma przedmiotów wykonanych z żelaza.

Najmłodsza faza rozwoju kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej, odpowiadająca stadium D według Tischlera i Blumego, dostarczyła znacznie mniejszej ilości materiału w porównaniu z okresem wcześniejszym i w związku z tym trudniej jest zdefiniować zasób charakterystycznych dla niej form przewodnich (tabl. IV) oraz ewentualnie przeprowadzić jej dalszy, bardziej szczegółowy podział. Przyczyną tego jest zapewne w znacznej mierze zubożenie wyposażenia grobowego. Bardzo ciekawe jest stwierdzenie W. Heyma (1939, s. 3—4), że na wielkim cmentarzysku w Starym Targu, pow. Sztum, najmłodsza jego część, gdzie występowały groby późniejsze od bardzo nielicznie reprezentowanego horyzontu z przedmiotami typowymi dla fazy D, zawierała wyłącznie pochówki nie wyposażone w przedmioty metalowe. Podobna sytuacja miała też zaistnieć w Wielbarku, a obserwujemy ją również na północnomazowieckim cmentarzysku w Kozłówkę. Tłumaczyłoby to fakt występowania na interesującym nas terenie, szczególnie w pobliżu wybrzeża morskiego, dość licznych znalezisk złotych solidów z V w., a nawet początków VI w. (S. B o l i n 1926a, s. 118) przy niewielkiej ilości odpowiadających im materiałów grobowych z okresów D i E (E. Petersen 1936).

Stosunkowo najbardziej zwartego zespołu zabytków pochodzących z okresu D dostarczyła niewielka, opisana przez W. Heyma (1939), grupa małych cmentarzysk położonych na prawym brzegu Wisły na południe od jej delty. Wyróżnia się ona występowaniem pewnych lokalnych typów ceramiki, którym towarzyszą zabytki metalowe o szerszym zasięgu występowania. Do tego samego horyzontu należą też nieliczne opublikowane, najmłodsze pochówki z Wielbarku, Starego Targu i Pruszcza, cmentarzysko z Kozłówka, pow. Nidzica (J. H e y d e c k 1892), część nie opublikowanych grobów z Niedanowa, pow. Nidzica, oraz materiały z kurhanów z Bogucina,

bark, gr. 222; 8—9 — Niedanowo, pow. Nidzica, gr. 141; 10 — Kozłówkę, pow. Nidzica, gr. 27; 11 — Bornice, gr. 6; 12—13 — Wielbark, gr. 22; 14 — Niedanowo, gr. 132; 15 — Wielbark, gr. 10; 16 — Bornice, gr. 6; 17 — Wielbark, gr. 22; 18 — Młotecznę, pow. Braniewo; 19 — Wielbark, gr. 10; 20 — Kiełpin, pow. Gdańsk; 21 — Bornice, gr. 6; 22 — Jasionowa Dolina, pow. Sokółka; 23 — Wielbark, gr. 10; 24—25 — Rakowiec, pow. Kwidziń, gr. 2; 26 — Rakowiec, gr. 5; 27 — Rakowiec, gr. 3; 28 — Wielbark gr. 10; 29 — Rakowiec, gr. 5; 30 — Wielbark, gr. 548; 31 — Bornice, gr. 6; 32 — Pruszcz, gr. 7; 33 — Wielbark, gr. 10

pow. Płońsk („Wiadomości Archeologiczne” t. 22, 1955, s. 210—212) i Jasionowej Doliny, pow. Sokółka (D. Jaskanis 1958).

Podobnie jak na innych terenach, np. w kulturze przeworskiej, jako formy przewodnie można tu wymienić przede wszystkim owalne sprzączki o silnie zgrubiałym kabłąku ramy (tabl. IV, 11—12, 14—15) i języczkowate okucia pasa, często z dziobowatym zaokrąglonym wygięciem na końcu (tabl. IV, 13, 22). Należą tu również kuszowate fibule z krótką masywną pochewką (tabl. IV, 1—3), a w szczególności formy zaopatrzone w guzek na końcu główki, tzw. Bügelknopffibeln (tabl. IV, 3, 6, 10), oraz z półkolistą tarczką na główce (tabl. IV, 4—5). Obok nich spotyka się też zapinki z podwiniętą nóżką i dość masywnym, litym, często zdobionym kabłąkiem z guzkiem na końcu główki (tabl. IV, 7), a także kuszowate fibule z podwiniętą nóżką lub też z zamkniętą krótką pochewką, zdobione na kabłąku spłaszczonymi, okrągłymi lub owalnymi płytkami (tabl. IV, 8—9). W dalszym ciągu występują też jednak starsze typologicznie formy zapinek grupy A VI, a w szczególności proste zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką (np. Bornice, pow. Susz, gr. 3 — W. Heym 1939, s. 14). W KozłóWKu gr. 29 znaleziono fragment fibuli należącej prawdopodobnie do typu z gwiaździstą nóżką (J. Heydeck 1892, tabl. XVIII, 1).

Dla fazy D charakterystyczne są też wydłużone wisiorki wiaderkowate, często zawieszane, podobnie jak paciorki szklane lub bursztynowe, na kółeczkach z drutu o nawiniętych na siebie końcach (tabl. IV, 17). Ciągłe jeszcze występują ósemkowate wisiorki bursztynowe, szczególnie o smukłej wydłużonej formie oraz różnorodne paciorki szklane. Podobnie jak na obszarze innych grup kulturowych częste są w tym czasie metalowe okucia drewnianych wiader (tabl. IV, 21). W Bornicach gr. 6 znaleziono ostrogę zbliżoną do grupy VIII (tabl. IV, 16).

Wśród ceramiki w dalszym ciągu przeważają szerokootworowe naczynia misowate, z tym iż, przynajmniej w opracowanej przez Heyma grupie, na prawym brzegu dolnej Wisły szczególnie charakterystyczne są naczynia o wywiniętej na zewnątrz kryzowato rozszerzonej krawędzi (tabl. IV, 26, 31), stanowiące być może naśladownictwo nieco podobnych form wykonanych na kole, znanych z obszaru kultury przeworskiej (K. Godłowski 1970, tabl. IV, 30). Importy rzymskie reprezentują pucharki z grubego zielonego szkła zdobione szlifowanymi owalami (np. pucharek typu E 237 z gr. 6 z KozłóWka — J. Heydeck 1892 tabl. XVII, b).

Z fazą tą, prawdopodobnie z jej wcześniejszym odcinkiem, można synchronizować znalezisko z Młoteczna, pow. Braniewo („Prussia” t. 24; 1933, s. 155—172), zawierające między innymi medalion Konstancjusza II z lat 335—337 oraz złote wisiorki koszyczkowate (tabl. IV, 18), podobne do znanych z Luboszyca, pow. Lubsko (G. Domański 1968) z grupy lubsko-łużyckiej, Cejkova, na Słowacji (E. Beninger 1931) i żelaznych wisiorków występujących w młodszej i końcowej fazie okresu

późnorzymskiego w kulturze przeworskiej (K. Godłowski 1970, tabl. III, 19). Późniejszy jest skarb z Kiełpina, pow. Gdańsk (L a B a u m e 1925, s. 20—27), zawierający m.in. srebrne fibule (tabl. IV, 20), zdobione w sposób jednoczący cechy stylu Sösdala i Sjörup (J. E. F o r s s a n d e r 1937, s. 84).

Kilka słów należy też poświęcić tzw. skarbowi odlewcy z Fromborka (F. E. P e i s e r, H. K e m k e 1914), który w dotychczasowej literaturze bywał łączony z kulturą bałtyjską (J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski 1965, s. 287, 305). Został on odkryty na peryferii obszaru zajętego przez kulturę wschodnio-pomorsko-mazowiecką, zawierał jednak m.in. zabytki właściwe dla sambijsko-natangijskiej grupy kultury zachodniobałtyjskiej, jak kuszowate fibule z krótką pochewką i wąską nóżką (F. E. Peiser, H. Kemke 1914, tabl. I, 1—7). W skład skarbu wchodziło wiele całych i połamanych ozdób — głównie sprzączek i zapinek oraz monety rzymskie, w tym solid Teodozjusza II z 448 r. Przedmioty te mieszczą się całkowicie, wbrew zdaniu F. E. Peisera i H. Kemkego (1914), w zasobie form używanych w czasie stadium D i przesuwanie chronologii tego zespołu do okresu E Tischlera na podstawie znalezionych w nim owalnych sprzączek o zgrubiałej ramie pozbawione jest podstaw. Również znalezione w nim formy właściwe dla fazy C (kuszowate fibule z podwiniętą nóżką) używane były jeszcze dość powszechnie w ciągu fazy D. Stwierdzenie zwartości chronologicznej przedmiotów tworzących skarb (z wyjątkiem brązowych i srebrnych monet rzymskich) podnosi jednocześnie wartość znalezionej w nim monety Teodozjusza II dla oznaczenia daty zakopania skarbu. W świetle innych danych na temat chronologii okresu D na terenie całej środkowej i północnej Europy i zgodnie z datą emisji monety wydaje się, że trudno ją określić później niż na drugą połowę V w., podczas gdy H. Kemke (1914) sugerował tu początek VII w.

Późną pozycję chronologiczną zajmuje również znany grób z Pruszcza (F. G ł o m b o w s k i 1926), wykazujący nawiązania do kultury bałtyjskiej, jakkolwiek jego datowanie na I połowę VII w. przez E. P e t e r s e n a (1939, s. 114—115) i A. A b r a m o w i c z a (1959, Pl. 16), wydaje się zdecydowanie zbyt późne. Wskazuje na to grzebyk typu III, będący charakterystyczną formą fazy D (S. Thomas 1960, s. 104—114) oraz fibula z gwiazdistą nóżką najbliższa rycinie 17 u N. Åberga (1919), a więc odmianie należącej do form najczęściej współwystępujących jeszcze z języczkowatymi okuciami końca pasa i datowanej przez tegoż badacza na przełom V i VI w., przy czym, moim zdaniem, nie można wykluczać nawet daty nieco wcześniejszej.

W kulturze wschodnio-pomorsko-mazowieckiej wyróżniają się więc w ciągu całego omawianego tu okresu trzy zasadnicze horyzonty chronologiczne. Najstarszy z nich, który można określić jako wczesną fazę okre-

su późnorzymskiego, lub też za R. Schindlerem jako środkowy okres rzymski, odpowiada stadium, gdy występuje i rozwija się szereg form nawiązujących jeszcze stylowo do okresu wczesnorzymskiego, a jednocześnie spotyka się nowe, późnorzymskie elementy, jak np. fibule grupy A VII i sporadycznie A VI. Starsze jego stadium, częściowo wyprzedzające pojawienie się tych późnorzymskich typów fibul, można określić jako fazę B 2/C 1. W młodszej części tego okresu rozpowszechniają się zapinki z podwiniętą nóżką, ostrogi grupy V oraz pierwsze szerokootworowe naczynia typu „Schalenurnen”, a jednocześnie zanika szereg typów o tradycji sięgającej okresu wczesnorzymskiego. Od następnej młodszej fazy okresu późnorzymskiego różni to stadium brak młodszych wariantów fibul z podwiniętą nóżką i form od nich pochodnych (grupa A VI 2), wisiorów ósemkowatych i niektórych innych typów zabytków. Ta dość wyraźnie wydzielająca się młodsza faza okresu późnorzymskiego nie jest również, jak się wydaje, całkiem jednolita chronologicznie i, jak była o tym mowa wyżej, zaznaczają się w niej elementy wcześniejsze i młodsze, jednakże ściśle ich odgraniczenie jest, przynajmniej w chwili obecnej, niemożliwe. Najmłodsze stadium omawianej kultury, odpowiadające okresowi D według Tischlera i Blumego, zaznacza się, co prawda, znowu dość wyraźnie, ale niewielka ilość typowych zwartych zespołów grobowych, którymi dysponujemy obecnie, uniemożliwia ściśle przeprowadzenie granicy dzielącej go od fazy poprzedniej oraz szczegółowe zdefiniowanie właściwych dlań typów zabytków.

Warto podkreślić, iż podział chronologiczny kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej opiera się przede wszystkim na współwystępowaniu różnych typów ozdób i części stroju, a w mniejszej mierze ceramiki oraz ostróg, natomiast ze względu na panujące tu zwyczaje wyposażenia zmarłych brakuje danych na temat form broni, co utrudnia synchronizację z podziałami chronologicznymi na obszarach innych grup kulturowych.

2. CHRONOLOGIA KULTURY ZACHODNIOBAŁTYJSKIEJ

Obszary położone na północny wschód od terytorium kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej — Pojezierze Mazurskie i Suwalskie oraz dorzecze Pregoly, aż po Niemen, zajmują w okresie rzymskim kilka zbliżonych do siebie grup kulturowych, które można określić wspólnym mianem kultury zachodniobałtyjskiej. Nazwę tę uzasadnia fakt, iż w tym wypadku związek znalezisk archeologicznych z przodkami średniowiecznych bałtyjskich Prusów i Jadźwingów nie ulega wątpliwości, zarówno w świetle danych archeologii, jak też źródeł pisanych — Tacyta i Ptolemeusza. Na terenie tym można wyróżnić (C. Engel 1935; H. Jahnkuhn 1950, J. Okulicz 1963 a) reprezentowaną przez bardzo bogate i liczne ma-

teriały archeologiczne grupę sambijsko-natangijską, z której niezbyt wyraźnie wydzieliła się grupa nadrowska w górnym i środkowym dorzeczu Pregoly; grupę północno-wschodnio-mazurską, zwłaszcza w rejonie Węgorzewa i Gołdapi; grupę południowo-zachodnio-mazurską z ośrodkiem w rejonie Mrągowa; grupę płaskich cmentarzysk ciałopalnych w okolicy Augustowa oraz spokrewnioną z nią grupę cmentarzysk kurhanowych na Suwalszczyźnie. Ta ostatnia zajmuje też prawdopodobnie część przyległych terenów Litwy i wykazuje dość silne powiązania z wschodniobałtyjską kulturą obszaru Litwy (D. Jaskanis, J. Jaskanis 1966; M. Kaczyński 1966a), której podobnie jak innych grup wschodniobałtyjskich nie omawiamy już w niniejszej pracy. W zasadzie jednak różnice lokalne, jeśli chodzi o najważniejsze typy zabytków przewodnich oraz o zasadnicze cezury chronologiczne, nie są zbyt duże, co upoważnia nas do traktowania łącznie całego obszaru zachodniobałtyjskiego.

Do zajęcia takiego stanowiska zmusza nas też zbyt mała ilość należycie opublikowanych i w pełni nadających się do wykorzystania materiałów z obszaru poszczególnych grup z wyjątkiem grupy suwalskiej, której poświęcamy tu szczególną uwagę.

Na interesującym nas obszarze, a zwłaszcza na terytorium byłych Prus Wschodnich, prowadzono już od drugiej połowy XIX w., na dużą skalę, systematyczne badania wykopaliskowe, które doprowadziły m.in. do rozkopania, szczególnie na Sambii, szeregu wielkich i bogatych cmentarzysk z okresu rzymskiego. Materiał z nich pochodzący posłużył do opracowania jednego z pierwszych systemów chronologii okresu rzymskiego (O. Tischler 1879, 1880, 1888; O. Tischler, H. Kemke 1902), który w dużej mierze stał się podstawą dla klasyfikacji okresu rzymskiego na szerokich terytoriach Europy środkowej i północnej. Badania wykopaliskowe były tu prowadzone na dużą skalę także w następnych dziesięcioleciach. Niestety, w ślad za pracami terenowymi nie postępowała pełna i systematyczna publikacja wydobytych w ich wyniku materiałów źródłowych. Podstawowe prace O. Tischlera zawierają jedynie stosunkowo niewielką ilość materiału ilustracyjnego i uwzględniają tylko niektóre typy zabytków, przy czym prawie całkowicie pominięto np. tak ważną dla rozważań chronologicznych broń (poza ostrogami). Późniejsze publikacje cmentarzysk z okresu rzymskiego (zwłaszcza w „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia”) mają te same znamiona niepełności. Ilustruje się tylko nieliczne wybrane zabytki, do pozostałych zamieszczając jedynie odnośniki, że są podobne do takich to a takich typów odkrytych gdzie indziej i opublikowanych często w trudno dziś dostępnych wydawnictwach. Utrudnia to, a w znacznym stopniu w ogóle uniemożliwia wykorzystanie tych materiałów w pracy mającej na celu opracowanie szczegółowej chronologii i opartej na metodzie śledzenia współwystępowania z sobą różnych typów zabytków, które muszą być ściśle określone. Właściwie tylko

jedno większe (94 groby) cmentarzysko z obszaru zachodniobałtyjskiego w Mojtnach, pow. Mrągowo, zostało w pełni opublikowane (E. H o l l a c k, F. E. P e i s e r 1904). Badania prowadzone w latach międzywojennych pozostały w przeważnej mierze w ogóle nieopracowane z wyjątkiem bardzo krótkich sprawozdań. Luki tej nie mogą zastąpić syntetyczne prace W. G a e r t e g o (1929) i C. Engla (1935) podające dosyć bogaty materiał ilustracyjny, dotyczący jednak zabytków wyrwanych zazwyczaj ze zwar-tych zespołów. Bardzo duże znaczenie ma praca N. Åberga (1919), poświęcona okresowi wędrówek ludów i zawierająca m.in. zestaw inwentarzy szeregu charakterystycznych zespołów grobowych. Jednakże uwzględniono w niej jedynie niektóre typy zabytków, pomijając np. uzbrojenie.

Przeważająca większość tego olbrzymiego nieopublikowanego materiału źródłowego uległa w czasie II wojny światowej zniszczeniu lub zdeprecjonowaniu, co stanowi wprost niepowetowaną szkodę. Możliwa była tylko publikacja częściowo ocalałych materiałów z wielkiego cmentarzyska w Bogaczewie-Kuli (J. Okulicz 1958) oraz z kurhanowych cmentarzysk z okresu wędrówek ludów w Prudziškach na Suwalszczyźnie (M. Kaczyński 1958a). W okresie powojennym rozpoczęto intensywne badania nad okresem rzymskim i wędrówek ludów na Suwalszczyźnie. Wyniki ich w większości opublikowano. M. Kaczyński rozkopał też duże (ponad 200 grobów), niestety częściowo zniszczone cmentarzysko w Necie, pow. Augustów (J. Okulicz 1955; M. Kaczyński 1966a). Niektóre zespoły z niego zostały opublikowane, a pozostałe wykorzystałem tu opierając się na kartotece i materiałach M. Kaczyńskiego. Tak więc dla grupy suwalsko-augustowskiej dysponujemy w tej chwili najobszerniejszą bazą źródłową pochodzącą z systematycznych badań. Znacznie gorzej przedstawia się sytuacja w odniesieniu do grup mazurskich i sambijsko-natangijskiej.

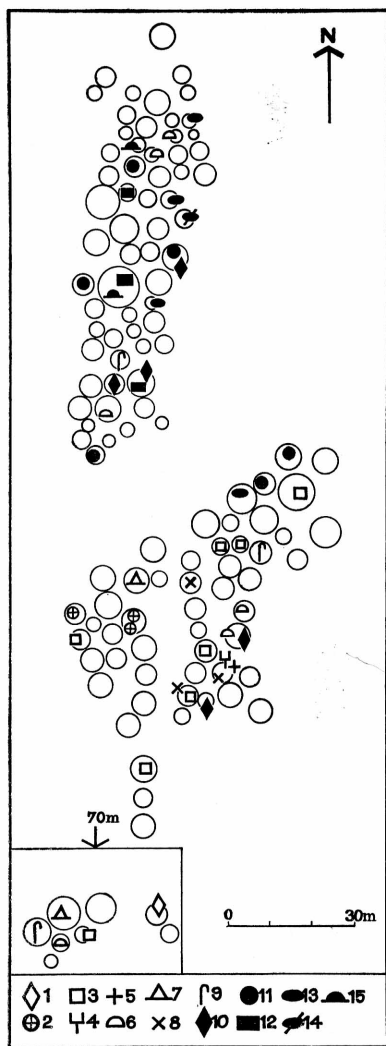
Chronologię materiałów zachodniobałtyjskich opracował O. Tischler, który dla interesującego tu nas okresu wyróżnił dwa zasadnicze stadia chronologiczne — C i D, odpowiadające okresowi późnorzymskiemu i wczesnemu okresowi wędrówek ludów. Podział Tischlera, oparty na doskonałej znajomości bardzo obszernego materiału źródłowego, zachował w znacznej mierze wartość do dzisiaj, jakkolwiek w wielu wypadkach jego ustaleniom brak odpowiedniej dokumentacji w postaci zademonstrowanego i możliwego do skontrolowania warsztatu badawczego. Dla młodszej fazy interesującego nas okresu (wędrówki ludów) cenne uzupełnienie stanowi praca N. Åberga (1919), chociaż u badacza tego zaznacza się pewna tendencja do typologizowania i skutkiem tego do zbyt późnego datowania niektórych typów zabytków. Tendencja ta w znacznie ostrzejszej formie wystąpiła w rozprawie H. Kemkego (1914) poświęconej krytyce datowania okresu E według Tischlera, który przesuwą głównie na wiek VII. W konsekwencji prowadzi to do późniejszego datowania okre-

sów C i D. Wnioski Kemkego opierają się na stosowaniu metody typologicznej oraz na bezkrytycznym i często wręcz błędnym dobieraniu dowolnych analogii z innych terenów przy zupełnym lekceważeniu istniejących prawidłowości w stałym współwystępowaniu na różnych terenach określonych zespołów typów, a także nielicznych co prawda, bezspornych datowników absolutnych, jak monety. Wywody Kemkego doczekały się tylko częściowej krytyki (F. Kuchenbuch 1954, s. 9), a reprezentowany przez niego kierunek podjęli częściowo W. La Baume (1931) i E. Petersen (1936, 1939). Tendencja do późnego datowania widoczna jest też u badaczy polskich zajmujących się materiałami z obszaru Suwalszczyzny (J. Antoniewicz 1958, 1962a, b), a w skrajnej postaci występuje w archeologii litewskiej (np. R. Kulikauskienė, R. Rimantienė 1958, 1966).

Z racji omówionej ułamkowości dostępnych materiałów źródłowych trudno będzie przedstawić w niniejszej pracy wyczerpującą i szczegółową analizę kultury zachodniobałtyjskiej z okresu późnorzymskiego i wędrowek ludów. Analiza taka wymagałaby osobnego studium, zawierającego zestawienia możliwych jeszcze do częściowej choćby rekonstrukcji zespołów, a przede wszystkim opartego na nowych badaniach. Postaram się dać tu jedynie bardziej szczegółowe omówienie materiałów pochodzących z nowszych badań oraz próbę ogólnego przeglądu podziału chronologicznego kultury zachodniobałtyjskiej w konfrontacji z dotychczas stosowanymi systemami.

Na Suwalszczyźnie przebadano cztery, położone w bliskim sąsiedztwie, cmentarzyska kurhanowe z okresu późnorzymskiego i wędrowek ludów — w Szwajcarii, Osowej, Żywej Wodzie i Szurpiłach oraz młodsze od nich, wyłącznie ciałopalne, cmentarzyska kurhanowe w Prudziškach, Suchołach, Nieszkach, Wołowni, Korklinach, Bilwinowie i Krzywólce. Większość tych materiałów poza częścią zabytków ze Szwajcarii jest opublikowana. Niestety przeważającą część pochówków wcześniejszego horyzontu wyrobowano w czasach starożytnych i ich inwentarze są zdekompletowane, zaś młodsze pochówki ciałopalne są ubogo wyposażone. Dysponujemy więc stosunkowo niewielką ilością zespołów, w których współwystępuje obok siebie kilka różnych form zabytków przewodnich. Tym większe znaczenie mają tu obserwacje na temat występowania lub braku różnych typów na poszczególnych cmentarzyskach różniących się datowaniem.

Interesująco przedstawia się sytuacja na największym do tej pory w całości zbadanym i opublikowanym cmentarzysku w Osowej (D. Jaskanis, J. Jaskanis 1957; J. Jaskanis 1958; 1961a; 1962) liczącym 123 kurhany. Wyodrębniają się tu wyraźnie 2 zgrupowania kurhanów — południowe i północne, rozdzielone pasem pustej przestrzeni, a dalej ku południowi znajduje się jeszcze jedna mała ich grupa (ryc. 5). W obu grupach południowych skupiają się wyraźnie zabytki wcześniej datowane, jak: sprzę-

Ryc. 5. Rozmieszczenie charakterystycznych typów zabytków na cmentarzysku kurhanowym w Osowej, pow. Suwałki

1 — fibule A III—V; 2 — fibule kuszowate z podwiniętą nóżką; 3 — sprzączki prostokątne; 4 — sprzączki z podwójnym kolcem; 5 — okucia pasa J IV; 6 — sprzączki półkoliste; 7 — umba stożkowate; 8 — szpile o masywnej profilowanej główce; 9 — drutowate szpile o główce zwiniętej w uszko; 10 — fibule A 167—168; 11 — fibule A VI 2; 12 — sprzączki typu D; 13 — sprzączki owalne o równomiernym przekroju ramy; 14 — sprzączki owalne o zgrubiałej ramie; 15 — umba półkuliste z wyraźnie zaznaczonym kołnierzem

czki prostokątne (m.in. z podwójnym kolcem — tabl. V, 6), okucia pasa J IV (tabl. V, 19), umba stożkowate (tabl. V, 17—18), szpile o masywnej profilowanej główce (tabl. V, 11—12) i jedyna na cmentarzysku w Osowej zapinka starsza niż grupy A VI—VII (kurhan 78). Występują tu również kuszowate zapinki z podwiniętą nóżką — przeważnie proste, niezdobione formy. Jedynie na północnym skraju tego skupienia wystąpiły późniejsze elementy, jak sprzączka owalna i zapinki kuszowate A VI, 2. W grupie północnej brakuje całkowicie klasycznych sprzączek prostokątnych, występują natomiast, obok spotykanych też w grupie południowej sprzączek półkolistych, formy zbliżone kształtem do litery D oraz sprzączki owalne o równomiernej szerokości kabłąka i o kabłąku zgrubiałym. Poza jedyną

prostą fibulą z podwiniętą nóżką (kurhan 66) wystąpiły tu zapinki zdobione na kabłąku i nóżce karbowanymi pierścieniami oraz masywne fibule kuszowate grupy A VI, 2. W dwóch grobach znaleziono też umba półkuliście — w tym w kurhanie 88 umbo z załamaniem do środka kołnierzem (tabl. VI, 28). W północnej części cmentarzyska częstsze są też groby ciałopalne (jamowe), jakkolwiek spotykamy je również we wcześniejszych kurhanach grupy południowej. Różnica chronologiczna między południową a północną częścią cmentarzyska w Osowej nie ulega więc wątpliwości, przy czym pierwsza z nich zdaje się odpowiadać przede wszystkim wczesnej fazie okresu późnorzymskiego, a młodsza zawiera też materiały z przełomu okresu późnorzymskiego i wędrówek ludów. Starsza faza cmentarzyska w Osowej znajduje odpowiednik w zabytkach metalowych z osady położonej w tejże miejscowości, gdzie m.in. odkryto fibulę A V, serii 1, ostrogę grupy III, okucie pasa grupy J II oraz 4 szpile brązowe o profilowanych główkach (D. Jaskanis, J. Jaskanis 1966, s. 130, tabl. VII).

Tej samej fazie chronologicznej odpowiadają też materiały ze zbadanych kurhanów w Żywej Wodzie (W. Ziemińska-Odojowa 1958; 1961a; 1961b), choć wobec silnego zniszczenia tego cmentarzyska trzeba się tam liczyć z pewną przypadkowością. Do najwcześniejszych należy gr. 1 ciałopalny z kurhanu 14, ze stanowiącymi zapewne import z Pomorza bransoletami typu II Blumego, oraz gr. 1 z kurhanu 15 z 2 zapinkami A V, serii 1 i naszyjnikiem o trąbkowato zgrubiałych końcach (tabl. V, 10); zawierające więc typy, których chronologia nie wykracza poza wczesne stadium okresu późnorzymskiego. Umba zachowane na tym cmentarzysku (kurhan 8, 9, 13) należą wyłącznie do typów stożkowatych lub ze szczytkowym kolcem. Z drugiej strony liczniej niż w Osowej występują tu młodsze warianty kuszowatych zapinek z podwiniętą nóżką zbliżone do typów A 167—168, brak natomiast późnych elementów, jak fibule z zamkniętą pochewką grupy A VI 2 oraz sprzączki owalne.

Na dużym i bogatym, ale niestety tylko częściowo opublikowanym cmentarzysku w Szwajcarii (J. Antoniewicz, M. Kaczyński, J. Okulicz 1956; 1958; J. Antoniewicz 1961; 1963) materiały odpowiadające starszej fazie cmentarzyska w Osowej i cmentarzysku w Żywej Wodzie nie są reprezentowane, przynajmniej w większej ilości, wśród opublikowanych dotąd kurhanów północnego skupienia. Spotykamy je natomiast wśród kurhanów skupienia południowego — kurhan III — ostroga grupy III (tabl. V, 15), kurhan IV i V — sprzączki prostokątne ze skuwką i ceramika; kurhan X — szpila silnie profilowana oraz kurhan II — zapinka A V, serii 1 (J. Antoniewicz 1962a). Większość materiałów ze Szwajcarii odpowiada młodszej fazie okresu późnorzymskiego reprezentowanej, co interesujące, dość słabo w Osowej. Do niej też należy zaliczyć większość najbogatszych grobów, jak np. kurhan 2, gr. 2 w kurhanie 14 oraz kurhany 42 i 52. Charakterystyczne jest występowanie tu fibul zbliżonych do typu

A VI, 167—168, sprzączek półkolistych (często z ośką i skuwką) lub przypominających literę D (tabl. VI, 8—10), okuć końca pasa grupy J II i O 15 (tabl. VI, 17—18), ostróg zbliżonych do grupy VII (tabl. VI, 21), umb półkulistych o niewyodrębnionym kołnierzu (tabl. VI, 26) oraz trójkątnych i trapezowatych grzebieni (tabl. VI, 22, 24). W kurhanie 14 wystąpiła zapinka A VII zdobiona karbowanymi pierścieniami (tabl. VI, 1), a więc stanowiąca młodszy wariant tych fibul, oraz srebrne naszyjniki z końcami owiniętymi drutem.

Na szczególną uwagę zasługuje „książęcy pochówek” wojownika z mieczem z kurhanu 2 (J. Antoniewicz, M. Kaczyński, J. Okulicz 1958), którego bogate wyposażenie synchronizuje go wyraźnie z horyzontem 2a grobów z bronią w kulturze przeworskiej (K. Godłowski 1970, s. 13). Wskazuje na to m.in. długi miecz z kabłąkową zawieszka pochwy, umbo półkuliste, ostrogi grupy VII i inkrustowany srebrem grot włóczni (tabl. VI, 25), stanowiący zapewne import z obszaru kultury przeworskiej (J. Antoniewicz 1962b), gdzie groty takie spotykamy nawet głównie we wcześniejszych horyzontach 1 i 2³⁹. W omawianym zespole występują też przedmioty wykładane blachą srebrną i złotą, pojawiające się w środkowej i północnej Europie już w fazie C 1 (J. Werner 1941; B. Stjernquist 1955, s. 147—156). To samo odnosi się do półkolistej srebrnej sprzączki zdobionej karbowanymi pierścieniami (tabl. VI, 8), do której znane dotąd analogie pochodzą głównie z fazy C 1 (K. Raddatz 1957, s. 57—58). Na stosunkowo wczesne datowanie wskazuje też okucie końca pasa typu J II, 3 (tabl. VI, 17). Z drugiej strony wyposażenie kurhanu 2 ze Szwajcarii znajduje nawiązania w horyzoncie słowackich (V. Ondrouch 1957, tabl. 17, 9—10, 29, 47, 48) i środkowoniemieckich (W. Schulz 1933, tabl. VII, 7—8), grobów książęcych z fazy C 2. Zaskakująco późny element stanowi jedynie trójkątny grzebyk typu II (tabl. VI, 24 — S. Thomas 1960, s. 99—101). W sumie wydaje się, iż kurhan 2 ze Szwajcarii można w przybliżeniu synchronizować z wcześniejszymi pochówkami ogólnoeuropejskiego horyzontu fazy C 2. Później należy datować ciałopalny pochówek wojownika z koniem z kurhanu 25 (J. Antoniewicz 1961, tabl. V) zawierający m.in. fibulę z guzkiem na główce (tabl. VI, 30), emaliowaną ozdobną tarczkę, długi (94 cm) dziwerowany miecz, będący zapewne importem rzymskim, i dwie sprzączki o wygiętej ramie. Stosunkowo nielicznie występują w Szwajcarii zdecydowanie młodsze elementy, jak owalne sprzączki i żelazne masywne fibule kuszowate (A VI, 2) oraz wysokie dwustożkowate garnki (J. Antoniewicz, M. Kaczyński, J. Okulicz 1956, tabl. XXXIII, 2, 6).

³⁹ J. Antoniewicz datuje niewątpliwie zbyt późno (koniec III — początek IV w.), analogiczne groty z obszaru kultury przeworskiej, jak również przyjmuje zupełnie dowolnie, iż grot ze Szwajcarii złożono do grobu dopiero po długich wędrówkach pod koniec IV w.

Na późnorzymskim cmentarzysku kurhanowym w Szurpiłach (T. Żurowski 1958; 1961; 1963) wystąpiły również materiały, które można synchronizować z wczesną fazą okresu późnorzymskiego. W szczególności jest to gr. A 3 z kurhanu XV z prostokątną sprzączką o podwójnym kolcu i okuciem pasa J III (T. Żurowski 1961, tabl. XIII) oraz gr. C 1 z kurhanu XXII ze stożkowatym umbem i prostokątną sprzączką (T. Żurowski 1961, tabl. XVIII—XIX). Spotyka się jednak także kuszowate fibule grupy A VI, 2 oraz owalne sprzączki i wysokie dwustożkowate garnki — popielnice, reprezentujące już sam schyłek okresu późnorzymskiego i wczesny okres wędrówek ludów. M.in. wystąpiły tu zabytki, których nie znaleziono na żadnym z omówionych dotąd cmentarzysk grupy suwalskiej, jak języczkowate okucie pasa z gr. B 3 w kurhanie XV (tabl. VII, 18) czy też owalne sprzączki o zgrubiałej ramie (kurhan II, VIII i XV, gr. B 3). Na szczególną uwagę zasługuje zdobiona sprzączka z kurhanu 2 (tabl. VII, 19), analogiczna do sprzączki z gr. 30 z Żabieńca, pow. Częstochowa (K. Godłowski 1970, tabl. IV, 9).

W przeciwieństwie do cmentarzysk omówionych poprzednio, w Szurpiłach miały występować wyłącznie groby ciałopalne, z tym iż wszystkie starsze pochówki należą do kategorii grobów jamowych, podczas gdy wśród młodszych dominuje obrządek popielnicowy. Ponieważ jednak metoda badań prowadzonych w Szurpiłach, a także sposób publikacji tego cmentarzyska (nie mówiąc już o zupełnie błędnym datowaniu wielu zabytków i nieraz wręcz fantastycznym określaniu ich funkcji — np. T. Żurowski 1961, s. 80), budzą poważne zastrzeżenia, nasuwają się pewne wątpliwości, czy rzeczywiście brakowało tu całkowicie grobów szkieletowych, które wystąpiły na wszystkich pobliskich publikowanych i współczesnych cmentarzysku w Szurpiłach nekropolach kurhanowych.

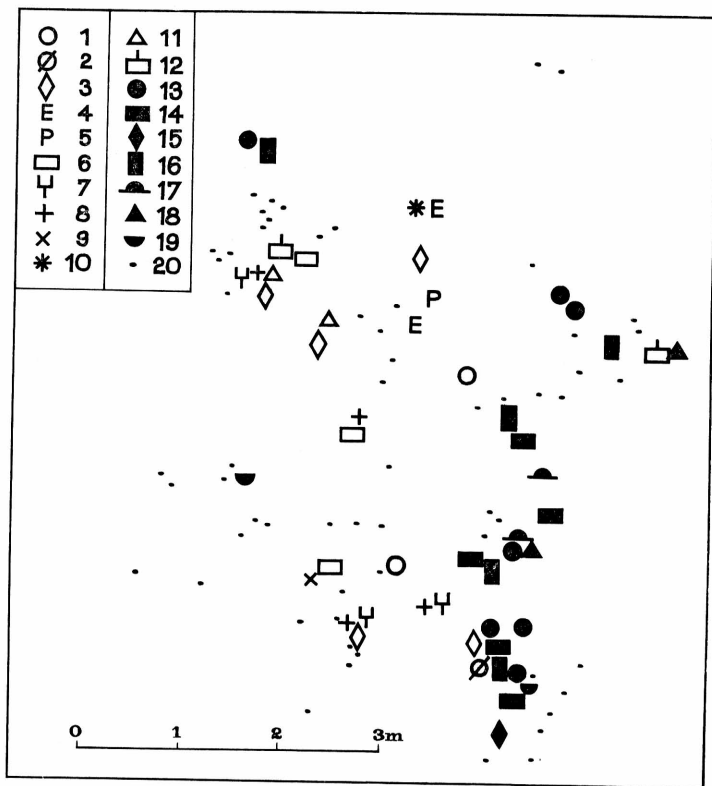
Odrębne, młodsze stadium chronologiczne reprezentują kurhanowe cmentarzyska w Bilwinowie (M. Kaczyński 1961), Korklinach (J. Jaskanis 1968), Krzywólce (D. Jaskanis 1963), Nieszkach (W. Szymański 1961), Prudziszkach (M. Kaczyński 1958a), Suchodołach (M. Kaczyński 1958b) i Wołowni (M. Kaczyński 1966b). Zawierają one pochówki zbiorowe, wyłącznie ciałopalne, w dużej mierze popielnicowe, przeważnie bardzo ubogo wyposażone. Z zabytków datujących występują tu jedynie nieliczne fibule należące głównie do masywnych form kuszowatych z małym występem na końcu kabłąka (tabl. VII, 5) lub nieco wcześniejsze formy pozbawione tego występu (tabl. VII, 8). W pojedynczych wypadkach wystąpiły: późny wariant fibul z podwiniętą nóżką i pierścieniami na kabłąku (N. Åberg 1919, ryc. 4—8; M. Kaczyński 1958a, tabl. XLIII, 3), fibula ze śrubowato skręconym kabłąkiem (M. Kaczyński 1966b, tabl. X, 6), fibula z poprzecznym występem na końcu nóżki (M. Kaczyński 1958a, tabl. XLII, 9) oraz być może fragment fibuli trójpalczastej (M. Kaczyński 1961, s. 271), zbliżony do ryciny 115 N. Åberga (1919). W Prudziszkach,

„Piaskowa Góra”, kurhan 1, gr. 2, znaleziono brązowe języczkowate okucie końca pasa (M. Kaczyński 1958a, tabl. XXXV, 4), a w Krzywólce fragment ostrogi późnego typu i brązowy taśmowaty pierścień (D. Jaskanis 1963, s. 300, tabl. VIII, 2, 6). Materiały z tych cmentarzysk mają pewne nawiązania do najpóźniejszych pochówków z Osowej, Szwajcarii, a zwłaszcza Szurpił, w zasadzie jednak moment ich założenia zbiega się z porzuceniem tych starszych cmentarzysk. Odpowiadają one częściowo jeszcze okresowi D, ale również E według Tischlera.

Na położonym na południe od grupy suwalskiej dużym ciałopalnym cmentarzysku w Necie (M. Kaczyński 1966a) wystąpiły w zasadzie dwie fazy chronologiczne, w których obrębie można jednak jeszcze wyróżnić pochówki nieco wcześniejsze i młodsze. Dla starszej z nich typowe są sprzączki prostokątne (tabl. VI, 11) lub półkoliste, okucia pasa grupy J II (tabl. VI, 16), fibule z podwiniętą nóżką, bransolety mankietowe i naszyjniki o okrągłej lub łódkowatej tarczce. Typowym jej reprezentantem jest gr. 31 (M. Kaczyński 1966a, ryc. 9). Należą tu również dwa bogate pochówki z bronią — gr. 12 z umbem o krótkim, tępym kolcu i z zapinką A 158, oraz zapewne nieco młodszy gr. 79 z umbem półkulistym bez kołnierza i z kuszowatą zapinką o wygiętej cięciwie i podwiniętej nóżce. W fazie młodszej, w której pojawiają się podobnie jak na Suwalszczyźnie kurhany, wystąpiły fibule kuszowate typów 57—60 Åberga, języczkowate okucia pasa, sprzączki owalne, m.in. o zgrubiałym kabłąku i o wykroju nerkowatym oraz pojedyncze egzemplarze fibul o gwiazdzistej nóżce (gr. 106b) i blachowatej fibuli z półkolistą tarczką i rombowato ukształtowaną nóżką (gr. 57 — tabl. VII, 11). Charakterystyczne dla tej fazy są publikowane przez M. Kaczyńskiego (1966, Pl. I—II) groby: 42 i 57. Stanowisko pośrednie zajmują może gr. 1 i 7 (J. Okulicz 1955, tabl. XXXVI, XXXVIII). Nie reprezentowana w Necie wczesna faza okresu późnorzymskiego wystąpiła, jak się wydaje, na pobliskich cmentarzyskach w Bargłowie Dwornym, pow. Augustów (J. Marciniak 1951) i Raczkach, pow. Suwałki (W. La Baume; W. Gronau 1941), a najstarsze w tym rejonie cmentarzysko w Judzikach, pow. Augustów sięga jeszcze okresu wczesnorzymskiego (J. Marciniak 1951). Z młodszej fazy okresu późnorzymskiego pochodzi natomiast bogaty, podwójny grób z Płociczna, pow. Suwałki (W. Gronau 1942) zawierający m.in. monetę Gordiana III.

Spośród dawniej przebadanych cmentarzysk zachodniobałtyjskich na uwagę zasługują Mojtyny, pow. Mrągowo (E. Hollack, F. E. Peiser 1904). Jest tu widoczne wyraźne zróżnicowanie na dwie fazy chronologiczne, które odzwierciedla się też na planie cmentarzyska (ryc. 6). W zachodniej części grupują się takie typy zabytków, jak fibule A IV i A V, prostokątne sprzączki z pojedynczym i podwójnym kolcem, okucia końca pasa J IV, ostrogi grupy I i II, a także zdobione emalią fibule tarczowate (provincjonalno-rzymskie) i podkowiaste. We wschodniej i północnej części

cmentarzyska występują natomiast fibule kuszowate, zarówno typu A VI, 162, jak też zbliżone do typów A VI, 167—168. Podobnie jak w Szwajcarii znaleziono tu pojedynczy okaz fibuli z wysoką pochewką zdobioną karbowanymi pierścieniami typu A VII, 211. Spotykamy tu także ósemkowate wisiorki bursztynowe, ostrogi grupy VII oraz umba półkuliste.

Ryc. 6. Rozmieszczenie charakterystycznych typów zabytków na cmentarzysku w Mojtynach, pow. Mrągowo

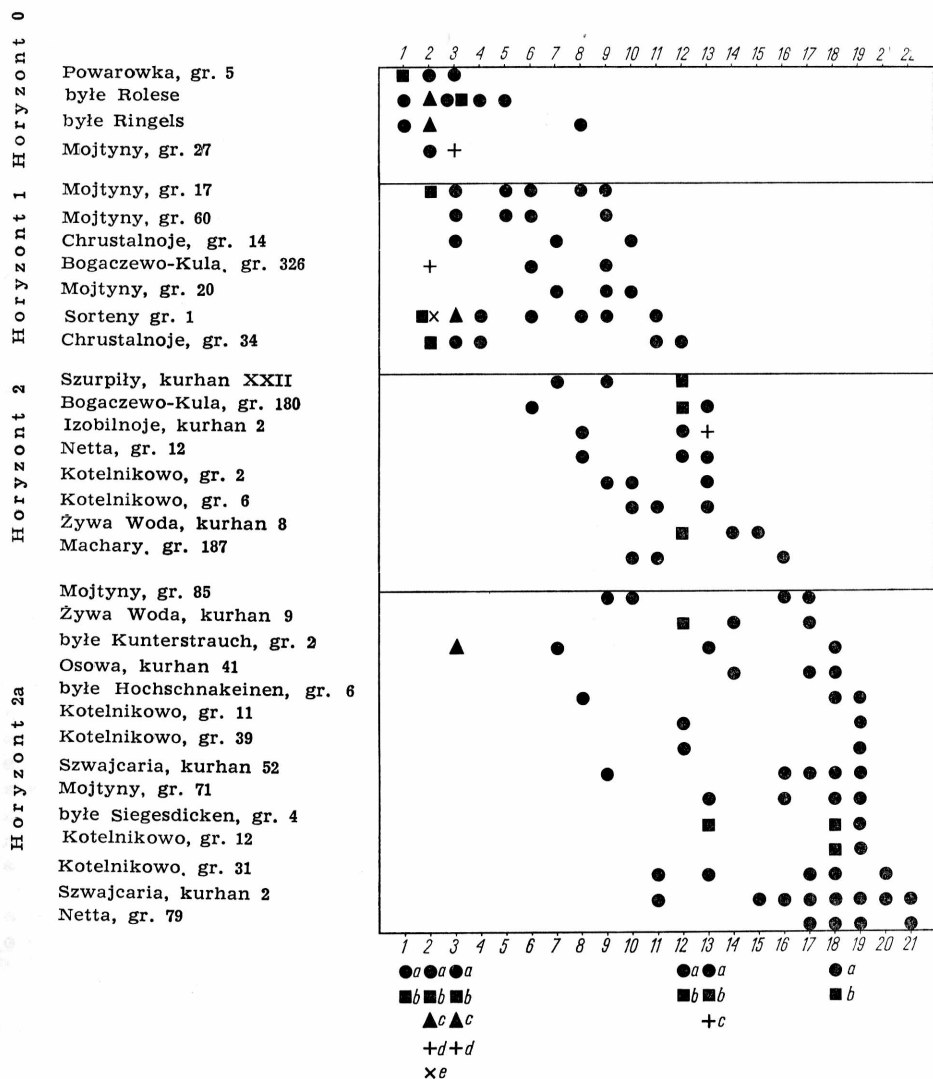
1 — fibule A V, ser. 1; 2 — fibule A V, ser. 1 z nóżką zakończoną główką wołu; 3 — fibule A V, ser. 8; 4 — tarczowate fibule emaliowane; 5 — podkowiaste fibule emaliowane; 6 — sprzączki prostokątne; 7 — sprzączki prostokątne z podwójnym kołcem; 8 — okucia końca pasa J IV; 9 — okucia końca pasa J V; 10 — okucia końca pasa J II 3; 11 — ostrogi grup I i II; 12 — umba typu 7a; 13 — fibule A VI, 161—162; 14 — fibule A VI, 167—168; 15 — fibule A. VII, 211; 16 — bursztynowe wisiorki ósemkowate; 17 — umba półkuliste; 18 — ostrogi grupy VII; 19 — grzebień typu I; 20 — pozostałe groby

Interesujące jest, iż w starszej fazie cmentarzyska w Mojtynach przeważają elementy, które na obszarze kultury przeworskiej są typowe jeszcze dla młodszego odcinka stadium B 2 i że podobnie jak tam nie towarzyszą im zapinki grup A VI i A VII, choć spotykamy się z tym na innych stanowiskach zachodniobałtyjskich. Natomiast młodsza grupa pochówków

z Mojtyń odpowiada już w pełni rozwiniętemu stylowi okresu późnorzymskiego. Przeciw przyjęciu jakiegś luki w użytkowaniu cmentarzyska w Mojtyńach lub też wyrwy spowodowanej zniszczeniem albo nieprzebadaniem części cmentarzyska przemawia współwystępowanie elementów charakterystycznych dla obu faz w jednym bogatym grobie — nr 1-7.

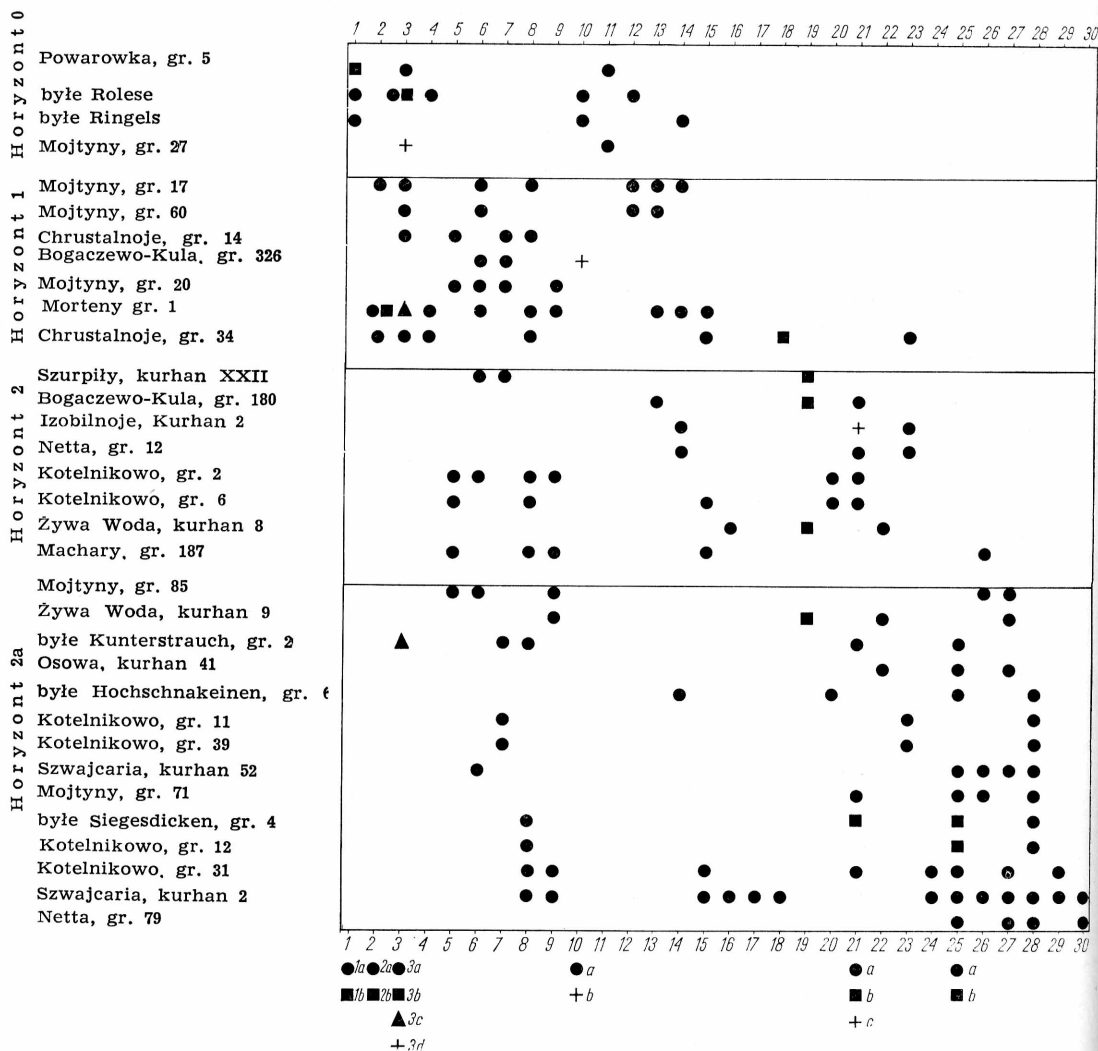
Istotnych danych dla chronologii interesującego nas obszaru dostarczają groby wyposażone w broń. Współwystępowanie i wyłączenie się ważniejszych i częściej występujących w nich elementów przedstawiają załączone tu diagramy (ryc. 7-8). Uwzględniono na nich zespoły zawierające większą ilość typów przewodnich pochodzące z nowszych badań, a także wydobyte w czasie badań dawniejszych i publikowane w dostępnych mi wydawnictwach w całości lub w taki sposób, iż możliwa była ich rekonstrukcja⁴⁰. Oczywiście, zestawienie to nie jest kompletne i nie odzwierciedla w pełni liczby grobów z bronią z terenów zachodniobałtyjskich, ani też bogactwa ich wyposażenia, niemniej pozwala na zorientowanie się w ogólnych tendencjach korelacji właściwych dla nich cech. Całkowicie zrezygnowano z uwzględnienia pochówków pochodzących z samego końca okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów, gdyż liczba odpowiednio opublikowanych zespołów z tego czasu jest zbyt mała, by utworzyły one jakiś wyraźnie zaznaczający się horyzont. Zostaną one jednak omówione w tekście. Diagram został ułożony w dwóch wersjach — jednej (ryc. 7) z układem cech odpowiadającym ich najczęstszemu współwystępowaniu w uwzględnionych zespołach zachodniobałtyjskich i drugiej (ryc. 8), gdzie zachowano układ przyjęty przy analogicznym diagramie opracowanym na znacznie szerszej podstawie źródłowej dla kultury przeworskiej (K. Godłowski 1970, tabl. XXII) z wyeliminowaniem jednak cech nie spotykanych w rozpatrywanych tu zespołach i dodaniem tych, które w nich występują, natomiast nie są typowe dla kultury przeworskiej. Uczyniono tak, aby ułatwić porównanie diagramów dla obu tych obszarów. Jak należało oczekiwać, bardziej czytelna jest wersja pierwsza, ułożona z uwzględnieniem specyfiki obszaru zachodniobałtyjskiego, jed-

⁴⁰ Bogaczewo-Kula — J. Okulicz 1958; Chrystalnoje (Wiekau) — „Prussia” t. 22, 1900—1904, tabl. XXXVII—XXXVIII; Hochschnakeinen — „Prussia” t. 33, 1939, s. 21—24, Izobilnoje (Klein Fliess) — „Prussia” t. 21, 1900, s. 57—60, tabl. V—VI; Kotelnikowo (Warengen) — „Prussia” t. 22, s. 224—238; t. 23, 1914—1919, s. 319—328; Kunterstrauch — „Prussia” t. 22, s. 213—216; Machary, gr. 187 — C. Engel 1935, s. 75, ryc. 40; Mojtyny — E. Hollack, F. E. Peiser 1904; Netta — materiały niepublikowane z badań M. Kaczyńskiego, Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie; Osowa — D. Jaskanis, J. Jaskanis 1957; J. Jaskanis 1958; 1961a; 1962; Powarowka (Kirpehnen) — „Prussia” t. 22, s. 368—369; Ringels — „Prussia” t. 22, s. 315—317; Rolese (Gross Ottenhagen) — W. La Baume 1944, s. 4, ryc. 5; Siegesdicken — „Prussia”, t. 23, s. 250—263; Sorteny gr. 1 — C. Engel 1935, s. 80—81, ryc. 44; Szurpiły — T. Żurowski 1958; 1961; 1963; Szwajcaria — J. Antoniewicz, M. Kaczyński J. Okulicz 1956; 1958; J. Antoniewicz 1961; 1963; Żywa Woda — W. Ziemińska-Odojowa 1958, 1961 a—b.

Ryc. 7. Współwystępowanie charakterystycznych typów zabytków w grobach z bronią z obszaru kultury zachodniobałtyjskiej

1a — umba typu 7b; 1b — umba typu 6; 2a — ostrogi grupy I; 2b — ostrogi grupy II; 2c — ostrogi grupy III; 2d — ostrogi grupy IV; 2e — ostrogi krzesielkowe; 3a — zapinki A V ser. 8; 3b — zapinki A V, ser. 1; 3c — zapinki kolankowate; 3d — zapinki trąbkowate; 4 — łańcuchy do uprząży; 5 — okucia końca pasa J IV—V; 6 — sprzączki prostokątne z podwójnym kołcem; 7 — sprzączki prostokątne; 8 — siekierki tulejkowate; 9 — krzesiwa; 10 — umba typu 7a; 11 — sprzączki półkoliste z ośką; 12a — umba z krótkim kołcem; 12b — późne odmiany umb stożkowatych; 13a — zapinki A VI, 161—162; 13b — zapinki A VI, 158; 13c — zapinki A VII; 14 — ostrogi grupy V; 15 — okucia końca pasa typu J II 3—4; 16 — ostrogi grupy VII; 17 — sprzączki typu D; 18a — umba półkuliste; 18b — umba półkuliste zakończone guzkiem; 19 — fibule A VI, 167—168 i zbliżone oraz A VI 2; 20 — okucia pasa grupy O; 21 — krzyżowate rozdzielacze rzemieni do uprząży

Ryc. 8. Współwystępowanie charakterystycznych typów zabytków w grobach z bronią z obszaru kultury zachodniobałtyjskiej (układ cech zbliżony jak na diagramie grobów z bronią kultury przeworskiej)

1a — umbra typu 7b; 1b — umbra typu 6; 2a — ostrogi grupy II; 2b — ostrogi krzesielkowate; 3a — zapinki A V, ser. 8; 3b — zapinki A V, ser. 1; 3c — zapinki kolankowate; 3d — zapinki trąbkowate; 4 — łańcuchy do uprząży; 5 — umbra typu 7a; 6 — krzesiwa; 7 — sprzączki prostokątne; 8 — dwa lub więcej grotów w jednym grobie; 9 — nożyce; 10a — ostrogi grupy III; 10b — ostrogi grupy IV; 11 — ostrogi grupy I; 12 — okucia końca pasa grupy J IV/V; 13 — sprzączki prostokątne z podwójnym kolcem; 14 — siekiera tulejkowata; 15 — sprzączki półkolisty z ośką; 16 — okucia pasa J II 3; 17 — zawieszki pochwy miecza; 18 — miecze; 19 — późne odmiany umb stożkowatych; 20 — imacze o niewyodrębnionych płytkach do nitów; 21a — zapinki A VI, 161–162; 21b — zapinki A VI, 167–168; 21c — zapinki A VII; 22 — ostrogi grupy V; 23 — umbra z krótkim kolcem; 24 — grzebyki trójwarstwowe; 25a — umbra półkolisty; 25b — umbra półkolisty zakończone guzkiem; 26 — ostrogi grupy VII; 27 — sprzączki typu D; 28 — fibule A VI; 167–168 i zbliżone oraz A VI 2; 29 — okucia końca pasa grupy O; 30 — krzyżowate rozdzielnice rzemieni do uprząży

nakże w gruncie rzeczy na obu diagramach rysują się te same grupy zespołów, które można też dość dobrze synchronizować z odpowiednimi horyzontami grobów z bronią wyróżnionych dla kultury przeworskiej i które określono tymi samymi nazwami (horyzonty 1,2 i 2a).

Rzuca się w oczy częstsze na terenie zachodniobałtyjskim niż w kulturze przeworskiej współwystępowanie typowych dla horyzontu 1 fibul II—V grupy Almgrena z elementami właściwymi dla młodszego horyzontu 2, a nawet 2a (zespół z byłego Kunterstrauch, rej. Primorsk, gr. 2 — z fibulą kolankowatą i umbem półkolistym). Świadczy to o dłuższym na obszarze bałtyjskim przetrwaniu tych fibul, które w kulturze przeworskiej zostały szybciej wyparte, przynajmniej ze stroju męskiego, przez zapinki z podwiniętą nóżką. Zjawisko występowania wcześniejszych elementów w zasadniczo młodszych zespołach zaznacza się też w pewnym stopniu w odniesieniu do niektórych innych kategorii zabytków (umb, ostróg, sprzączek i okuć pasa). Właściwie jednak zestaw współwystępujących z sobą charakterystycznych typów i rytm przemian, jakim on podlega, nie wykazuje podstawowych różnic w stosunku do kultury przeworskiej (a także innych obszarów). Opóźnienia w zaniku starszych i pojawianiu się nowych form nie mogły być więc na terenach bałtyjskich zbyt wielkie.

Zrezygnowano tu z ułożenia podobnej jak dla kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej (ryc. 3) tabeli współwystępowania różnych typów zapinek, ze względu na wielkie trudności w zrekonstruowaniu większości tego rodzaju zespołów pochodzących ze starszych badań. Tabela taka byłaby oparta na jeszcze bardziej niż w wypadku grobów z bronią zdekompletowanej podstawie źródłowej.

Przejdziemy obecnie do ogólniejszych rozważań na temat chronologii kultury zachodniobałtyjskiej opierając się na omówionych dotąd cmentarzyskach, jak również na całości dostępnych materiałów z innych obszarów, przede wszystkim z Sambii i grupy gołdapsko-węgorzewskiej.

Dla fazy B 2, która reprezentowana jest liczniej tylko na niektórych obszarach, charakterystyczne są przede wszystkim późne formy fibul grupy A III — z oczkami na nóżce, wcześniejsze, smukłe odmiany zapinek grupy A II, często z cylindrem na sprężynie (w szczególności zbliżone do A 42), niektóre młodsze warianty fibul silnie profilowanych — zwłaszcza A 72, oraz zapinki A V, serii 7 (O. Almgren 1897, s. 142—171, 216—217; O. Tischler, H. Kemke 1902, tabl. I—II). Odpowiada to w zupełności stadium reprezentowanemu na Pomorzu przez cmentarzysko w Węsiorach i grupę 1 w Odrach. Pełniejszy zestaw form zabytków charakterystycznych dla fazy B 2 na terenie pruskim zawierają prace O. Tischlera i H. Kemkego (O. Tischler 1879, 1880; O. Tischler, H. Kemke 1902), W. Gaertego (1929) i H. Jahnkuhna (1950).

Ewentualnie z tą fazą można by łączyć małą grupę zespołów z bronią

rysującą się na załączonych diagramach (ryc. 6-7), którą oznaczyliśmy jako horyzont 0. Występują w nich umba typu 6 i 7b M. Jahna, które w kulturze przeworskiej spotykamy w nie uwzględnionych na diagramie (K. Godłowski 1970, s. 12, przypis 2, tabl. XXIII) grobach z bronią, starszych niż horyzont 1 i odpowiadających prawdopodobnie początkowemu stadium fazy B 2. Jednocześnie jednak w grobach horyzontu 0 występują fibule z grzebykiem na główce oraz ostrogi grup I i II, które w kulturze przeworskiej są typowe dla horyzontu 1.

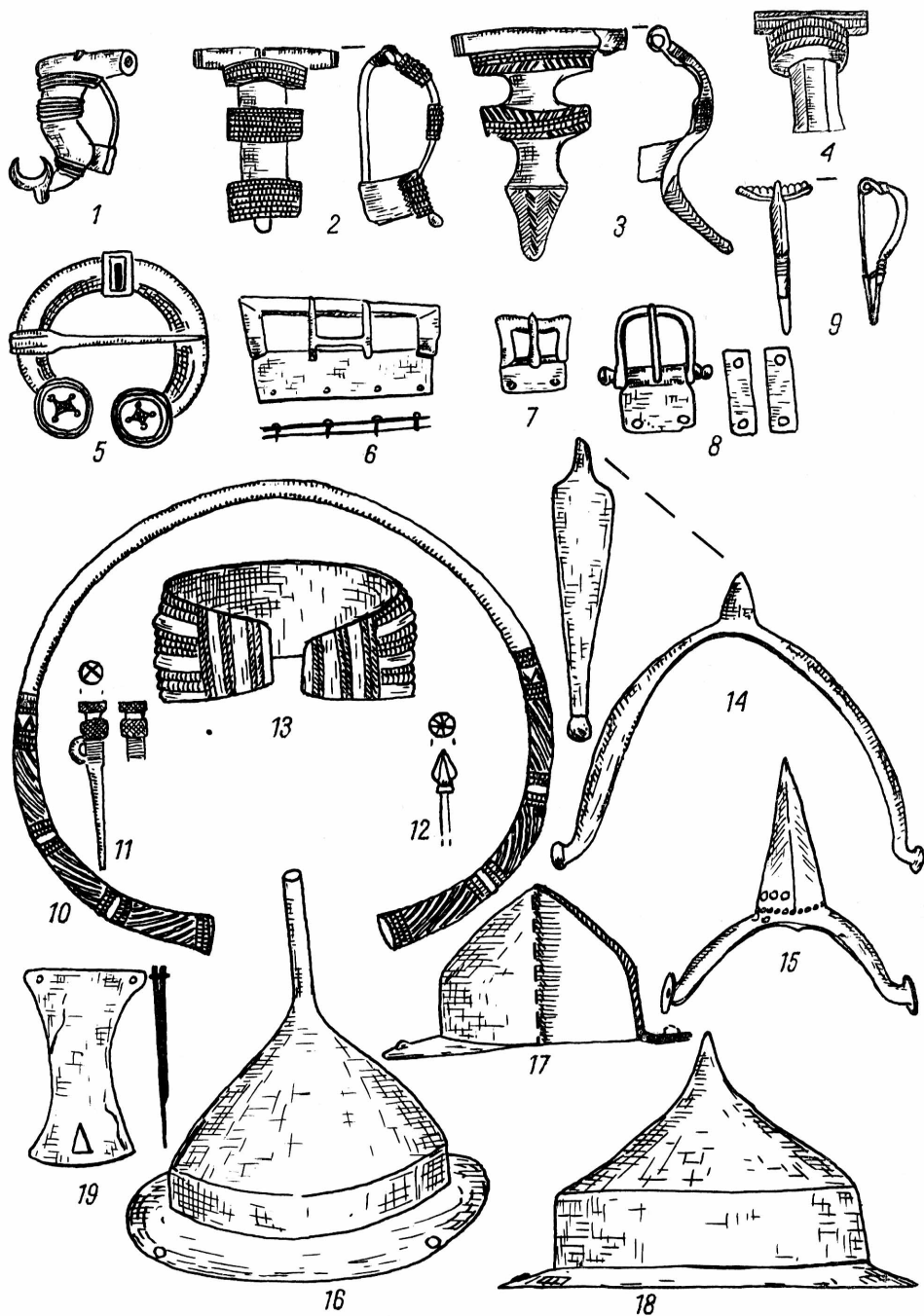
Młodsze formy fibul A IV i A V (głównie typy A 93, 133, 137 oraz seria 1 i młodsze odmiany serii 8 grupy A V) współwystępują na terenach zachodniobałtyjskich znacznie częściej niż na innych obszarach z fibulami grupy A VI — z podwiniętą nóżką i to nawet z ich rozwiniętymi wariantami, jak A 167—168 (O. Almgren 1897, s. 225—226; „Prussia” t. 22, 1900—1904, s. 235—237). Podobnie jak na terenie kultury przeworskiej i Pomorza pojawienie się wymienionych „wczesnorzymskich” fibul poprzedza jednak okres wejścia w użycie zapinek z podwiniętą nóżką. Przemawia za tym fakt, że zapinki grup A IV i A V stanowią formę przewodnią dla grobów z bronią, które odpowiadają horyzontom 1 i 1a w kulturze przeworskiej i w których brak jest fibul grupy A VI. Zgrupowanie tych grobów na diagramie oznaczono również jako horyzont 1. Na wcześniejszą pozycję chronologiczną tych fibul wskazuje też omawiana wyżej planigrafia cmentarzyska w Mojtnach (ryc. 6), a w pewnym stopniu także planigrafia cmentarzyska w Bogaczewie-Kuli⁴¹, gdzie fibule grupy A IV—V (np. typ A V, 133) skupiają się zasadniczo w innych partiach cmentarzyska niż zapinki z podwiniętą nóżką. Należy tu raz jeszcze podkreślić daleko idącą zgodność z obszarem kultury przeworskiej, przejawiającą się we współwystępowaniu na obu terenach w tych samych kombinacjach tych samych typów zabytków przewodnich, zwłaszcza jeśli chodzi o wyposażenie grobów męskich. W omawianej fazie są to poza zapinkami sprzączki prostokątne, sprzączki z podwójnym kolcem (tabl. V, 6), okucia pasa typu J IV (tabl. V, 19) i J V, ostrogi grup I—III (tabl. V, 15) oraz umba typu 7a. Elementem właściwym dla Sambii są też brązowe łańcuchy stanowiące część uprząży końskiej (W. La Baume 1944; H. Jahnkuhn 1950, s. 55). Niestety, wśród opublikowanych zespołów grobowych brak prawie całkiem tak ważnych dla datowania imaczy, które w ogóle na terenach bałtyjskich spotykane są stosunkowo rzadko, ale np. ilustrowany przez W. Gaertego (1929, s. 255, ryc. 198a) imacz z Marcinkowa, pow. Mrągowo zbliża się do form typowych na obszarze przeworskim dla horyzontu 1 grobów z bronią.

⁴¹ Por. J. Okulicz 1958. Wobec zaginięcia części zabytków pochodzących z tego cmentarzyska zrezygnowano tu z przedstawienia jego planu z naniesionym rozprzestrzenieniem poszczególnych typów, jednakże robocze próby w tym kierunku pozwalają na uchwycenie pewnych różnic w przestrzennym występowaniu zapinek różnych typów.

Na załączonym diagramie zachodniobałtyjskich grobów z bronią pozycję przejściową między horyzontami 1 i 2 zajmuje bardzo interesujący i bogaty zespół z Chrystalnoje (Wiekau), gr. 34. Zawierał on umbo, jak zdaje się wynikać z opisu („Prussia” t. 22, 1900—1904, s. 219), należące do typu z krótkim kolcem, występującego na obszarze kultury przeworskiej w grobach horyzontu 2, a nawet 2a (K. Godłowski 1970, s. 12—13, tabl. II, 21) oraz późne odmiany fibul z grzebykiem na główce, w tym fragment zapinki typu A V, 129. Ten ostatni należy w kulturze przeworskiej (spotyka się go tam jednak wyłącznie w grobach kobiecych) do najmłodszych form V grupy Almgrena, występujących już w najwcześniejszej fazie okresu późnorzymskiego (K. Godłowski 1970, s. 16). W grobie tym znaleziono również późnorzymską emaliowaną fibulę tarczową typu charakterystycznego głównie dla faz B 2/C 1 i C 1 (S. Thomas 1966, s. 149—150).

Spośród schyłkowo „wczesnorzymskich” form zapinek najpóźniej należy datować zapinki trójgrzebykowe 1 serii grupy A V, wraz ze spokrewnionymi z nimi fibulami o nóżce zakończonej guzkiem lub główką bydłą (tabl. V, 1 — O. Tischler 1879, tabl. V, 15; O. Tischler, H. Kemke 1902, tabl. II, 14). Występowały one m.in. w kurhanie 15 z Żywej Wody (W. Ziemińska-Odojowa 1961a, tabl. X, 1—2) oraz w osadach z Osowej (D. Jaskanis, J. Jaskanis 1966, s. 130, tabl. VII, 3) i Osinek (J. Okulicz 1963b, s. 203, ryc. 13) na Suwalszczyźnie, a więc na obszarze, który osadnictwo zachodniobałtyjskie zajmuje na większą skalę dopiero w rozwiniętym okresie późnorzymskim (J. Antoniewicz 1963). Za długim przetrwaniem na terenach zachodniobałtyjskich „wczesnorzymskich” fibul IV—V grupy przemawia również fakt, iż stosunkowo nielicznie występują tu np. zapinki A VII, serii 1 — typowe na innych obszarach dla wczesnej fazy okresu późnorzymskiego.

Starszą fazę okresu późnorzymskiego (tabl. V) reprezentują zespoły z bronią zbliżone do horyzontu 2 z obszaru przeworskiego. Występują w nich, podobnie jak w kulturze przeworskiej, późne odmiany umb stożkowatych (tabl. V, 17—18), na których wcześniejsze datowanie w ramach okresu późnorzymskiego wskazują cmentarzyska z Osowej, Żywej Wody i Szurpił; dalej umba z tępym kolcem typu 7a (tabl. V, 16), ostrogi zbliżone do grupy V (tabl. V, 14) oraz formy nawiązujące do fazy poprzedniej, jak prostokątne sprzączki (tabl. V, 6—7), okucia pasa J IV (tabl. V, 19), a niekiedy też J II. Bardziej wyraźnemu rozgraniczeniu zespołów odpowiadających horyzontowi 1 i 2 grobów z bronią na obszarze kultury przeworskiej stoi m.in. na przeszkodzie wspomniane wyżej nieliczne występowanie imaczy. Niemniej w kilku zachodniobałtyjskich grobach horyzontu 2 wystąpiły, podobnie jak w kulturze przeworskiej, imacze o trapezowatych, nie wyodrębnionych od rączki, płytkach (por. diagram ryc. 7). Spośród zapinek w zespołach horyzontu 2 reprezentowane są na terenach

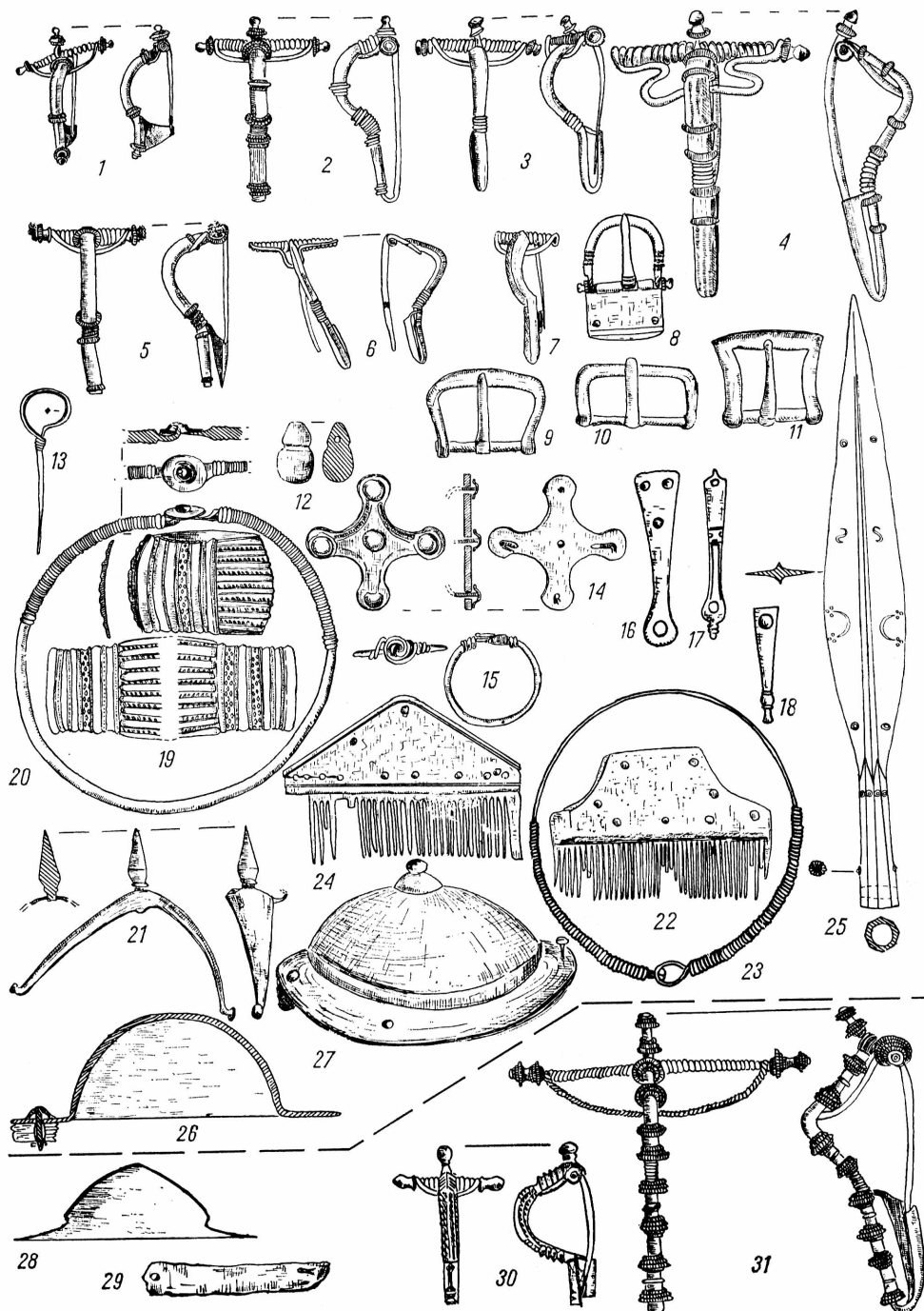
Tablica V. Kultura zachodniobałtyjska. Wczesna faza okresu późnorzymskiego
 1 — Grunajki, pow. Gołdap; 2—3 — Żywa Woda, pow. Suwałki, kurhan 15; 4 — Mojty-
 ny, pow. Mrągowo, gr. 60; 5 — Bargłów Dworny, pow. Augustów, gr. 4; 6 — Osowa,

zachodniobałtyjskich głównie proste, niezdobione fibule kuszowate z podwiniętą nóżką, zbliżone do typu A VI, 161—162 (tabl. V, 9). W kurhanie 2 z Izobilnoje (Klein Fliess), rej. Polessk („Prussia”, t. 21, 1896—1897, s. 57—60, tabl. V—VI) znaleziono umbo z krótkim, tępym kolcem, razem z zapinką, którą należy chyba zaliczyć do znanej też z grobów kobiecych kultury przeworskiej (K. Godłowski 1970, s. 18—19) wczesnej odmiany fibul z wysoką pochewką i górną cięciwą — grupy A VII. Podobnie jak w kulturze przeworskiej zaznacza się na terenie zachodniobałtyjskim w okresie późnorzymskim tendencja do pojawiania się umb z kolcem krótkim, jak z Izobilnoje, Netty gr. 12, Kotelnikowa (Warengen) gr. 11; lub szczątkowym — jak umba z Bogaczewa gr. 180 i 278 (J. Okulicz 1958, tabl. V, 11 i IX, 2). Umba z tępym kolcem i odmiany od nich pochodne przechodzą też, jak się zdaje, do młodszej fazy okresu późnorzymskiego (np. Kotelnikowo gr. 11 i 39, Mojtyny gr. 85), ale charakterystyczny jest ich brak na cmentarzyskach suwalskich. Z terenu Litwy z Seiliūnai znane jest umbo należące do spotykanej też w kulturze przeworskiej (K. Godłowski 1970, s. 13, tabl. II, 43) odmiany o pustym w środku, krótkim „pseudokolcu” (R. Kulikauskiene, R. Rimantiene 1966, ryc. 22).

Spośród wyposażenia grobów kobiecych za elementy pojawiające się już we wczesnej fazie okresu późnorzymskiego należy uznać — na podstawie obserwacji poczynionych w rejonie augustowsko-suwalskim — szpile o profilowanych, masywnych główkach (tabl. V, 11—12) oraz bransolety mankietowe (tabl. V, 13).

Bardzo wyraźnie zaznacza się na terenie zachodniobałtyjskim młodsza, w pełni rozwinięta, faza okresu późnorzymskiego (tabl. VI), do której można zaliczyć większość form uznanych przez O. Tischlera za typowe dla jego okresu C. Szczególnie charakterystyczne są tu kuszowate fibule z podwiniętą nóżką, zaopatrzone często w guzki na końcach główki kabłąka i ośki sprężynki, oraz zdobione na kabłąku i ośce pierścieniami z perełkowanego lub karbowanego drutu, zbliżone do typów A 167—168 (tabl. VI, 2—6). Obok nich występują pokrewne im stylowo, zwłaszcza pod względem zdobnictwa, fibule z wysoką pochewką, zbliżone do typu A VII, 211 (tabl. VI, 1), oraz rzadziej inne, bogato zdobione formy tych zapinek, jak A VII, 216, czy 221 (O. Almgren 1897, s. 206; „Prussia” t. 23, 1914, s. 413; N. Åberg 1919, s. 13—20, 151—157). Zajmują one raczej wcześniejszą pozycję chronologiczną w ramach omawianego tu stadium, na co m.in. wskazuje gr. 275 z Putiłowa rej. Primorsk (Corjeiten,

pow. Suwałki, kurhan 114; 7 — Osowa, kurhan 123; 8 — Żywa Woda, kurhan 15; 9 — Osowa, kurhan 90; 10 — Żywa Woda, kurhan 15; 11 — Osowa, kurhan 123; 12 — Osowa, kurhan 114; 13 — Bargłów Dworny, gr. 4; 14 — Żywa Woda, kurhan 9; 15 — Sz wajcaria, pow. Suwałki, kurhan III; 16 — Mahary, pow. Mrągowo; 17 — Szurpiły, pow. Suwałki, kurhan 22; 18 — Osowa, kurhan 8; 19 — Osowa, kurhan 114

Tablica VI. Kultura zachodniobałtyjska. Późna faza okresu późnorzymskiego
 1 — Szwajcaria, pow. Suwałki, kurhan 14; 2—3 — Szwajcaria, kurhan 2; 4 — Szurpiły,

Kr. Fischhausen), gdzie fibule typu A 211 znaleziono razem z wężowymi bransoletami typu naddolnowiślańskiego („Prussia”, t. 13, tabl. IX).

Ozdobne fibule zbliżone do wymienionych tu odmian występują na innych terenach, a zwłaszcza na przyległych obszarach kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej i przeworskiej, głównie w zespołach, które można datować na młodszą fazę okresu późnorzymskiego. Są one też charakterystyczne dla horyzontu książących grobów ze stadium C 2. Sam jednak sposób zdobienia perełkowanymi drucikami czy profilowanymi guzkami pojawia się już wcześniej (T. Kolnik 1964, s. 410—411). Na terenach bałtyjskich w przeciwieństwie np. do kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej trudniej jest wykazać, by zapinki A VI, 167—168 pojawiały się zdecydowanie później w porównaniu z prostymi kuszowatymi fibulami z podwiniętą nóżką typu A 161—162, czy też ze znacznie tu od nich radszymi jednodzielnymi zapinkami typu A VI, 158. Mogłaby na to wskazywać planigrafia cmentarzyska w Osowej (ryc. 4), oraz brak fibul typu A 167—168 w grobach z bronią horyzontu 2, natomiast sytuacja zaobserwowana w Mojtnach (ryc. 6) oraz stosunkowo częste współwystępowanie fibul A 167—168 z zapinkami grupy A IV—V przemawia za bardzo wczesnym pojawieniem się na obszarze zachodniobałtyjskim młodszych typologicznie, ozdobnych odmian fibul grupy A VI. Na stosunkowo wczesne datowanie tych fibul w ramach okresu późnorzymskiego na terenach zachodniobałtyjskich wskazuje również ich współwystępowanie z innymi typami zabytków.

Dla omawianej tu fazy, dla której typ przewodni stanowią zapinki A 167—168, charakterystyczne są poza tym sprzączki półkoliste (tabl. VI, 8) lub prostokątne, o zaokrąglonych rogach, przypominające literę D (tabl. VI, 10), często zaopatrzone w ośkę, a niekiedy też w skuwkę. Występują też formy o ramie wygiętej, zbliżającej się do rozpowszechnionych na terenach nadłabskich sprzączek typu „omega” (tabl. VI, 9). Niekiedy spotyka się jednak jeszcze regularne sprzączki prostokątne (tabl. VI, 11), charakterystyczne na innych obszarach głównie dla faz wcześniejszych. Wśród okuć pasa, poza młodszym typem O 15 (Szwajcaria, kurhan 2 — tabl. VI, 18; Kotelnikowo gr. 31) występuje dość często grupa J II, a szcze-

pow. Suwałki, kurhan 21; 5 — Szwajcaria, kurhan 23; 6 — Żywa Woda, pow. Suwałki, kurhan 15, gr. 4; 7 — Kotelnikowo (byłe Warengen) rej. Primorsk, gr. 39; 8 — Szwajcaria, kurhan 2; 9 — Szwajcaria, kurhan 29; 10 — Szwajcaria, kurhan 41; 11 — Netta, pow. Augustów, gr. 31; 12 — Szurpiły, kurhan 22; 13 — Bogaczewo-Kula, pow. Giżycko, gr. 45; 14 — Szwajcaria, kurhan 26; 15 — Osowa, pow. Suwałki, kurhan 62; 16 — Netta, gr. 31; 17—18 — Szwajcaria, kurhan 2; 19—20 — Żywa Woda, pow. Suwałki, kurhan 14; 21 — Szwajcaria, kurhan 16; 22 — Szwajcaria, kurhan 26; 23 — byłe Wackern, rej. Bagrationowsk, gr. 33; 24 — Szwajcaria, kurhan 28; 25 — Szwajcaria, kurhan 2; 26 — Szwajcaria, kurhan 52; 27 — byłe Siegesdicken, rej. Primorsk; 28—29 — Osowa, kurhan 88; 30 — Szwajcaria, kurhan 25; 31 — Szwajcaria, kurhan 24

gólnie typ J II, 3—4 (tabl. VI, 17). Również te formy w kulturze wschodnio-pomorsko-mazowieckiej i przeworskiej są częstsze w zespołach pochodzących ze starszego odcinka wczesnej fazy okresu późnorzymskiego, a nawet z jego przełomu z okresem B 2 (K. Raddatz 1957, s. 95—96; K. Godłowski 1970, s. 12, 37). W połączeniu z występowaniem z fibulami typu A 167—168 sprzączek prostokątnych może to stanowić argument bądź za pewnym „opóźnieniem” kulturowym terenów zachodniobałtyjskich, bądź też za wcześniejszym pojawieniem się tu zapinek typu A VI, 167—168. Wydaje się, iż należy brać pod uwagę oba te czynniki.

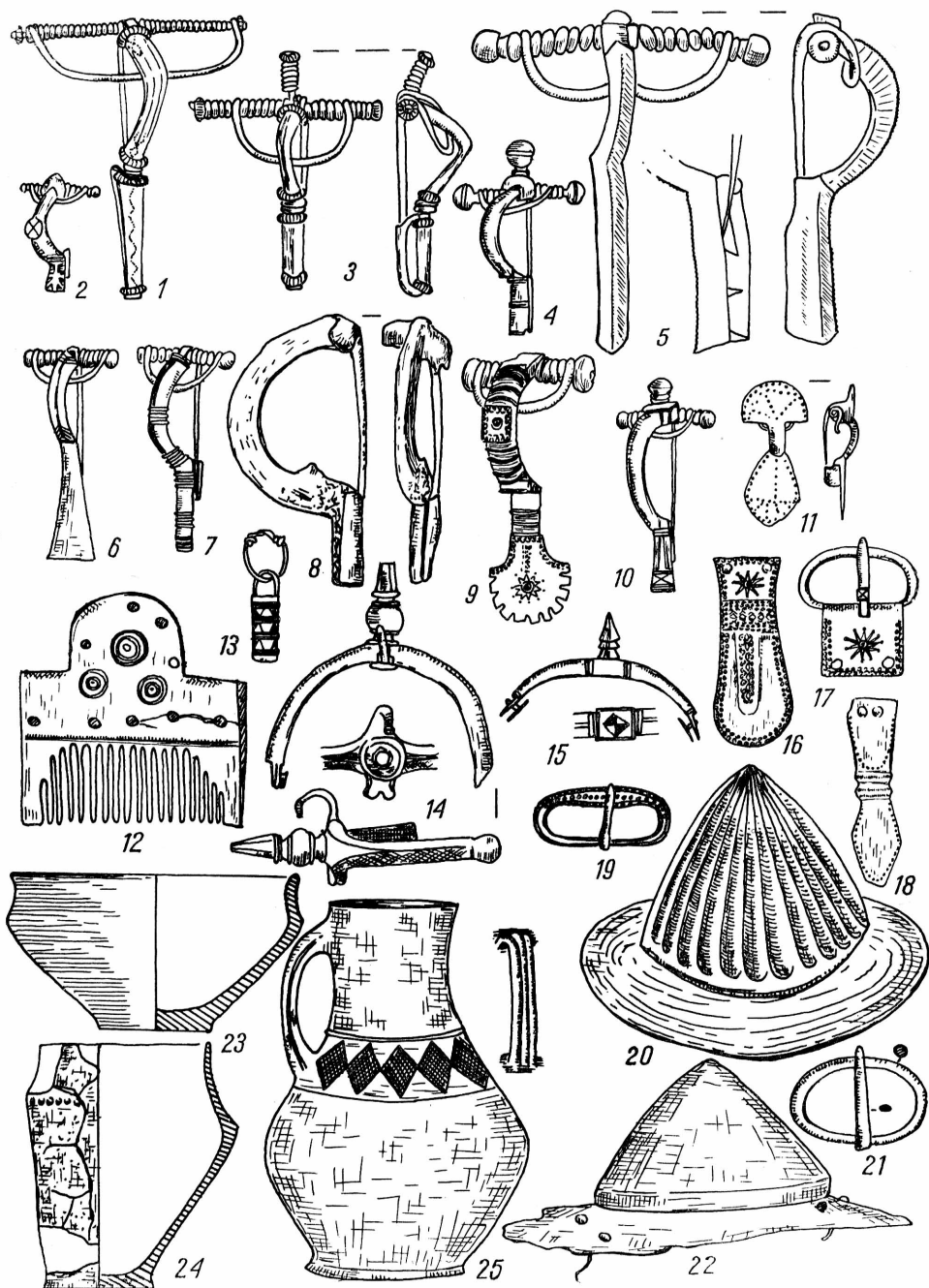
T. Kolnik (1964, s. 417, 422—423) wskazał na możliwość znacznie wcześniejszego, niż się to zazwyczaj przyjmowało, datowania fibul z guzikami na główce, zdobionych karbowanymi pierścieniami, które jego zdaniem wytworzyły się na obszarach naddunajskich pod wpływem fibul sarmackich, a jednocześnie na podobieństwo między ozdobnymi fibulami grup A VI i A VII ze Słowacji i Węgier z zachodniobałtyjskimi zapinkami A VI, 167—168 i A VII, 210—211. Wysuwa on przypuszczenie, iż wytworzenie się tych ostatnich nastąpiło pod wpływem impulsów idących z południa. Hipoteza ta wydaje się bardzo prawdopodobna, tym bardziej że można wskazać także na inne typy zabytków występujące w podobnej formie na obu obszarach (E. Beninger 1931, tabl. VII; M. Parducz 1950, tabl. XXVII, 16, LIX, 1—2, CV, 9, LXXIX, 16) oraz na rozpowszechniony zarówno u Bałtów, jak u Sarmatów (S. Bolin 1926b; M. Parducz 1950; H. J. Eggers 1951, s. 28—31; A. Kerényi 1956) w okresie późnorzymskim zwyczaj częstego wkładania do grobów monet, co może wskazywać na dość bliskie kontakty między tymi terenami, związane zapewne z handlem bursztynem. Co do fibul A 167—168 i 210—211, można więc przypuszczać, że na terenach zachodniobałtyjskich wytworzyło się pod wpływem impulsów południowych lokalne centrum ich produkcji i że zapewne stąd szerzyły się one na obszary sąsiednie. Jest więc możliwe, że pojawiły się tu one nieco wcześniej niż pokrewne im, ale znacznie mniej liczne, formy zapinek z dwoma sprężynami z obszaru kultury przeworskiej (K. Godłowski 1870, s. 22), czy też z terenów nadłabskich (W. Schulz 1933, tabl. 4—5; 1960). Wskazywałoby na to wspomniane ich współwystępowanie (np. Szwajcaria, kurhan 2) z zabytkami, które w kulturze przeworskiej typowe są jeszcze dla wczesnej fazy okresu późnorzymskiego. Najprawdopodobniej więc początek młodszej fazy okresu późnorzymskiego na terenach bałtyjskich można synchronizować z późnym odcinkiem wczesnej fazy tego okresu w kulturze przeworskiej. Zapewne podobnie, lub nieco później, należy datować początek młodszej fazy okresu późnorzymskiego i w kulturze wschodnio-pomorsko-mazowieckiej, gdzie również występują fibule zbliżone do typów A VI, 167—168. Do kwestii tej jeszcze powrócimy.

Obok omówionych tu fibul z podwiniętą nóżką i grupy A VII wystę-

pują w tym czasie na terenie zachodniobałtyjskim, jakkolwiek znacznie rzadziej, fibule grupy A VI, 2 — z nóżką wąską lub zakończoną klinowato (tabl. VI, 7 — „Prussia” t. 22, 1900—1904, s. 236, ryc. 162). Z innych form przewodnich omawianego stadium należy wymienić: drucikowate szpile z końcem zawiniętym w uszko (tabl. VI, 13), pierścienie wykonane z drutu z końcami zwiniętymi w spiralne tarczki (tabl. VI, 15), pierścienie taśmowate i naszyjniki o końcach obwiniętych drutem, przeważnie z kolistą lub łódkowatą zdobioną tarczką (tabl. VI, 20), albo z zapięciem pętlicowatym (tabl. VI, 23), nawiązujące do form spotykanych w ogólnoeuropejskim horyzoncie grobów książęcych z fazy C 2. Nadal występują też bransolety mankietowe (tabl. VI, 19). Stosunkowo rzadziej w porównaniu z obszarem wschodnio-pomorsko-mazowieckim spotykamy na terenach bałtyjskich bursztynowe lub brązowe wisioriki ósemkowate (tabl. VI, 12). Grzebień reprezentują typ I i II (tabl. VI, 22, 24).

Omawianej tu fazy odpowiada najliczniejsza i najwyraźniej rysująca się na diagramie grupa pochówków z bronią charakteryzujących się szczególnie występowaniem wcześniejszych odmian umb półkulistych, przeważnie z niewyodrębnionym kołnierzem (tabl. VI, 26), niekiedy zaopatrzonych na wierzchu pokryw w guzek (byłe Siegesdicken gr. 4 — tabl. VI, 27 i Kotelnikowo gr. 12). Należą tu również nieliczne, wspomniane wyżej, późne zespoły z umbami o tęym, przeważnie krótkim lub szczątkowym kolcu. Spośród ostróg spotykamy, oprócz w zasadzie wcześniejszej grupy V, przede wszystkim ostrogi zbliżone do grupy VII (tabl. VI, 21) oraz formy przypominające je w ogólnym kształcie, ale zaopatrzone w nity umieszczone na końcu ramion lub wzdłuż całego kabłąka ostrogi (O. Tischler, H. Kemke 1902, tabl. XVI, 11—12). Często występują wędzidla i inne części rzędu końskiego, a także szczególnie charakterystyczne krzyżowate rozdzielnice do rzemieni (tabl. VI, 14) oraz nie uwzględnione na diagramie toporki, natomiast rzadkie są miecze, co w ogóle odróżnia zachodniobałtyjskie groby z bronią od pochówków kultury przeworskiej. Na uwagę zasługuje wspomniany już miecz z kabłąkową zawieszka pochwy z kurhanu 2 w Szwajcarii.

Tak więc groby wojowników zachodniobałtyjskich można zsynchronizować dość ściśle z horyzontem 2a grobów z bronią kultury przeworskiej (K. Godłowski 1970, tabl. XXII, s. 13). Na obszarach bałtyjskich nie obserwujemy jednak w tym czasie podobnego jak w kulturze przeworskiej ilościowego i jakościowego zubożenia wyposażenia grobowego i zanikania takich np. jego cech, jak większa liczba grotów oszczepów w jednym grobie czy występowanie krzesiw i nożyc. Natomiast raczej dla wcześniejszych horyzontów typowe są tulejkowate siekierociosła. W należącym do horyzontu 2a gr. 31 z Kotelnikowa znaleziono naczynie szklane zbliżone do typu E 203, charakterystyczne dla fazy C 2 („Prussia”, t. 22, 1900—1904, s. 226, ryc. 151).

Tablica VII. Kultura zachodniobałtyjska. Wczesna faza okresu wędrówek ludów
 1—byłe Pollwitten, rej. Primorsk; 2—byłe Serappen, gr. 24; 3—Osowa, pow. Su-
 wałki, kurhan 65; 4—byłe Greibau, gr. 56; 5—Netta, pow. Augustów, gr. 42; 6—
 Kowrowo (byłe Dollkeim), gr. 169; 7—Kowrowo, gr. 163; 8—Osowa, Kurhan 65;

Typowe dla późniejszego i nie uwzględnionego na diagramie zachodniobałtyjskich grobów z bronią horyzontu 3 w kulturze przeworskiej półkuliste umbo o „załamany” do środka kołnierzu znane mi jest z obszaru zachodniobałtyjskiego jedynie z kurhanu 88 w Osowej. Wystąpiło tam ono razem z taśmowatym imaczem o krótkich płytkach, zbliżającym się również do form występujących w horyzoncie 3 (tabl. VI, 28—29). Niewątpliwie późniejszą pozycję w ramach omawianego stadium zajmują kurhany 24 i 25 ze Szwajcarii (J. Antoniewicz 1961, tabl. IV—V). Być może odpowiadają one już fazie przejściowej do okresu D.

Dla następnej fazy kultury zachodniobałtyjskiej (tabl. VII), odpowiadającej okresowi D według Tischlera, charakterystyczne są takie współwystępujące z sobą typy zabytków jak: młodsze odmiany fibul z podwiniętą nóżką, zdobione pierścieniami (N. Åberg 1919, s. 14, ryc. 3) lub z guzkiem na przedłużeniu kabłąka (tabl. VII, 4)⁴²; fibule A VI 2 z guzkiem na główce kabłąka (O. Tischler, H. Kemke 1902, tabl. IV, 21, V, 1, 2, 19, 20; J. Antoniewicz 1961, tabl. V); fibule z półkolistą główką i rombowałą nóżką (tabl. VII, 11)⁴³; fibule kuszowate (tabl. VII, 5—8) zbliżone do ryc. 45–58 N. Åberga (1919), z których część przechodzi już jednak do późnego okresu wędrówek ludów; wczesne fibule z nóżką gwiazdzistą (N. Åberg 1919, s. 30, ryc. 15–17), sprzączki owalne o równomiernym i o zgrubiałym kabłąku (tabl. VII, 17, 19, 21); jęczyczkowate okucia końca pasa (tabl. VII, 16, 18); długie, rurkowate wisioriki (tabl. VII, 13 — N. Åberg 1919, s. 36, ryc. 30–31); kubooktaedryczne paciorki oraz bursztynowe paciorki tarczowate i bębnowate (O. Tischler 1879, tabl. V, 34; N. Åberg 1919, ryc. 34) i ostrogi grup VIII—IX (tabl. VII, 15—16 — O. Tischler, H. Kemke 1902, tabl. XVII, 2—7, 10, 11). Zapewne nieco wcześniejszą pozycję chronologiczną zajmują tu fibule z guzkiem na końcu kabłąka (tabl. VII, 3, 4, 10), fibule jak ryc. 3 u N. Åberga (tabl. VII, 1) oraz proste, owalne sprzączki o równomiernej szerokości ramy (tabl. VII 21). Jak wskazują okazy z Kosewa pow. Mrągowo, gr. 4 („Nachrichten über deutsche Altertumsfunde”, t. 2, 1889, s. 21) i Gąsiora, pow. Mrągowo (W. Gaerte 1929, ryc. 241, c), podobnie jak na innych obszarach wystę-

⁴² Por. N. Åberg 1919, s. 35, ryc. 24 oraz Wyszki, pow. Pisz — „Prussia” t. 16, 1890, s. 174—177; Osowa — kurhan 65 — J. Jaskanis 1961, tabl. IV, 12.

⁴³ O. Tischler, H. Kemke 1902, tabl. IV, 17; Boćwinka Stara, kurhan 10, gr. 1 — „Prussia” t. 23, 1919, s. 438—439; Netta gr. 12 — M. Kaczyński 1966a, tabl. II, 6.

9 — byłe Warnikam, gr. 31; 10 — byłe Serappen, gr. 25; 11 — Netta, gr. 57; 12 — Gąsior, pow. Mrągowo; 13 — byłe Seefeld, Kr. Fischhausen; 14 — byłe Greibau, gr. 211; 15 — Putiłowo (byłe Corjeiten); 16—17 — Kowrowo, gr. 163; 18 — Szurpiły, pow. Suwałki, kurhan XV; 19 — Szurpiły, kurhan II; 20 — Krikštonis — Litwa; 21 — Putiłowo; 22 — Urdomin — Litwa; 23 — Netta, gr. 57; 24 — Osowa, kurhan 87; 25 — byłe Warnikam, gr. 31

pują w tym czasie grzebienie typu III (tabl. VII, 12). Na uwagę zasługuje tu gr. 4 z Kosewa, w którym oprócz późniejszego wariantu tego typu grzebienia, języczkowatego okucia pasa oraz ostrogi grupy IX, znaleziono szklany pucharzek mający analogię w znaleziskach grupy vinařickiej w Czechach, datowane tam przez B. Svobodę (1965, s. 11, tabl. XXVIII, 11) na drugą połowę V i początek VI w. W grobie 6, z kurhanu 5 w Czerwonym Dworze, pow. Gołdap, w typowym zespole stadium D (z zapinkami kuszowatymi — O. Tischler, H. Kemke 1902, tabl. V, 4 i z dwoma owalnymi sprzączkami — jw. tabl. XI, 4, 12) znaleziono fibulę cykadową, a więc formę datowaną zasadniczo na V wiek (H. Kühn 1935). Obok wymienionych tu typów w zespołach stadium D spotyka się nadal proste fibule kuszowate z podwiniętą nóżką (O. Tischler, H. Kemke 1902, s. 10), a więc i pod tym względem sytuacja nie odbiega od panującej na obszarach sąsiednich.

Niewiele można niestety powiedzieć na temat broni, która przeważnie nie była ilustrowana w starszych publikacjach. Jeśli chodzi o umba, to wydaje się, że podobnie jak na innych obszarach panują w tym czasie wysoko wysklepione formy półkulisto-kopulaste, znane np. z Urdomina koło Kalwarii w zachodniej Litwie (tabl. VII, 22 — W. Antoniewicz 1920, s. 141, tabl. VI, 1). Interesujące jest odkrycie w gr. 2 w Krikštonis, również na Litwie, kopulastego umba kanelowanego (tabl. VII, 20 — P. Kulikauskas 1955, s. 7, ryc. 9,2; J. Antoniewicz 1962b, s. 196—197), mającego nawiązania do okazów znanych z Ujhartyán na Węgrzech (I. Bóna 1961) i Dobrodzienia (F. Pfützenreiter 1937, s. 43). Sądząc z opisu, dwa facetowane umba tego samego typu znaleziono też w gr. 1 na cmentarzysku z fazy D w Trentitach (Trentitten) na Sambii wraz z długimi jednosiecznymi nożami bojowymi („Prussia” t. 23, 1919, s. 329). Godny uwagi dla chronologii grobów z bronią z tej fazy jest też gr. 43 z Grebitów, również na Sambii, zawierający między innymi kopulasto-półkuliste umbo, ostrogi grupy VIII, owalne sprzączki zaopatrzone w skuwki oraz fibulę z gwiaździstą nóżką, wczesnego typu („Prussia”, t. 13, 1886/1887, tabl. VIII, a—k). Zespoły te synchronizują się dość dobrze z horyzontem 4 grobów z bronią występującym we wczesnym okresie wędrówek ludów na szerokich obszarach Europy środkowej i wschodniej (K. Godłowski 1970, s. 26, 97—98, 110).

Do całkiem odosobnionych znalezisk na terenie bałtyjskim należą trzy toczone na kole dzbany z gr. 30, 31 i 61 z Warnikajmów (Warnikam), rej. Ładuszkina (tabl. VII, 25 — O. Tischler, H. Kemke 1902, tabl. XXII), nawiązujące wyraźnie do podobnych naczyń rozpowszechnionych w tym czasie w całej środkowej i wschodniej Europie.

Tak więc okres D Tischlera w kulturze zachodniobałtyjskiej paralelizuje się w zasadzie z wczesnym okresem wędrówek ludów na pozosta-

łych terenach Europy środkowej. Ta sama synchronizacja ze zjawiskami zachodzącymi na innych obszarach jest też zresztą widoczna w odniesieniu do pozostałych, starszych stadiów okresu rzymskiego począwszy od fazy B 2, pomimo istnienia odmienności lokalnych i niekiedy dłuższego utrzymywania się pewnych form (np. zapinek grupy A IV—V). Górną granicę okresu D w kulturze zachodniobałtyjskiej stanowi moment pojawienia się najwcześniejszych fibul trójpalczastych z półkolistą główką (O. Tischler 1879, tabl. III, 22; O. Tischler, H. Kemke 1902, tabl. VI, 17, 21, VII, 1—8; N. Åberg 1919, s. 93—94), reprezentujących już rozwinięty styl okresu wędrówek ludów, czyli okres E Tischlera.

Resumując — na obszarze zachodniobałtyjskim można wyróżnić, podobnie jak w kulturze wschodnio-pomorsko-mazowieckiej trzy zasadnicze horyzonty czasowe. Pierwszy z nich, odpowiadający wczesnej fazie okresu późnorzymskiego, wykazuje jeszcze silniejsze i bardziej długotrwałe niż na Pomorzu powiązania z okresem wczesnorzymskim. Niezbyt jasno zaznacza się jego młodszy odcinek, w którym przeważają proste, kuszowate formy zapinek z podwiniętą nóżką typu A VI, 161—162 i występują wyposażone w nie groby z bronią horyzontu 2. Bardzo wyraźnie wydzielają się, podobnie jak w kulturze wschodnio-pomorsko-mazowieckiej, młodsza faza okresu późnorzymskiego, której odpowiada większość typów zaliczonych do okresu C Tischlera, oraz wczesna faza okresu wędrówek ludów odpowiadająca okresowi D. Cmentarzyska z Suwalszczyzny wskazują na bezpośredni styk tego ostatniego stadium z młodszą fazą okresu późnorzymskiego (okresem C). W przyszłości będzie zapewne możliwe dalsze zróżnicowanie chronologiczne tych stadiów.

3. SYNCHRONIZACJA Z INNYMI OBSZARAMI KULTUROWYMI

Z przeprowadzonej analizy wynika, że podział okresu późnorzymskiego na fazy chronologiczne przedstawia się podobnie na obszarze kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej i zachodniobałtyjskiej, a zespoły przewodnich dla poszczególnych stadiów typów zabytków dość dobrze dają się zsynchronizować. Czynnikiem utrudniającym tę synchronizację jest, jak wspomniałem, brak broni na cmentarzyskach kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej. Jest ona natomiast bogato reprezentowana w kulturze zachodniobałtyjskiej.

Daleko idące podobieństwa przedstawia w obu kulturach, przynajmniej jeśli idzie o zapinki, młodsza faza okresu wczesnorzymskiego, w której całkowicie brak jest jeszcze elementów właściwych dla okresu późnorzymskiego.

Na obu obszarach zaznacza się też długie przeżywanie się we wczesnej fazie okresu późnorzymskiego późnych zapinek II—V grupy Almgrena,

które stylistycznie nawiązują jeszcze do okresu wczesnorzymskiego. Być może, jest ono nieco dłuższe i intensywniejsze na obszarze bałtyjskim. Wskazuje na to brak większej liczby wcześniejszych zapinek z wysoką pochewką — grupy A VII, oraz zespoły, w których fibule A IV—V współwystępują z formami charakterystycznymi dla młodszej fazy okresu późnorzymskiego, a zwłaszcza z późniejszymi typologicznie ozdobnymi wariantami kuszowatych zapinek z podwiniętą nóżką, zbliżonymi do typów A VI, 167—168.

Niewykluczone jednak, iż przynajmniej częściowo może to być spowodowane nieco wcześniejszym pojawieniem się na terenie zachodniobałtyjskim owych ozdobnych odmian fibul VI i VII grupy Almgrena — które występują na omawianym obszarze szczególnie licznie i reprezentują wielkie bogactwo wariantów. Tego rodzaju przypuszczenie poparte jest występowaniem na obszarze zachodniobałtyjskim typowych pomorskich bransolet węzowatych charakterystycznych głównie dla fazy B 2/C 1 w zespołach nawiązujących już do młodszej fazy okresu późnorzymskiego. Na przykład w Putiłowie rej. Primorsk (Corjeiten, Kr. Fischhausen) w gr. 275 znaleziono tego rodzaju bransoletę razem z 3 fibulami typu A VII, 211 i naszyjnikiem o pętlicowatym zapięciu (N. Åberg 1919, s. 18), a w Grebitach gr. 98 — 4 bransolety węzowate wystąpiły z kuszowatą fibulą z podwiniętą nóżką i guzkiem na końcu kabłąka, bogato zdobioną pierścieniami z perełkowatego drutu („Prussia”, t. 13, 1886—1887, tabl. IX). W Żywej Wodzie, kurhan 14, grób ciałopalny 1, węzowate bransolety wystąpiły w zespole, który nie zawierał co prawda innych elementów datujących, ale pozostałe groby z tego kurhanu wyposażone były w zapinki typu A VI, 167—168 (W. Ziemińska-Odojowa 1961b, s. 196—206). Warto podkreślić, iż chodzi tu o bransolety należące raczej do młodszego nieco typu III Blumego (1912, s. 68, 71; 1915, s. 66).

Także ozdobne fibule typu A VII, 211, które w kulturze wschodniopomorsko-mazowieckiej spotykamy tak w pochówkach pochodzących z młodszej odcinka wczesnej fazy okresu późnorzymskiego, jak też z młodszej fazy tego okresu, w kulturze zachodniobałtyjskiej zdają się występować jedynie w grobach należących do tego ostatniego stadium.

Przypuszczenie o nieco wcześniejszym na obszarze zachodniobałtyjskim niż w kulturze wschodniopomorsko-mazowieckiej początku młodszej fazy okresu późnorzymskiego, a zwłaszcza o wcześniejszym pojawieniu się tu fibul typu A VI, 167—168, należy jednak wobec stanu bazy materiałowej traktować w chwili obecnej jedynie jako możliwość, która powinna zostać sprawdzona przez dalsze badania.

Górna granica młodszej fazy okresu późnorzymskiego oraz wczesny okres wędrówek ludów na obu interesujących nas terytoriach synchronizują się dość dokładnie mimo istnienia różnic lokalnych w zestawie ty-

pów zabytków przewodnich. W każdym razie można tak sądzić na podstawie znanego obecnie materiału.

Istotne znaczenie ma synchronizacja podziału chronologicznego okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w kulturze wschodnio-pomorsko-mazowieckiej i zachodniobałtyjskiej z innymi obszarami kulturowymi.

Graniczący z kulturą wschodnio-pomorsko-mazowiecką obszar Pomorza Zachodniego wykazuje z nią daleko idące podobieństwa, zwłaszcza we wczesnej fazie okresu późnorzymskiego (K. Godłowski 1970, s. 56—57). Również młodsza faza okresu późnorzymskiego na obu terenach całkowicie się synchronizuje, jakkolwiek na Pomorzu Zachodnim występują elementy nieznane lub nielicznie reprezentowane na obszarach położonych dalej na wschód, a nawiązujące wyraźnie do stadium C 1b i C 2 w kręgu nadłabskim, jak np. fibule A VII, serii 3, czy też różne warianty kuszowatych fibul z zamkniętą pochewką grupy A VI 2, zwłaszcza zaś zapinki z ozdobnymi tarczkami na kabłąku i nóżce (A VI, 179—180). Ta sama paralelizacja widoczna jest we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów (stadium D). Na terenie Pomorza Zachodniego występuje jednak większa ilość znalezisk, które można już wiązać z późnym, w pełni rozwiniętym, okresem wędrówek ludów (H. J. Eggers 1959).

Bardziej skomplikowanie przedstawia się synchronizacja materiałów późnorzymskich z północnej i północno-wschodniej Polski z kulturą przeworską zajmującą większość Polski południowej i środkowej, a w okresie wczesnorzymskim również całe Mazowsze. Porównanie to szczególnie utrudnia wspomniany wielokrotnie brak broni w grobach kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej, a także bardzo rzadkie występowanie na terenie kultury przeworskiej szeregu typów zabytków charakterystycznych dla kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej (por. s. 16).

W kulturze przeworskiej w przeciwieństwie do wschodnio-pomorsko-mazowieckiej znacznie wyraźniej zaznacza się cezura między okresem wczesno- i późnorzymskim (K. Godłowski 1970, s. 93). Co prawda i tutaj najmłodsze typologicznie odmiany fibul II, IV i V grupy Almgrena występują w grobach kobiecych z początkowego odcinka wczesnej fazy okresu późnorzymskiego i w związku z tym dokładne rozróżnienie pochówków nie zawierających broni i pochodzących z końca okresu wczesnorzymskiego lub z początku okresu późnorzymskiego natrafia na pewne trudności. Zapinki te jednak znacznie rzadziej niż na Pomorzu występują w zespołach z równie typowymi dla grobów kobiecych (choć, trzeba to przyznać, niezbyt licznymi w kulturze przeworskiej) zapinkami z wysoką pochewką grupy A VII. Brak też na razie na terenie kultury przeworskiej pewnych zespołów, w których fibule grup A II i A IV—V występowałyby z elementami właściwymi dla młodszej fazy okresu późnorzymskiego, jak ceramika toczona, czy też młodsze warianty fibul grup

A VI i VII. Jest więc prawdopodobne, że w kulturze przeworskiej te nawiązujące stylistycznie do okresu wczesnorzymskiego zapinki nie występowały we wczesnej fazie okresu późnorzymskiego tak często i tak długo, jak na obszarach położonych dalej ku północy.

Szczególnie jednak wyraźna cezura między okresem wczesno- a późnorzymskim widoczna jest na obszarze kultury przeworskiej w wyposażeniu grobów męskich zawierających broń. W zespołach horyzontu 2, dla których typowe są młodsze formy imaczy o trapezowatych, nie wyodrębnionych wyraźnie od ręczki płytkach do nitów, spotykamy już wyłącznie fibule z podwiniętą nóżką, a jednocześnie obserwujemy pojawienie się młodszych typów ostróg (grupy V i VI), długich mieczy, młodszych form okuć końca pasa (J II, 3—4), grzebyków typu I oraz stopniowe wychodzenie z użytkowania naczyń wazowatych i ornamentu meandrowego. Charakterystyczne jest, iż w starszych od horyzontu 2 zespołach horyzontów 1 i 1a występuje szereg typów zabytków, które na obszarze kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej pojawiają się po raz pierwszy w fazie B 2/C 1. Chodzi tu przede wszystkim o niektóre młodsze warianty zapinek z grzebykiem na główce — A V, seria 8 (w kulturze przeworskiej są one na ogół wykonane z żelaza i różnią się dość znacznie od klasycznych typów wyróżnionych przez Almgrena, wykonanych z brązu), oraz o fibule z płytkowatą główką zbliżone do 11 serii grupy A V, a także o typ A V, 132, wykazujący podobieństwo do rozpowszechnionego na Pomorzu typu A V, 137. To samo odnosi się do sprzączek prostokątnych, grzebieni typu A i B oraz okuć końca pasa typu J I, J II, i J IV/V, które w kulturze przeworskiej występują tak w młodszej fazie bądź pod koniec okresu wczesnorzymskiego (horyzonty 1 i 1a grobów z bronią), jak też we wczesnej fazie okresu późnorzymskiego (horyzont 2), natomiast na Pomorzu znamy je wyłącznie z zespołów należących do wyróżnionej tu fazy B 2/C 1.

Opisane fakty, jak również pojawienie się w kulturze wschodnio-pomorsko-mazowieckiej, w młodszym odcinku fazy B 2/C 1, okuć końca pasa typu J II, 3—4 spotykanych w kulturze przeworskiej wyłącznie w okresie późnorzymskim, pozwala na wysunięcie przypuszczenia, że widoczna na obszarze kultury przeworskiej cezura pomiędzy wczesnym a późnym okresem rzymskim przebiega w obrębie fazy B 2/C 1 kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej. Na obszarze tej ostatniej wspomniana cezura nie jest tak wyraźnie uchwytana, przynajmniej na obecnym etapie badań. Na czasy poprzedzające ją przypada zapewne większość zespołów z bransoletami wężowatymi typu II Blumego i gruszkowatymi wisiorkami zdobionymi filigranem. Prawdopodobne są też pewne opóźnienia w pojawianiu się, a zwłaszcza przetrwaniu niektórych typów zabytków (np. części fibul A V, serii 8 i 11) w Polsce północnej w stosunku do obszaru przeworskiego, w zasadzie jednak na obu obszarach te same elementy współwystępują stale z sobą w podobnych zestawach. Wyjątkiem są tu różnice wynikające

z odmienności stroju na różnych obszarach kulturowych (np. brak w kulturze przeworskiej bransolet, klamerek esowatych i gruszkowatych wisiorów oraz okuć końca pasa w grobach kobiecych, a zapinek II, IV, V i VII grupy Almgrena w grobach męskich z późnego okresu rzymskiego). W kulturze przeworskiej nie wydzieli się też tak wyraźnie jak na Pomorzu i na obszarze zachodniobałtyjskim wcześniejsze stadium fazy B 2 z przewagą fibul oczkowatych i starszych wariantów grup A II i A V. W tym okresie są tu natomiast liczniejsze zapinki trąbkowate (K. Godłowski 1966, s. 74—75; 1970, s. 11—19).

Pewnych danych dla interesującej tu nas synchronizacji dostarcza obszar prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia, gdzie kulturę przeworską zastąpiła na przełomie okresu wczesno- i późnorzymskiego kultura wschodnio-pomorsko-mazowiecka. Najmłodsze niewątpliwie zespoły kultury przeworskiej na tym terenie zawierają zapinki typu A II, 38—39 (Karczewiec, pow. Węgrów, gr. 152b)⁴⁴, A V, serii 11 (Stara Wieś, pow. Węgrów)⁴⁵ i A V, 132 (Stara Wieś gr. 25 — W. Radig 1942, s. 213, ryc. 22; Zawyki, pow. Łapy gr. I — D. Jaskanis 1961, tabl. XXV, 11, s. 407).

Występują tu również groby z bronią, które można zaliczyć do wyróżnionego dla kultury przeworskiej i odpowiadającego przełomowi między okresem wczesno- i późnorzymskim horyzontu 1a, jak: Zawyki, gr. 1 (D. Jaskanis 1961, tabl. XXV—XXVI)⁴⁶, Korczew, pow. Sokołów (B. Werner 1945), Piastowo-Pajki, gr. A (F. E. Peiser 1916, tabl. IV), wyposażone m.in. w prostokątne sprzączki z podwójnym kolcem i okucia końca pasa typu J IV. Brak tu natomiast grobów z bronią należących do niewątpliwie późnorzymskiego horyzontu 2. Jedynym wyjątkiem jest gr. 1 z Rostek, pow. Ostrołęka, zawierający m.in. wczesną formę kuszowatej fibuli z rozszerzoną podwiniętą nóżką, umbo typu 6 i późny typ imacza o trapezowatych płytkach (A. Kempisty, J. Okulicz 1965, Pl. 88). Pochodzi on bez wątpienia z samego początku okresu późnorzymskiego i, co interesujące, przecięty jest przez gr. 2 wyposażony w późny wariant fibuli pochodnej od zapinek silnie profilowanych.

Z drugiej strony, jak już wspomniałem, najwcześniejsze pochówki kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej na Mazowszu i Podlasiu zawierają zapinki typów A II, 40—41 (np. Stara Wieś, gr. 7 — W. Radig 1942, s. 190, ryc. 11) oraz A V, 94—96 i 127—128, ale brakuje w nich poza jednym wyjątkiem bransolet węzowatych i naczyń III—IV grupy Schindlera. Można by stąd wyciągnąć wniosek, iż zastąpienie pierwszego z interesujących nas zespołów kulturowych przez drugi nastąpiło w czasach mniej

⁴⁴ Niepublikowane, Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, badania T. Dąbrowskiej.

⁴⁵ Jak wyżej.

⁴⁶ Grób ten nie zawierał broni, ale był wyposażony w charakterystyczne dla horyzontu 1a — okucie pasa typu J IV i sprzączkę z podwójnym kolcem.

więcej współczesnych z przełomem między wczesnym a późnym okresem rzymskim w kulturze przeworskiej, a jednocześnie z cezurą (jeśli można tu użyć tego terminu) rozdzielającą w kulturze wschodnio-pomorsko-mazowieckiej starszy i młodszy odcinek fazy B 2/C 1. Rozumowaniu temu można jednak zarzucić, iż, po pierwsze, pojawienie się najwcześniejszych uchwytnych śladów kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej mógł dzielić pewien okres czasu od zaniku tu kultury przeworskiej, zwłaszcza jeśli przyjmiemy przybycie z zewnątrz ludności pierwszej z tych kultur; a po drugie, gdybyśmy przyjęli, iż nastąpiły tu przede wszystkim oddziaływania kulturowe, a nie ruchy ludności, to brak na Mazowszu i Podlasiu bransolet węzowatych i innych typów zabytków charakterystycznych dla Pomorza można by tłumaczyć nie różnicami chronologicznymi, ale po prostu niezaadoptowaniem tych elementów przez ludność miejscową.

Dla synchronizacji kultury przeworskiej i zachodniobałtyjskiej szczególne znaczenie mają groby wyposażone w broń, jakkolwiek dla kultury zachodniobałtyjskiej dysponujemy w chwili obecnej znacznie szczuplejszą bazą materiałową. Znaczenie uzbrojenia dla porównawczych studiów nad chronologią jest tym większe, iż wykazuje ono stosunkowo znaczne ujednolicenie form na bardzo dużych obszarach, silniejsze niż w wypadku ozdób, nie mówiąc już o ceramice. Jest to zresztą zrozumiałe, gdyż broń związana była z najbardziej ruchliwym elementem ludzkim, jakim byli wojownicy, a zmiany form broni zaczepnej i odpornej zależały w znacznym stopniu od przemian w sposobie prowadzenia walki i w uzbrojeniu przeciwnika (por. K. Raddatz 1967), a więc musiały zachodzić stosunkowo szybko i na rozległych obszarach.

W wypadku grobów z bronią obu interesujących nas kultur obserwujemy daleko idący paralelizm w występowaniu bardzo zbliżonych zespołów towarzyszących sobie typów. Na obszarze zachodniobałtyjskim widoczne są, co prawda, pewne opóźnienia w występowaniu niektórych charakterystycznych typów zabytków, nie są one jednak zbyt wielkie i dotyczą jedynie graniczących z sobą horyzontów i faz chronologicznych. Na to samo wskazują też, jak zobaczymy, dane z zakresu chronologii absolutnej. Istotne jest współwystępowanie w Sortenach gr. 1 i Chrustalnoje (Wiekau) gr. 34 elementów typowych dla horyzontu 1 bądź 1a (szczególnie fibul grupy A V) i horyzontu 2. Wskazuje to raz jeszcze na dłuższe występowanie (i to także w stroju męskim) na terenach nadbałtyckich fibul genetycznie i stylistycznie starszych niż zapinki VI i VII grupy Almgrena. W zasadzie jednak wczesną fazę okresu późnorzymskiego na terenach zachodniobałtyjskich można synchronizować ze starszym odcinkiem wczesnej fazy okresu późnorzymskiego (C 1a) w kulturze przeworskiej.

Inaczej przedstawia się zagadnienie cezury między wczesną i późną fazą okresu późnorzymskiego na obu tych obszarach. Groby z bronią należące do horyzontu 2a charakterystyczne są na terenach zachodniobałtyj-

skich dla młodszej fazy okresu późnorzymskiego i powszechnie występują w nich ozdobne fibule zbliżone do typów A VI, 167—168. Natomiast w kulturze przeworskiej horyzont 2a odpowiada młodszemu odcinkowi wczesnej fazy okresu późnorzymskiego (C 1b i częściowo C 2) i wyprzedza zasadniczą cezurę chronologiczną występującą na tym obszarze w ramach okresu późnorzymskiego (K. Godłowski 1970, s. 23, 96). Co więcej, na obszarze zachodniobałtyjskim, a w mniejszej mierze i w kulturze wschodnio-pomorsko-mazowieckiej w zespołach z młodszej fazy okresu późnorzymskiego na tym terenie występują poza uzbrojeniem także inne typy zabytków, jak sprzączki prostokątne oraz okucia pasa typu J II, 2 i J II, 3—4, których chronologia w kulturze przeworskiej nie wykracza poza wczesną fazę okresu późnorzymskiego, z tym iż są one bardziej typowe dla jej wcześniejszego odcinka.

Typowe nadbałtyckie, kuszowate fibule z podwiniętą nóżką, zdobione pierścieniami z perełkowanego drutu z profilowanymi guzkami na końcu ośki i kabłąka, nie występują prawie na obszarze kultury przeworskiej. Najbliższe są im stylistycznie, również bogato zdobione filigranem, fibule z podwójną sprężyną grup A VI i A VII, występujące w kulturze przeworskiej tak w zespołach, które można datować na schyłek wczesnej fazy okresu późnorzymskiego, jak też w pochówkach z późnej fazy tego okresu (K. Godłowski 1970, s. 23). Chodzi tu m.in. o „książęce” groby z Wrocławia-Zakrzowa (W. Grempler 1887; 1888), które należy umieścić na samym początku późnej fazy okresu późnorzymskiego w kulturze przeworskiej, a jednocześnie w klasycznym horyzoncie „grobow księżęcych” fazy C 2 Eggersa, przy czym zajmują one w jego ramach raczej późną pozycję chronologiczną (H. J. Eggers 1955, s. 205, ryc. 6).

Pokrewne nadbałtyckiemu typowi A VII, 211, zdobione karbowanymi pierścieniami fibule z wysoką pochewką i górną cięciwą wspartą na guzku umieszczonym na przedłużeniu kabłąka (T. Dąbrowska 1968; K. Godłowski 1970, s. 18—19), występujące dość licznie w kulturze przeworskiej, mieszczą się tam całkowicie w ramach wczesnej fazy okresu późnorzymskiego, zajmując w jej obrębie raczej późniejszą pozycję chronologiczną. Jest to również zgodne z datowaniem tych fibul na ich macierzystym obszarze — nad środkowym Dunajem, a zwłaszcza w kulturze sarmackiej (T. Kolnik 1964, s. 415—417; 1965, s. 134). Wreszcie w Zadowicach, pow. Kalisz, w popielnicowym gr. 136 (A. Abramowicz 1951, tabl. XXI), który niewątpliwie należy zaliczyć jeszcze do wczesnej fazy okresu późnorzymskiego, wystąpiła razem z prostokątną sprzączką zaopatrzoną w skuwkę, nawiązująca do form nadbałtyckich kuszowata fibula z podwiniętą nóżką i guzkiem na końcu główki. Także gr. 169 ze Spicymierza, pow. Turek (A. Kietlińska, T. Dąbrowska, 1963, tabl. XXIV, 14), w którym znaleziono podobną, ale zaopatrzoną w górną cięciwę fibulę (nawiązuje ona do fibul sarmackich z Wielkiej Niziny Węgierskiej), razem z trapezowatym

imaczem, należy zaliczyć raczej do wczesnej fazy okresu późnorzymskiego. Jednocześnie zaś ornament z pierścieni wykonanych z drutu i nasadzonych na kabłąk oraz na nóżkę występuje na przeworskich zapinkach z podwiniętą nóżką i górną cięciwą głównie w późnej fazie okresu późnorzymskiego (K. Godłowski 1970, s. 25).

Ósemkowate wisiorki bursztynowe, również typowe dla młodszej fazy okresu późnorzymskiego w kulturze wschodnio-pomorsko-mazowieckiej i w mniejszej mierze zachodniobałtyjskiej występują w kulturze przeworskiej nielicznie, ale znamy je przynajmniej z jednego zespołu (Mierzanowice, pow. Opatów, gr. 1 — z fibulą A 158 i wspomnianym „sarmackim” wariantem zapinek z wysoką pochewką — L. Wrotek 1967)⁴⁷, pochodzącego jeszcze z młodszego odcinka wczesnej fazy okresu późnorzymskiego. Poza tym wisiorki takie spotykamy też jednak w zespołach z późnej fazy okresu późnorzymskiego (np. Wrocław-Zakrzów — W. Grempler 1888, tabl. II, 1 i Łódź-Retkinia — J. Kmiecinski 1951).

Tak więc wydaje się, iż późna faza okresu późnorzymskiego na obszarze kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej i zachodniobałtyjskiej odpowiada zarówno młodszemu odcinkowi wczesnej fazy okresu późnorzymskiego, jak też późnej fazie okresu późnorzymskiego na terenie kultury przeworskiej.

Natomiast dość dobrze synchronizuje się, przynajmniej jeśli chodzi o dolną granicę, wczesna faza okresu wędrówek ludów (okres D) w Polsce północnej i północno-wschodniej oraz w kulturze przeworskiej. Wskazuje na to występowanie na obu tych obszarach owalnych sprzączek o zgrubiałym kabłąku ramy, zbliżonych form języczkowatych okuć końca pasa, grzebyków typu III — z dzwonowatym uchwytem, bardziej smukłych, wydłużonych form wisiorków ósemkowatych (E. Blume 1912, tabl. VI, 128; L. Zolt 1935, s. 19, ryc. 14; K. Godłowski 1966, s. 159, ryc. 1e), szklanych pucharków zdobionych szlifowanymi owalami (E 230—237) i wreszcie wysokich, kopulastych umb, m.in. zdobionych kanelowaniem lub facetowaniem. Niewykluczone jednak, iż część zespołów i typów odpowiadających okresowi D w kulturze wschodnio-pomorsko-mazowieckiej, a zwłaszcza zachodniobałtyjskiej, jest nieco późniejsza od większości odpowiadających temu okresowi materiałów kultury przeworskiej.

Inaczej niż w strefie nadbałtyckiej przebiegają główne cezury chronologiczne na terenie nadłabskiego kręgu kulturowego. W przeciwieństwie do omawianych dotąd obszarów nie zaznacza się tam, nawet w tym stopniu co w kulturze przeworskiej, „środkoworzymski” pomost łączący wczesny i późny okres rzymski. Na synchronizację młodszego odcinka fazy B 2/C 1 z obszaru kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej z wcze-

⁴⁷ Niepublikowane częściowo zabytki, w zbiorach IHKM PAN w Warszawie, udostępione mi łaskawie przez L. Wrotek.

sną fazą okresu późnorzymskiego (C 1a) na terenach nadłabskich wskazują zwłaszcza fibule z wysoką pochewką grupy A VII, serii 1. Na terenach nadłabskich, w przeciwieństwie do Pomorza i Skandynawii, występują one tylko wyjątkowo z wcześniejszymi typologicznie i stylistycznie grupami zapinek (K. Godłowski 1970, ryc. 17). Inny element, łączący te dwa omawiane obecnie obszary, stanowią szerokokotworowe naczynia misowate typu „Schalenurnen”, rozpowszechniające się jednak w kulturze wschodnio-pomorsko-mazowieckiej w lokalnych wariantach, jak się wydaje, w czasach nieco późniejszych niż sam początek okresu późnorzymskiego.

Występujące w kulturze wschodnio-pomorsko-mazowieckiej, a także mniej licznie w zachodniobałtyckiej, kuszowate fibule z zamkniętą pochewką, grupy A VI, 2, oraz sprzączki z wygiętą ramą — typu „U” i „omega” spotykamy na terenach nadłabskich, gdzie są zresztą bardziej pospolite, już w młodszym odcinku wczesnej fazy okresu późnorzymskiego (C 1b), wyprzedzającym horyzont środkowoniemieckich „grobow książęcych” (K. Godłowski 1970, s. 69—71). Gdyby przyjąć ich jednoczesne pojawienie się w strefie nadbałtyckiej, wskazywałoby to, że początek młodszej fazy okresu późnorzymskiego na tym terenie synchronizuje się jeszcze częściowo z fazą C 1b. Na to samo wskazywały zresztą omówione wyżej nawiązania do obszaru kultury przeworskiej.

Z drugiej strony część zespołów wschodnio-pomorsko-mazowieckich i zachodniobałtyckich z młodszej fazy okresu późnorzymskiego synchronizuje się wyraźnie z ogólnoeuropejskim horyzontem „grobow książęcych”, który szczególnie wyraźnie wystąpił w kręgu nadłabskim (Hassleben, Leuna, Häven). Jak wspominaliśmy, odnosi się to zwłaszcza do „książęcych” kurhanów z Pielgrzymowa i Kitek. Również stosunkowo nieliczne na obszarach północno-wschodniej Polski w omawianej fazie importowane naczynia szklane i brązowe należą wyłącznie do typów charakterystycznych dla fazy C 2 Eggersa.

Fibule z zamkniętą pochewką i guzkiem na końcu masywnego kabłąka („Bügelknopffibeln”), przypuszczalnie najbardziej typowe na terenach nadłabskich i Skandynawii dla fazy C 3 (E. Meyer 1960; K. Godłowski 1970, s. 75), spotykane są niezbyt licznie na omawianym terenie w zespołach, które zaliczyliśmy bądź do schyłku młodszej fazy okresu późnorzymskiego (Szwajcaria, kurhan 25), bądź już do wczesnego okresu wędrówek ludów — tj. fazy D.

Warto tu zwrócić uwagę na równoramienną fibulę z gr. 95 z Perdöhl, Kr. Hagenow w Meklemburgii, zdobioną ornamentyką gwiazdzystą (E. Sch uld t 1963), przypominającą motywy pospolite na obszarze pruskim w okresie D. Zapinkę tę można datować na schyłek wczesnego lub może nawet na początek późnego okresu wędrówek ludów (K. Godłowski 1970, s. 77, tabl. XVII, 35).

Bardzo istotne są nawiązania materiału interesujących tu nas kultur do obszarów położonych nad środkowym Dunajem — w szczególności do zajętej przez Kwadów Słowacji i sarmackich wschodnich Węgier. Tereny te miały szczególne i chyba ciągle nie w pełni doceniane znaczenie dla dziejów kultury ludów Europy środkowej w okresie wpływów rzymskich, gdy istniał tu może najbardziej bezpośredni w całym europejskim „Barbaricum” kontakt z kulturą prowincjonalno-rzymską. Należy do tego dodać styk między kulturą ludów germańskich i sarmackich, tak bardzo w tym czasie aktywną (por. np. K. Raddatz 1957) i w końcu tradycje podłoża celtyckiego wywierającego duży wpływ na kształtowanie się oblicza kulturowego Europy w okresie rzymskim. Obszar ten stanowił też punkt wyjściowy szlaku bursztynowego odgrywającego wielką rolę w kontaktach między światem antycznym a środkowoeuropejskimi barbarzyńcami i łączącego bezpośrednio właśnie środkowy Dunaj z terenami nad dolną Wisłą i na wybrzeżu Bałtyku, zwłaszcza z Sambią. Pełniejsze omówienie zagadnienia jego roli w przekazywaniu na północ impulsów wychodzących z kręgu kultury antycznej przekracza jednak znacznie ramy niniejszego artykułu. Interesujący jest wspomniany już (por. s. 16 i s. 31, przyp. 29) fakt występowania na terenach naddunajskich takich typowych dla Pomorza zabytków jak bransolety węzowate, klamerki esowate lub wisiorki gruszkowate. Chciałem tu jednak przede wszystkim powrócić raz jeszcze do podniesionej przez T. Kolnika (1964, s. 425—427) i częściowo omówionej już (por. s. 68) sprawy uderzającego podobieństwa między wschodnio-węgierskimi (sarmackimi) i słowackimi zapinkami VI i VII grupy Almgrena, zdobionymi filigranem, pierścieniami z perełkowanego drutu i profilowanymi guzkami a zachodniobałtyjskimi i pomorsko-mazowieckimi fibulami zbliżonymi do typów A VI, 167—168 i A VII, 211. Przypuszczenie, iż stanowią one naśladownictwo prototypów południowych i powstały pod wpływem impulsów przekazanych bezpośrednio szlakiem bursztynowym, wydaje się ze wszech miar prawdopodobne. Ma to jednak konsekwencje także dla ich chronologii.

Fibule z obszarów naddunajskich, a zwłaszcza z gr. II ze Straż i gr. II z Ostrovan, należą do najwcześniejszych form ozdobnych zapinek z okresu późnorzymskiego i należy je datować wcześniej niż tego rodzaju fibule ze środkowoniemieckich czy śląskich (Wrocław-Zakrzów) „grobow kszączęcych” (T. Kolnik 1964, s. 427, 432—433; W. Schulz 1960). Częściowo mogą one pochodzić jeszcze z wczesnej fazy okresu późnorzymskiego. W takim razie ich nadbałtyckie naśladownictwa również mogą być datowane podobnie i wyprzedzać w czasie bardziej typologicznie rozwinięte formy zapinek ozdobnych, znane z terenów nadłabskich. Pozostaje to w całkowitej zgodzie z przedstawionymi argumentami przemawiającymi za wczesnym datowaniem początków młodszej fazy okresu późnorzymskiego na terenach nadbałtyckich na podstawie jej synchronizacji z materiałami kultury prze-

worskiej i z kręgu nadłabskiego. Można też wysunąć przypuszczenie, iż przejście ozdobnych fibul VI i VII grupy Almgrena nastąpiło najpierw na obszarze zachodniobałtyjskim, gdzie spotyka się największą liczbę ich wariantów i gdzie zdają się występować w nieco starszych zespołach, a stamtąd dopiero rozprzestrzeniły się one na teren kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej.

Warto tu jeszcze zwrócić uwagę na liczne nawiązania zabytków występujących we wcześniejszym odcinku późnej fazy okresu późnorzymskiego na terenach zachodniobałtyjskich do wyposażenia „książęcego” grobu II ze Straż (V. Ondrouch 1957, tabl. 29—52), należącego zapewne do najstarszych pochówków horyzontu „książęcych grobów” z fazy C 2 (T. Kolnik 1964, s. 432—433; K. Godłowski 1970, s. 86, 96). Spotykamy tu oprócz wyżej wspomnianych ozdobnych zapinek z wysoką pochewką, okucia pasa grupy J II, 4 i O, ostrogi grupy VII i ozdobne plakietki z wytłaczanej srebrnej blachy, częściowo o ornamentyce zoomorficznej, stanowiące ozdobę pasa. Analogie do tych zabytków spotykamy m.in. w kurhanie 2 ze Szwajcarii.

Również inny „książęcy” grób — z Cejkova we wschodniej Słowacji zawierał złoty naszyjnik mający pewne nawiązania na obszarach nadbałtyckich oraz złoty wisiorzek koszyczkowaty zbliżony do znalezionych w Młotecznie, pow. Braniewo (E. Beninger 1931).

Zanalizowanie nawiązań między kulturą wschodnio-pomorsko-mazowiecką i zachodniobałtyjską a obszarem Skandynawii wymagałoby osobnego studium. W tym miejscu chciałem jedynie zaznaczyć, iż, jak się wydaje, najważniejsze cezury chronologiczne przebiegają podobnie na obu tych terytoriach. Tak więc w Skandynawii obserwujemy w jeszcze większym stopniu niż na południowym wybrzeżu Bałtyku zlewanie się młodszej fazy okresu wczesnorzymskiego i najwcześniejszego odcinka okresu późnorzymskiego (faza C 1a), czego wyrazem jest, podobnie jak na obszarze zachodniobałtyjskim, dość częste współwystępowanie zapinek grupy A V z fibulami grup A VI i A VII (O. Almgren 1897, s. 229—231) oraz rzadkie występowanie tu wczesnych odmian zapinek z wysoką pochewką należących do serii 1, grupy A VII (M. B. Mackenprang 1943, s. 4—6).

Fazie tej odpowiada też zapewne wyróżniona na Gotlandii wczesna, przejściowa grupa w ramach okresu V, 1 (O. Almgren, B. Nerman 1923, s. 70, 134). Spotykane również w Skandynawii groby z bronią zawierające umbę z tępym kolcem (O. Almgren, B. Nerman 1923, s. 117—127, tabl. 42—43; E. Oxenstierna 1948) zajmują, jak się wydaje, podobnie jak na kontynencie, wcześniejszą pozycję w stosunku do grobów wyposażonych w umbę półkuliste, które synchronizują się dość dokładnie z horyzontem 2a i podobnie jak na terenach zachodniobałtyjskich odpowiadają w pełni rozwiniętej fazie okresu późnorzymskiego (O. Almgren, B. Nerman 1923, s. 128—131, tabl. 43—44; E. Oxenstierna 1948; B. Stjernquist

1955, s. 107—126; U. E. Hagberg 1967, s. 38—54). Charakterystyczne dla niej są, obok niezbyt licznych kuszowatych fibul z podwiniętą nóżką, pochodne od nich formy z zamkniętą pochewką, grupy A VI, 2, zwłaszcza zaś zapinki z wysoką pochewką 2, 3, a niekiedy też 4 serii grupy A VII (O. Almgren, B. Nerman 1923, tabl. 22—23; M. B. Mackenprang, s. 6—23, tabl. 1—3; B. Stjernquist 1955, s. 127—145). Pozwalają one na synchronizację omawianego stadium na terenie Skandynawii przede wszystkim z młodszym odcinkiem wczesnej fazy okresu późnorzymskiego (stadium C 1b) w kręgu nadłabskim, co z kolei potwierdza podobne datowanie początku młodszej fazy okresu późnorzymskiego w kulturze zachodniobałtyjskiej i wschodnio-pomorsko-mazowieckiej. W zespołach z bronią horyzontu 2a z obszaru Skandynawii spotykamy też jeszcze importy rzymskie charakterystyczne według Eggersa dla jego fazy C 1 (H. J. Eggers 1951, s. 78—101; E. Oxenstierna 1948). Młodsze, nie spotykane prawie w kulturze wschodnio-pomorsko-mazowieckiej i zachodniobałtyjskiej typy kuszowatych zapinek z wysoką pochewką można uznać za odpowiedniki dominujących na południowym brzegu Bałtyku fibul A VI, 167—168 i A VII, 211, jak na to wskazuje m.in. często spotykane zdobienie zapinek A VII, serii 2 i 4 za pomocą filigranu, a zwłaszcza pierścieni z perełkowanego lub karbowanego drutu. W La Markie w Skanii fibula typu A VI, 168 wystąpiła razem z zapinkami 2 i 3 serii VII grupy Almgrena (B. Stjernquist 1955, s. 127, 170, tabl. XLIV)⁴⁸.

Warto tu przypomnieć przytoczoną przez B. Stjernquist (1954; 1955, s. 145, 149—154, 165) argumentację przeciwko późnemu datowaniu okresu rozkwitu w Skandynawii rozwiniętego stylu okresu późnorzymskiego, co wiązało się z teorią tzw. gockiego prądu kulturowego, który miał dać znać o sobie dopiero po połowie III w. W rzeczywistości wytworzenie się tego stylu wiąże się z kontaktami między kulturą prowincjonalno-rzymską a germańską w strefie położonej na pograniczu imperium i należy go datować na czasy wyprzedzające upadek Limesu, co nastąpiło w początkach drugiej połowy III w.

Materiały skandynawskie, gdzie stosunkowo dość dobrze uchwytna jest najmłodsza, przejściowa do wczesnego okresu wędrówek ludów, faza okresu późnorzymskiego odpowiadająca stadium C 3 Eggersa (m.in. okres V, 2 na Gotlandii — por. O. Almgren, B. Nerman 1923, s. 101—110, 128—131 i częściowo stadium Haraldsted-Nyrup w Danii — por. H. Norling-Christensen 1956, s. 14—143)⁴⁹, będą miały niewątpliwie duże znaczenie dla ewentualnego dalszego zróżnicowania chronologicznego młod-

⁴⁸ Zespół ten jest jednak niepewny.

⁴⁹ Niektóre zespoły zaliczane do tego stadium przez H. Norling-Christensena są jednak późniejsze i odpowiadają już wczesnemu okresowi wędrówek ludów, por. H. Geisslinger 1965, s. 177.

szej fazy okresu późnorzymskiego na terenach zachodniobałtyjskich i wyznaczenia jego górnej granicy. W chwili obecnej dysponujemy jednak dla tych celów zbyt małą ilością odpowiednio publikowanych materiałów.

Wczesny okres wędrówek ludów odpowiada rozkwitowi w Skandynawii ornamentyki stempelkowej w tzw. stylu Sösdala, znajdującym liczne odpowiedniki w znaleziskach typu Untersiebenbrunn w Europie środkowej (J. E. Forssander 1937; H. Geisslinger 1965), a także w ornamentyce stempelkowej o motywach gwiazdzistych rozpowszechnionej w okresie D na obszarze zachodniobałtyjskim (N. Åberg 1919, s. 29—52).

Prawie całkowicie nieopracowane pozostaje zagadnienie chronologicznego zróżnicowania kultury czarniachowskiej (K. Godłowski 1970, s. 109—110) i z tego względu trudno tu przeprowadzić jakąś synchronizację z interesującym nas terenem, co miałoby szczególne znaczenie dla kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej. W każdym razie wydaje się, że brak jest dotąd materiałów właściwej kultury czarniachowskiej, które można by datować wcześniej niż młodsza faza okresu późnorzymskiego, a znaczna większość znalezisk odpowiada zespołom, które są w środkowej i północnej Europie charakterystyczne dopiero dla fazy D.

Opierając się na przedstawionej tu synchronizacji faz chronologicznych, dających się wyróżnić w kulturze wschodnio-pomorsko-mazowieckiej i zachodniobałtyjskiej, z materiałami pochodzącymi z innych obszarów europejskiego „Barbaricum”, można stwierdzić, iż interesujące tu nas tereny nie wykazują jakichś szczególnych opóźnień w przyjmowaniu nowych prądów i fal kulturowych czy stylistycznych. Zespoły współwystępujących z sobą typów zabytków odpowiadające poszczególnym stadiom chronologicznym wykazują, uwzględniając zróżnicowanie lokalne, wyraźną zbieżność z tymi, które można wyróżnić na innych obszarach i to zarówno położonych dalej ku południowi, jak zachodowi i północy. Jeśli obserwujemy niekiedy pewne opóźnienia w pojawianiu się lub przetrwaniu niektórych typów zabytków, to są one niewielkie i dotyczą jedynie bezpośrednio stykających się faz chronologicznych. Najwyraźniej występuje to w dłuższym przeżywaniu się w całej strefie nadbałtyckiej, w porównaniu zwłaszcza z obszarem nadłabskim, „wczesnorzymskich” fibul II, IV i V grupy Almgrena i w nieco być może późniejszym pojawieniu się tu prostych — wczesnych typologicznie odmian zapinek z podwiniętą nóżką, a na terenie zachodniobałtyjskim w prawie zupełnym braku fibul grupy A VII, serii 1. Możliwe, iż podobne opóźnienie dotyczy też innych współczesnych im typów zabytków. Jednakże już rozwinięte, ozdobne warianty zapinek grup A VII i VI i w ogóle cały, występujący też na innych przedmiotach, styl zdobienia za pomocą filigranu, pierścieni z perełkowanego drutu, inkrustacji i wykładania ozdobną, wytłaczaną blachą (J. Werner 1941; B. Stjernquist 1955, s. 146—165) pojawia się na południowym brzegu Bałtyku nie tylko nie później, ale prawdopodobnie nawet nieco wcześniej niż

na wielu innych obszarach. Odegrały tu rolę impulsy idące z południa, prawdopodobnie przekazane bezpośrednio przez szlak bursztynowy. Nie jest z pewnością przypadkiem, iż następuje to bezpośrednio po okresie największego nasilenia kontaktów handlowych i napływu monet oraz importów rzymskich we wczesnej fazie okresu późnorzymskiego.

W każdym razie nie może być mowy o jakimś szczególnym konserwatyzmie np. obszaru zachodniobałtyjskiego i jego chronologię należy rozpatrywać w ramach tego samego systemu co pozostałych terytoriów Europy środkowej i północnej. Pozwala to też na wykorzystywanie danych chronologii absolutnej, którymi dysponujemy dla terenów sąsiednich, dla datowania nawiązujących do nich materiałów z północno-wschodniej Polski.

Przyjmując dla okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów podział na stadia: B 2/C 1 (tylko na niektórych obszarach), C 1a, C 1b, C 2, słabo rysujące się stadium C 3 oraz D (K. Godłowski 1970, s. 90—100), można z nim zsynchronizować następująco lokalną chronologię kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej i zachodniobałtyjskiej. Zaznaczająca się w kulturze wschodnio-pomorsko-mazowieckiej faza oznaczona przez nas jako B 2/C 1 obejmuje jeszcze częściowo zespoły łączące się z najmłodszym stadium okresu wczesnorzymskiego, przed pojawieniem się fibul grupy A VII i A VI, ale częściowo również pochodzące z właściwego stadium C 1. Wczesna faza okresu późnorzymskiego na obu omawianych obszarach kulturowych odpowiada przede wszystkim stadium C 1a. Młodsza, w pełni rozwinięta faza okresu późnorzymskiego obejmowała najprawdopodobniej stadium C 1b, C 2 (horyzont „grobow księżących”) i być może częściowo C 3. Stadium D w interesującej nas strefie odpowiada temu okresowi na innych obszarach, niewykluczone jednak, że trwało tu ono nieco dłużej i że zwłaszcza w kulturze zachodniobałtyjskiej nie jest całkiem jednolite chronologicznie.

4. CHRONOLOGIA ABSOLUTNA

Dla datowania absolutnego właściwej fazy B 2 i jej schyłku nie dysponujemy praktycznie żadnymi bezpośrednimi danymi pochodzącymi z interesującego nas terenu. Jedynym wyjątkiem jest przytoczony przez O. Almgrena (1897, s. 228, nr 212), zaskakujący i wyglądający niepewnie, zespół z Elbląga, w którym miała wystąpić wczesna zapinka oczkowata — typu A III, 53, wraz z monetą Faustyny Starszej (138—141). Na podstawie danych pochodzących z innych terenów schyłek fazy B 2 należy datować na około połowę II w. lub nieco później (H. J. Eggers 1955, s. 229; K. Godłowski 1970, s. 103—106), przy czym w pewnym stopniu zależy to od tego, do której fazy przydzielimy typy zabytków występujących

w okresie przejściowym. Potwierdzają to dane dotyczące datowania stadium B 2/C 1 i C 1 na obszarze kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej i sąsiedniej kultury przeworskiej. Do fazy B 2/C 1 można zaliczyć zapewne inny przytoczony również przez O. Almgrena (1897, s. 218, nr 213) zespół z Elbląga, w którym obok fibul typu A II, 39/41 znaleziono denar Marka Aureliusza z 162 r. Zapewne do młodszego odcinka stadium B 2/C 1 należy też zaliczyć pobliski obszarowi kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej grób z Gronowa, pow. Drawsko (O. Kunkeł 1927, s. 123 n.), określony przez Eggersa (1955, s. 225) jako pochodzący jeszcze z fazy B 2, ale zawierający już półkolistą sprzączkę z ośką i skuwką i być może okucie pasa typu J II, 3 (K. Raddatz, 1957, s. 95). Wystąpiło w nim naczynie terra sigillata datowane na lata 140—180⁵⁰. Identycznie datowana jest też terra sigillata z innego grobu stadium B 2/C 1 z Ciemniówka, pow. Ciechanów (por. s. 37).

Również groby kultury przeworskiej zawierające najmłodsze odmiany fibul II i V grupy Almgrena i inne zabytki charakterystyczne dla stadium B 2/C 1 zawierają prawie wyłącznie terra sigillata datowaną na drugą połowę II w. (K. Godłowski 1970, s. 102—103, ryc. 20). Jedynym wyjątkiem jest tu „książęcy kurhan” z Przywozu, pow. Wieluń⁵¹ zawierający terra sigillata pochodzącą z pierwszego ćwierćwiecza lub pierwszej połowy III w. oraz typową, nadbałtycką fibulę z trzema grzebykami — grupy A V, serii 1, należącą do najmłodszych odmian „wczesnorzymskich” fibul występujących jeszcze we wczesnej fazie okresu późnorzymskiego. Natomiast w zespołach kultury przeworskiej zawierających już niewątpliwie elementy późnorzymskie, które można datować na fazę C 1a, występują w przybliżeniu na równi obok siebie terra sigillata datowane na drugą połowę II w. i pierwszą ćwierć lub pierwszą połowę III w., a w zespołach fazy C 1b wyłącznie już naczynia pochodzące z III w. Na koniec II lub początek III w. datowana jest terra sigillata z Leśna, pow. Chojnice (por. s. 37), znaleziona wraz z brązowym kociołkiem skośnie żłobkowanym, charakterystycznym dla fazy C 1.

Opierając się na tych dość skąpych danych, można młodszego odcinek stadium B 2/C 1 i stadium C 1 w kulturze wschodnio-pomorsko-mazowieckiej datować orientacyjnie na drugą połowę II w. (prawdopodobnie jednak początek tej fazy przypada na czasy nieco późniejsze niż ok. 150 r.) i ewentualnie pierwsze dziesięciolecia III w. Wskazuje na to również datowanie na drugą połowę II w. charakterystycznych dla fazy C 1 szklanych pucharków typu E 189 (F. Fremersdorf 1955, s. 243).

⁵⁰ Tak B. Rutkowski (1964, s. 79). Według dawnej chronologii R. Nierhaus-a, uwzględnionej przez H. J. Eggersa (1955, s. 225, 241), czasy Hadriana — Antonina Piusa.

⁵¹ Niepublikowane zabytki w Muzeum Archeologicznym w Łodzi, z badań prof. dr K. Jażdżewskiego, za których udostępnienie gorąco dziękuję. Por. też M. Kowalczyk 1968, s. 115. Oznaczenia terra sigillata przez B. Rutkowskiego.

Dla określenia chronologii początku młodszej fazy okresu późnorzymskiego istotne znaczenie mają znaleziska monet w grobach na terenach bałtyjskich (tabela 2)⁵².

Występują tam głównie monety z II w. oraz znacznie mniej liczne z III w., przy czym, co interesujące, monety z ok. połowy i z trzeciego ćwierćwiecza III w. pochodzą już prawie wyłącznie z cmentarzysk u ujścia Niemna, podczas gdy na Mazurach i w Sambii znaleziska monet w grobach urywają się w zasadzie na Gordianie III (238—244), a większość ich pochodzi z II w. Ponieważ na obszarach tych również znaleziska luźne oraz skarby monet z czasów późniejszych są niezwykle rzadkie, należy przyjąć, iż brak na cmentarzyskach monet młodszych niż trzecia ćwierć III w. spowodowany jest ustaniem ich liczniejszego napływu na te tereny. Należy się jednak liczyć z tym, że starsze monety dostawały się do grobów jeszcze w jakiś czas potem. W zasadzie olbrzymia większość grobów zawierających monety pochodzi z okresu C Tischlera (łącznie z jego wczesną fazą, gdy występują jeszcze zapinki „wczesnorzymskie”). W zestawieniu S. Bolina figuruje tylko jeden zespół (Grebity, gr. 24) z fibulą okresu D (S. Bolin 1926b, s. 212). Dalsze groby z wczesnego okresu wędrówek ludów zawierające monety odkryto na cmentarzyskach w rejonie Suwałk i Augustowa (M. Kaczyński 1966a, s. 103; J. Jaskanis 1968, s. 309), niewątpliwie jednak nie jest to zjawisko typowe. Zasługuje na uwagę fakt, iż w byłym Eisliethen w grobie niedokładnie datowanym, ale pochodzącym z części cmentarzyska użytkowanej w okresie D (S. Bolin 1926b, s. 211), znaleziono monetę Konstancjusza Chlorusa (293—306), a monety z czasów konstantyńskich znaleziono też na użytkowanych również w okresie D cmentarzyskach w Grunajkach i Nowej Boćwinie, pow. Gołdap (O. Tischler 1879, s. 215; S. Bolin 1926b, s. 209, 221).

Wobec urwania się liczniejszego napływu monet rzymskich w ciągu okresu C Tischlera, nie datują one jego górnej granicy. Istotny jest natomiast fakt, iż w dosyć nielicznych grobach zawierających późne, występujące na terenach bałtyjskich zapinki grup A II i V brakuje monet późniejszych niż sam początek III w. (tabela 2). W pojedynczych wypadkach razem z monetami Antonina Piusa (138—161) i Marka Aureliusza (161—180) wystąpiły również fibule typowe dla właściwego stadium B 2, ale możemy tu mieć do czynienia z ich przeżytkowym użytkowaniem w fazie następnej. Bardzo istotne znaczenie ma zespół z bronią z Sortenów gr. 1 na Sambii (C. Engel 1935, s. 80—81, ryc. 44), zajmujący pozycję przejściową pomiędzy horyzontami 1 i 2 (ryc. 7-8), w którym znaleziono monetę Lucilli (161—169). Natomiast groby z bronią horyzontu 2a wyposażone w umba półkuliste z Kotelnikowa gr. 12 i 31 („Prussia” t. 22, 1900—1904, s. 229, 232) zawierały monety Septimusa Sewera (193—211) i Karakalli

⁵² Oparto się tu z nieznacznymi uzupełnieniami na pracy S. Bolina (1926b).

Tabela 2. Współwystępowanie fibul i monet w zwartych zespołach grobowych na obszarze zachodniobałtyjskim

Zapinki		Przed 98 r.	98-117	117-138	138-161	161-180	180-192	193-211	211-217	217	222-235	238-244	244-249	249-251
Wg Tischler, Kemke, tabl. I, 9	B ₂					1								
Wg Tischler, Kemke, tabl. II, 8	B ₂				1									
Wg Tischler, Kemke, tabl. II, 14	B ₂ /C ₁	2	3		1	2	1							
Kolankowate A V	B ₂ /C ₁			1		1								
A V, ser. 8	B ₂ /C ₁					1	1	1						
A V, ser. 1	B ₂ /C ₁			3	3	1	3	1	1	1				
A V, ser. 1 z zakończeniem w kształcie głowy wołu	B ₂ /C ₁							1						
A VII	C			1									1	
A VI, 158	C			1								1		
A VI, 161-162	C			5	2	2	3	1	1		1	2		1
A VI, 167-168	C	8	9	26	6	16	10	2			2	2		1
Blżej nie określone, kuszowate	C	1	2	4	3	3	1		1					
Wg Tischler, Kemke, tabl. IV, 19	D										1			

(211—217). Wszystkie niezbyt zresztą liczne zaleziska monet, począwszy od czasów Aleksandra Sewera (222—235), występują w grobach z zapinkami grup A VI i VII — przeważnie z ich rozwiniętymi, ozdobnymi wariantami, wskazując, że młodsza faza okresu późnorzymskiego rozpoczęła się na terenie zachodniobałtyjskim jeszcze w ciągu pierwszej połowy III w., a raczej w pierwszych jej dziesięcioleciach.

Zgadza się to z datowaniem początków rozwiniętego okresu późnorzymskiego w Skandynawii przez B. Stjernquist (1955, s. 149—154) na początek III w. na podstawie porównania ze znaleziskami z kastelli Limesu germańsko-retyckiego oraz z wczesną pozycją chronologiczną prototypów ozdobnych zapinek nadbałtyckich na terenach naddunajskich. Nawiązujący bardzo wyraźnie do kurhanu 2 ze Szwajcarii grób II ze Straż na Słowacji należy datować ze względu na jego przypuszczalne starszeństwo w stosunku do środkowoniemieckich „grobow księżących” (T. Kolnik 1964, s. 419—420, 432—433, tabl. I) na ok. połowę III w. lub jeszcze nieco wcześniej. Inny wczesny pochówek „księżący” ze Słowacji, również zawierający fibulę nawiązującą do zapinek zachodniobałtyjskich (T. Kolnik 1964, s. 427) — gr. 1 z Ostrovan — dostarczył monety Herennii Etruscilli (248—251). Charakterystyczne dla horyzontu 2a grobów z bronią półkuliste umba pozbawione kołnierza, w tym także wariant zaopatrzony w guzek, są poświadczone przez ikonografię rzymską dla okresu wojen markomańskich (G. Hamberg 1936, s. 146), czyli dla siódmego lub ósmego dziesięciolecia II w., jednakże ich rozpowszechnienie się na obszarach położonych dalej ku północy mogło nastąpić w czasach nieco późniejszych.

Większe trudności nastrocza wyznaczenie górnej granicy późnej fazy okresu późnorzymskiego na omawianym terenie. Ponieważ obejmuje ona również stadium C 2 (w znaczeniu klasycznego horyzontu „grobow księżących”, które stały się podstawą do wyróżnienia tego stadium przez H. J. Eggersa 1955, s. 202, 205, ryc. 6), należy przyjąć jej trwanie co najmniej do pierwszych dziesięcioleci IV w., jeśli zaś weźmiemy pod uwagę możliwość przynajmniej częściowej synchronizacji młodszej fazy okresu późnorzymskiego w strefie nadbałtyckiej ze stadium C 3, to mogła tu ona trwać nawet do ok. połowy IV w.

Dość dokładnie można określić chronologię okresu D. Wspomniano już o sporadycznym występowaniu monet z epoki konstantyńskiej na cmentarzyskach tego stadium. W pochodzącym raczej z początku tej fazy skarbie z Młoteczna, pow. Braniewo („Prussia” t. 24, 1923, s. 155—172) znaleziono złoty medalion Konstancjusza II z lat 335—337. Charakterystyczny dla fazy D styl zdobienia — Sösdala — Untersiebenbrunn, którego odmianą jest też zachodniobałtyjska ornamentyka gwiazdzista, występuje, jak wskazują liczne dobrze datowane zespoły, od drugiej połowy IV do ok. połowy V w. lub do czasów nieco wcześniejszych (J. E. Forssander

1937; H. Geisslinger 1965). Na schyłek IV i pierwszą połowę V w. wskazują paralele z horyzontem bogatych grobów wiązanych z okresem istnienia państwa Attyli (J. Werner 1956), jednakże ich synchronizacja z materiałami z przeciętnie i ubogo wyposażonych grobów stadium D nie jest zupełnie pewna. Duże znaczenie dla chronologii absolutnej okresu D mają też wysokie, kopulaste umba, z których część była facetowana lub kanelowana (tabl. VII, 21), znane również z terenów zachodniobałtyjskich (Krikštonis, Trentity). Pomijając zespół z Ujhartyán na Węgrzech, datowany bądź na pierwszą połowę IV w. (I. Bona 1961), bądź na okres huński (schyłek IV w. i pierwsza połowa V w. — M. Parducz 1963, s. 55—60), mocną podstawę dla chronologii tego typu umb stanowi umbo zdobione kanelowaniem na dyptyku konsularnym z katedry w Monza, przedstawiającym Stylichona lub Aecjusza (R. Delbrueck 1929, s. 242—248, tabl. 63), a więc pochodzące z ostatniego dziesięciolecia IV w. lub najpóźniej z lat trzydziestych V w. Jest to całkowicie zgodne z innymi przytoczonymi tu danymi, dotyczącymi chronologii stadium D.

Najpóźniejszy, datowany absolutnie zespół stadium D stanowi skarb z Fromborka zawierający solid Teodozjusza II z 448 r. Mógłby on ewentualnie przemawiać za przetrwaniem na interesującym nas terenie stadium D do drugiej połowy V w. Na to samo wskazuje wspomniany wyżej (por. s. 72) pucharek szklany z grobu 4 z Kosewa, mający analogie w grupie vinařickiej w Czechach, rozwijającej się przynajmniej częściowo w drugiej połowie V w. (B. Svoboda 1965, s. 78—126; K. Godłowski 1970, s. 80—81).

Górną granicę wczesnego okresu wędrówek ludów odpowiadającego okresowi D na omawianym terenie stanowi pojawienie się fibul trójpalczastych, datowane na terenach naddunajskich na czasy około połowy V w. (J. Werner 1935, s. 30—34; 1959; F. Kuchenbuch 1954, s. 10—14; B. Schmidt 1961, s. 121). Niewykluczone jest jednak, iż na obszarze nadbałtyckim pojawiają się one nieco później lub że mamy do czynienia z pewnym zazębianiem się występowania form charakterystycznych dla wczesnego i późnego okresu wędrówek ludów.

Proponowana tu chronologia jest znacznie wcześniejsza od tej, która była ostatnio najczęściej przyjmowana, przynajmniej dla terenów bałtyjskich. Natomiast, co wydaje się symptomatyczne, zbliża się ona do dawniejszych ustaleń O. Tischlera i E. Blumego. Jeśli jednak odrzucimy narosłą wokół tego zagadnienia piramidę poglądów i konstrukcji opartych na rozważaniach typologicznych i takich teoretycznych założeniach, jak przyjmowany a priori konserwatyzm kultury bałtyjskiej czy teoria „gockiego prądu kulturowego”, oraz budowaniu hipotez na hipotezach, to ani synchronizacja z innymi obszarami kulturowymi, ani też bezpośrednie dane dotyczące chronologii absolutnej nie dostarczają żadnych przesłanek do przyjmowania późniejszego datowania. Należy tu jeszcze dodać,

że za przedstawionymi rozwiązaniami chronologicznymi przemawia ugrun-
towana w chwili obecnej chronologia późnego okresu wędrówek ludów
na obszarach położonych bardziej na południe, gdzie także obserwujemy
tendencję do wcześniejszego niż poprzednio datowania pewnych zjawisk
(J. Werner 1962, s. 88—91). Ma to np. konsekwencje dla chronologii tzw.
kultury mazursko-germańskiej. Powstaje w ten sposób wykazujący we-
wnętrzną zgodność szereg nawiązujących do siebie stadiów chronologicz-
nych sięgających dla terenów bałtyjskich od początku okresu rzymskiego
aż po schyłek okresu wędrówek ludów.

BIBLIOGRAFIA

- Åberg N. 1919: Ostpreussen in der Völkerwanderungszeit, Uppsala.
- Abramowicz A. 1959: Pruszcz Gdański (w:) „Inventaria Archaeologica” Pologne, fasc. II, Pl. 16.
- Abramowicz A., Lepówna B. 1957: Materiały z cmentarzyska w Zadowicach, pow. Kalisz, cz. II, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” t. 2, s. 25—51.
- Agde H. 1939: Luggewiese Kreis Lauenburg i. Pomm. ein ostgermanisches Gräberfeld des 1.—3. Jahrhunderts, „Veröffentlichungen der Hochschule für Lehrerbildung Lauenburg i. Pomm.”, z. 1.
- Almgren O. 1897: Studien über nordeuropäischen Fibelformen, Stockholm.
- Almgren O., Nerman B. 1923: Die ältere Eisenzeit Gotlands, Stockholm.
- Ambroz A. K. 1966: Фибулы юга европейской части СССР II в. до н. э. — IV в. н. э., „Археология СССР”, Д I—30, с. 60—62.
- Anger S. 1880a: Das gemischte Gräberfeld auf dem Neustädter Felde bei Elbing, „Zeitschrift für Ethnologie” t. 12, s. 106—125.
- 1880b: Weitere Funde von Neustädter Felde bei Elbing, „Zeitschrift für Ethnologie” („Verhandlungen...”) t. 12, s. (379—392).
- Antoniewicz J. 1958: Wyniki dotychczasowych badań starożytnego osadnictwa jaćwieskiego w dorzeczu Czarnej Hańczy, „Wiadomości Archeologiczne” t. 25, s. 1—19.
- 1961: Badania kurhanów z okresu rzymskiego dokonane w r. 1957 w miejscowości Szwajcaria, pow. Suwałki, „Wiadomości Archeologiczne” t. 27, s. 1—26.
- 1962a: The Sudovians, Białystok.
- 1962b: O kilku importach prowincjonalno-rzymskich i kultury „wenedzkiej” znalezionych na obszarach plemiennych Jaćwieży, „Rocznik Białostocki” t. 3, s. 198—203.
- 1963: Wyniki badań przeprowadzonych w latach 1958—1960 na cmentarzysku w miejscowości Szwajcaria, pow. Suwałki, „Wiadomości Archeologiczne” t. 29, s. 166—192.
- Antoniewicz J., Kaczyński M., Okulicz J. 1956: Sprawozdanie z badań w 1955 r. na cmentarzysku w miejscowości Szwajcaria, pow. Suwałki, „Wiadomości Archeologiczne” t. 22, s. 303—326.
- 1958: Wyniki badań przeprowadzonych w 1956 roku na cmentarzysku kurhanowym w miejscowości Szwajcaria, pow. Suwałki, „Wiadomości Archeologiczne” t. 25, s. 22—57.
- Antoniewicz W. 1920: Wykopalka z kurhanu późnorzymskiego we wsi Urdomin, w pow. kalwaryjskim, „Przegląd Archeologiczny” t. 1, s. 141.

- Balke B. 1968: Cmentarzysko w Kłoczewie, pow. Ryki. Przyczynek do studiów nad obrządkiem grzebalnym okresu rzymskiego. Szkice z najdawniejszej przeszłości Mazowsza. PTA. Popularnonaukowa Biblioteka Archeologiczna, nr. 14, s. 120—126.
- Beninger E. 1931: Der Wandalfund von Czeke-Cejkov, „Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien” t. 45, s. 183—224.
- 1932: Zwei germanische Funde von Wulzeshofen in Niederösterreich, „Wiener Prähistorische Zeitschrift” t. 19, s. 215—238.
- Bezenberger A. 1901a: Gräberfeld bei Abbau Thierberg, Kr. Osterode, „Prussia” t. 22, 1900—1904, s. 70—104.
- 1901b: Gräberfeld bei Pettelkau, Kr. Braunsberg, „Prussia” t. 22, 1900—1904, s. 104—130.
- Blume E. 1912, 1915: Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit, Mannus Bibliothek, — cz. I — t. 8, 1912; cz. II — t. 14, 1915, Würzburg.
- Bohnsack D. 1938: Die Germanen im Kreise Neidenburg, „Alt-Preussen” t. 3, s. 75—79.
- 1940a: Die Burgunden (w:) Vorgeschichte der deutschen Stämme, t. 3, Berlin, s. 1033—1145.
- 1940b: Ostgermanische Gräber mit Steinpfeilern und Steinkreisen in Ostdeutschland, „Gothiskandza” t. 2, s. 22—36.
- Bolin S. 1926a: Fynden av romerska mynt i det fria Germanien, Lund.
- 1926b: Die Funde römischer und byzantinischer Münzen in Ostpreussen, „Prussia” t. 26, s. 203—240.
- Bóna I. 1961: Az Űjhartyáni germán lovassir, „Archaeologia Ertesítő” t. 88, s. 192—207.
- Brandt J. 1960: Das Urnengräberfeld von Preetz in Holstein, Offa-Bücher, t. 16, Neumünster.
- Dąbrowska T. 1961: Werbkowice-Kotorów (w:) „Inventaria Archaeologica” Pologne, fasc. V, Pl. 34.
- 1968: Grób ciałopalny z okresu rzymskiego z miejscowości Radzice, pow. Opoczno, „Wiadomości Archeologiczne” t. 33, s. 239—240.
- Delbrueck R. 1929: Die Consular-Diptychen, Studien zur Spätantiken Kunstgeschichte, t. 2, Berlin-Leipzig.
- Domański G. 1967: Badania wykopaliskowe zespołu osadniczego z okresu późnolateńskiego i wpływów rzymskich w kolonii Luboszyce, pow. Lubsko w 1967 r. „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” z. 10, s. 28—31.
- Ebert M. 1926: Truso, „Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft”, t. 3, z. 1. Königsberg.
- Eggers H. J. 1951: Der römischer Import im freien Germanien, Hamburg.
- 1955: Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im freien Germanien, „Jahrbuch der Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz” t. 2, s. 196—244.
- 1959: Grabfunde der Völkerwanderungszeit aus Pommern, „Baltische Studien”, N. F., t. 46, s. 13—28.
- 1966: Das kaiserzeitliche Gräberfeld von Pollwitten Kreis Mohrungen, Ostpreussen, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, t. 11, s. 154—175.
- Engel C. 1935: Aus ostpreussischen Vorzeit, Königsberg.
- Forssander J. E. 1937: Provinzialrömisches und germanisches, „Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum”, s. 11—100.

- Fremersdorf F. 1955: Gutachten über die römischen Gläser im freien Germanien, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz” t. 2, s. 243—244.
- Gaerte W. 1929: Urgeschichte Ostpreussens, Königsberg.
- Geisslinger H. 1965: Frühvölkerwanderungszeitliches Zaumzeugzubehör von Dahmker, Kreis Herzogtum Lauenburg, „Offa” t. 17/18, s. 175—180.
- Glombowski F. 1926: Der spätgermanische Grabfund aus Praust, Kr. Danziger Höhe, „Blätter für deutsche Vorgeschichte” z. 4, s. 22—26.
- Godłowski K. 1965: Wymiana handlowa ludności kultury przeworskiej na Górnym Śląsku z imperium rzymskim, „Archeologia” t. 16, s. 28—52.
- 1966: Badania wykopaliskowe na cmentarzysku w Opatowie, pow. Kłobuck, stanowisko 1, w 1963 roku, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 17, s. 158—164.
- 1968: Die Przeworsk-Kultur der mittleren und späten Kaiserzeit, „Archäologische Zeitschrift”, t. 2, s. 256—275.
- 1970: The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, „Prace Archeologiczne”, t. 11, Kraków.
- Grempler W. 1887: Der Fund von Sacrau, Wrocław.
- 1888: Der II und III Fund von Sacrau, Wrocław.
- Gronau W. 1942: Ausgrabungen an der Grenze Ostpreussens, „Germanen Erbe” t. 7, s. 122—126.
- Hagberg U. E. 1957: The Archaeology of Skedemosse, II, Stockholm-Uppsala.
- Hamberg G. 1936: Zur Bewaffnung und Kampfesart der Germanen, „Acta Archaeologica” 7, s. 21—49.
- Heydeck J. 1892: Das Gräberfeld von Klein Koslau, „Prussia” t. 17, s. 171—178.
- Heym W. 1939: Der ältere Abschnitt der Völkerwanderungszeit auf dem rechten Ufer der unteren Weichsel, „Mannus” t. 31, s. 3—28.
- 1961: Drei Spätlatène-Gräberfelder aus Westpreussen, „Offa” t. 17/18, s. 143—170.
- Hinz H. 1964: Das kaiserzeitliche Skelettgräberfeld von Luggewiese, Kreis Lauenburg, 10 Beiheft zum Atlas der Urgeschichte, Hamburg, s. 116—119.
- Hollack E., Peiser F. E. 1904: Des Gräberfeld von Moythynien, Königsberg.
- Jacobson F. 1927: Ein zerstörtes kaiserzeitliches Gräberfeld bei Wöklitz, Kr. Elbing, „Elbinger Jahrbuch” t. 5/6, s. 123—135.
- Jahn M. 1916: Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit, Mannus Bibliothek, t. 16, Würzburg.
- Jahn M. 1921: Der Reitersporn, seine Entstehung und früheste Entwicklung, Mannus Bibliothek, t. 21, Leipzig.
- Jahnkuhn H. 1950: Zur römischen Gliederung der älteren Kaiserzeit in Ostpreussen, „Archaeologica Geographica” t. 1, s. 57—62.
- Jankowska B. 1962: Cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w Warszawie-Kawęczynie, „Wiadomości Archeologiczne” t. 28, s. 330—358.
- Jaskanis D. 1958: Kurhan z okresu wędrówek ludów w miejscowości Jasionowa Dolina, pow. Sokółka, „Wiadomości Archeologiczne” t. 25, s. 153—155.
- 1961: Groby ciałopalne z okresu rzymskiego z miejscowości Zawyki, pow. Łapy, „Rocznik Białostocki” t. 2, s. 401—416.
- 1963: Cmentarzysko kurhanowe w miejscowości Krzywólka, pow. Suwałki, „Rocznik Białostocki” t. 4, s. 274—308.
- Jaskanis D., Jaskanis J. 1957: Sprawozdanie z badań w 1957 r. na cmentarzysku kurhanowym w miejscowości Osowa, pow. Suwałki, „Wiadomości Archeologiczne” t. 27, s. 27—48.

- 1966: Sudaisches Siedlungskomplex aus spätrömischer Periode und Völkerwanderungszeit in Osowa, Kreis Suwałki, „Acta Baltico-Slavica” t. 4, s. 109—150.
- Jaskanis J. 1958: Sprawozdanie z badań w 1956 r. na cmentarzysku kurhanowym w miejscowości Osowa, pow. Suwałki, „Wiadomości Archeologiczne” t. 25, s. 75—98.
- 1961a: Wyniki badań przeprowadzonych na cmentarzysku kurhanowym w miejscowości Osowa, pow. Suwałki w latach 1958—1959, „Rocznik Białostocki” t. 1, s. 193—222.
- 1961b: Nowy import rzymski na Podlasiu, „Rocznik Białostocki” t. 2, s. 393—399.
- 1962: Wyniki badań cmentarzyska kurhanowego we wsi Osowa, pow. Suwałki w latach 1960—1961, „Rocznik Białostocki”, t. 3, s. 233—298.
- 1968: Materiały z cmentarzyska kurhanowego na stanowisku I w Korklinach, pow. Suwałki, „Rocznik Białostocki” t. 8, s. 299—336.
- Jażdżewski K. 1939: O kurhanach nad górną Narwią i o hutnikach sprzed 17 wieków, „Z Otchłani Wieków” t. 14, s. 1—22.
- Kaczyński M. 1958a: Dwa cmentarzyska kurhanowe z V—VI w. we wsi Prudzi-szki, pow. Suwałki, „Materiały Starożytne” t. 3, s. 115—154.
- 1958b: Cmentarzysko kurhanowe z VII wieku naszej ery w miejscowości Sucho-dół, pow. Suwałki, „Wiadomości Archeologiczne” t. 25, s. 249—253.
- 1961: Cmentarzysko kurhanowe z V—VI w. w miejscowości Bilwinowo, pow. Su-wałki, „Rocznik Białostocki” t. 2, s. 199—276.
- 1966a: The cemeteries dating from the Roman and Great Migration Periods in the Augustów Lakes Region, „Acta Baltico-Slavica” t. 4, s. 79—108.
- 1966b: Cmentarzysko z V—VI w. we wsi Wołownia, pow. Suwałki, „Rocznik Białostocki” t. 6, s. 167—209.
- Kaphan 1914: Skelettgrab in Selnowo, Kreis Graudenz, „Mannus”, t. 6, s. 212—213.
- Kemke H. 1914: Kritische Betrachtungen über Tischlers Periode E der Ostpreus-sischen Gräberfelderzeit, „Prussia” t. 23, s. 1—57.
- Kempisty A. 1965: Obrządek pogrzebowy w okresie rzymskim na Mazowszu, „Światowit” t. 26.
- 1966: Some problems of research on the Roman Period in Masovia and Podlachia (Podlasie), „Acta Baltico-Slavica” t. 4, s. 67—68.
- 1968a: Birytualne cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w miejscowości Brulino-Koski, pow. Ostrów Mazowiecka, „Wiadomości Archeologiczne” t. 32, s. 409—450.
- 1968b: Znaczenie cmentarzyska w Korzeniu, pow. Gostynin dla badań nad spo-lecznością okresu rzymskiego. Szkice z najdawniejszej przeszłości Mazowsza, PTA, Popularno-Naukowa Biblioteka Archeologiczna, nr. 14, s. 109—119.
- Kempisty A., Okulicz J. 1965: Période Romaine et période des migrations des peuples en Mazovie, „Inventaria Archaeologica” Pologne, fasc. XV, Pl. 88—95.
- Kerényi A. 1956: Magyaroszági szarmata pénzék, „Numizmatikai Közlöny” t. 54—55, s. 14—79.
- Kietlińska A., Dąbrowska T. 1963: Cmentarzysko z okresu wpływów rzym-skich we wsi Spicymierz, pow. Turek, „Materiały Starożytne” t. 9, s. 143—254.
- Kmieciński J. 1951: Bogato wyposażony szkieletowy grób kobiety z późnego okresu rzymskiego z Łodzi-Retkini, „Sprawozdania PMA” t. 4, s. 139—148.
- 1960: Węsiory Wybudowanie 1 (w): „Inventaria Archaeologica” Pologne, fasc. IV, Pl. 27.
- 1962: Zagadnienie tzw. kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzu Wschodnim w okre-sie wczesnorzymskim, Łódź.

- (red. pracy zbiorowej) 1968: Odry, cmentarzysko kurhanowe z okresu rzymskiego w pow. chojnickim, *Acta Archaeologica Lodziensia* nr 15, Łódź.
- Kmieciński J., Blombergowa M., Walenta K. 1966: Cmentarzysko kurhanowe ze starszego okresu rzymskiego w Węsiarach w pow. kartuskim, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” t. 12, s. 37—119.
- Kolník T. 1964: Honosné spony mladšej doby rímskej vo svetle nálezov z juhozápadneho Slovenska, „Slovenska Archeologia” t. 12, z. 2, s. 409—446.
- 1965: K typológii a chronológii niektorých spon z mladšej doby rímskej na juhozápadnom Slovensku, „Slovenska Archeologia” t. 13, s. 183—236.
- Kossinna G. 1922: Das Reitergrab von Kommerau in Westpreussen, „Mannus” t. 14, s. 110—140.
- Kostrzewski J. 1928: Kurhany i kręgi kamienne w Odrach, w pow. chojnickim na Pomorzu, „Rocznik Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu” t. 3, s. 7—20.
- Kostrzewski J., Chmielewski W., Jażdżewski K. 1965: Pradzieje Polski, II wyd. Wrocław—Warszawa—Kraków.
- Kowalczyk M. 1968: Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych na cmentarzysku kurhanowym z wczesnego okresu rzymskiego w Przywozie, pow. Wieluń, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 19, s. 113—122.
- Kraskovská L. 1959: Hroby z doby rímskej v Zohore, „Slovenska Archeologia” t. 7, z. 1, s. 99—141.
- Kucharenko J. W. 1967: Le problème de la civilisation „gotho-gépide” en Polesie et en Volhynie, „Acta Baltico-Slavica” t. 5, s. 19—40.
- Kuchenbuch F. 1954: Die Fibel mit umgeschlagenem Fuss, „Saalburg Jahrbuch” t. 13, s. 5—52.
- Kühn H. 1935: Die Zikadenfibeln der Völkerwanderungszeit, *IPEK*, s. 85—106.
- Kulikauskas P. 1955: Naujas archeologinis paminklas Užnemanėje, „Lietuvos TSR Mosklų Akademijos Darbai” t. 6, s. 146—147.
- Kulikauskiene R., Rimantiene R. 1958, 1966: Senoves Lietuvių Papuošalai, cz. I—II, Vilnius.
- Kunkel O. 1927: Vorläufige Mitteilungen über neue kaiserzeitliche Funde in Pommern, „Mannus” V Ergänzungsband, s. 123—124.
- La Baume W. 1925: Germanische Funde der Völkerwanderungszeit aus Norddeutschland, „Blätter für deutsche Vorgeschichte” t. 3, s. 13—30.
- 1931: Urgeschichte der Ostgermanen,
- 1939: Ausgrabungen auf dem Fuchsberg bei Kunzendorf, Kr. Gr. Werder, „Gothiskandza” t. 1, s. 3—10.
- 1944: Altpreuussisches Zaumzeug, „Alt-Preussen” t. 9, s. 2—19.
- La Baume W., Gronau W. 1941: Das Gräberfeld von Raczk, „Alt-Preussen” t. 5, s. 59—61.
- Labuda G. 1968: O wędrówce Gotów i Gepidów ze Skandynawii nad Morze Czarne, Liber Josepho Kostrzewski Octogenario a Venerationibus dicatus, Wrocław—Warszawa—Kraków, s. 213—236.
- Lissauer A. 1887: Die prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete, Leipzig.
- Łęga W. 1958: Handel między państwem rzymskim a Pomorzem nadwiślańskim od I w. p.n.e. do VI w. n.e., „Przegląd Archeologiczny” t. 10, s. 5—86.
- Łuka L. 1955: Dwa importowane naczynia z okresu rzymskiego odkryte w miejscowości Leśno, w pow. Chojnice, „Wiadomości Archeologiczne” t. 22, s. 176—178.
- Mackenprang M. B. 1943: Kulturbeziehungen im nordischen Raum des 3—5 Jahrhunderts, Leipzig.

- Marciniak J. 1951: Dwa cmentarzyska ciałopalne z okresu rzymskiego w Judzikach i Bargłowie Dwornym w pow. augustowskim, „Wiadomości Archeologiczne” t. 17, s. 47—75.
- Matthes W. 1931: Die nördlichen Elbgermanen in spätrömischer Zeit, Mannus Bibliothek, t. 49, Leipzig.
- Meyer E. 1960: Die Bügelknopffibeln, „Arbeits und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege” t. 8, s. 216—349.
- Müller A. v. 1957: Ein reich ausgestattetes Körpergrab der späten römischen Kaiserzeit aus Lebus (Brandenburg), „Berliner Blätter für Vor- und Frühgeschichte” t. 6, s. 14—39.
- Müller-Kuales H. 1940: Die Goten (w:) „Vorgeschichte der deutschen Stämme”, t. 3, Ostgermanen, s. 1149—1276.
- Niewęgłowski A. 1964: Ogólne wyniki i problematyka badań stanowisk z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w okolicach Garwolina, „Wiadomości Archeologiczne” t. 30, s. 229—245.
- Norling-Christiansen H. 1956: Haraldstedgravpladsen og ældre germanske jernalder i Danmark, „Aabøer” 1956, s. 14—143.
- Okulicz J. 1955: Cmentarzysko z III—V w. n.e. z miejscowości Netta, pow. Augustów, „Wiadomości Archeologiczne” t. 29, s. 193—209.
- 1958: Cmentarzysko z okresu rzymskiego odkryte w miejscowości Bogaczewo na przysiółku Kula, pow. Giżycko, „Rocznik Olsztyński” t. 1, s. 48—116.
- 1963a: Z zagadnień pogranicza kultury bałtyjskiej i wenedzkiej w okresie rzymskim, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Oddziału PAN w Krakowie”, styczeń-czerwiec 1963, s. 45—50.
- 1963b: Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w 1959 r. na osadzie i grodzisku w Osinkach, pow. Suwałki, „Wiadomości Archeologiczne” t. 29, s. 193—209.
- Ondrouch V. 1957: Bohaté hroby z doby rimskej na Slovensku, Bratislava.
- Oxenstierna E. 1948: Die ältere Eisenzeit in Östergötland, Linköping.
- Párducz M. 1950: Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III, „Archaeologia Hungarica” t. 28, Budapest.
- 1956: Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae” t. 7, s. 139—182.
- 1963: Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn, „Studia Archaeologica” t. 1, Budapest.
- Peiser F. E. 1916: Das Gräberfeld von Paiki bei Prassnitz in Polen, Königsberg.
- Peiser F. E., Kemke H. 1914: Der Depotfund von Frauenburg, „Prussia” t. 23, s. 58—79.
- Petersen E. 1936: Fragen der germanischen Besiedlung im Raume zwischen Oder und Weichsel in der Völkerwanderungszeit, „Mannus” t. 28, s. 19—65.
- 1939: Der ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6—8 Jahrhunderts, Leipzig.
- 1941: Ein reicher gepidischer Grabfund aus Wolhynien, „Gothiskandza” t. 3, s. 39—42.
- Pfützenreiter F. 1937: Ein völkerwanderungszeitliches Gräberfeld im Staatsforst Guttentag O. S., „Altschlesien” t. 7, s. 40—44.
- Piaskowski J. 1967: Metal a kultura archeologiczna, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych Oddziału PAN w Krakowie”, styczeń-czerwiec 1967, s. 41—43.
- Piaszykówna M. 1952: Pradzieje miasta Poznania, Poznań.
- Preidel H. 1930: Die germanischen Kulturen in Böhmen und ihre Träger, cz. I—II. Kassel-Wilhelmshöhe.

- Przewoźna K. 1954: Osada i cmentarzysko z okresu rzymskiego w Słopanowie, pow. Szamotuły, „*Fontes Archaeologici Posnanienses*” t. 5, s. 60—140.
- 1965: Research on the Late La Tène and Roman Period in East Pomerania, „*Archaeologia Polona*” t. 8, s. 162—176.
- Raddatz K. 1957: Der Thorsberger Moorfund, Gürtelteile und Körperschmuck, Offa-Bücher, t. 13, Neumünster.
- 1962: Kaiserzeitliche Körpergräber von Heiligenhafen, Kreis Oldenburg, „*Offa*” t. 19, s. 91—131.
- 1967: Die Bewaffnung der Germanen in der jüngeren römischer Kaiserzeit, „*Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*”, Philosophisch-Historische Klasse, nr 1.
- Radig W. 1942: Das ostgermanische Gräberfeld von Stara Wieś, Kreis Sokolow, „*Die Burg*” z. 3, s. 179—224.
- Rochna D. 1942: Ein Grab der jüngeren Kaiserzeit aus Praust Kr. Danzig-Land, „*Gothiskandza*” t. 4, s. 29—32.
- Rutkowski B. 1960: Terra sigillata znalezione w Polsce, Wrocław.
- 1964: Chronologia rzymskich importów ceramicznych w Polsce, „*Wiadomości Archeologiczne*” t. 30, s. 75—83.
- Schindler R. 1939: Neue Gräberfunde aus Praust, „*Gothiskandza*” t. 1, s. 38—51.
- 1940: Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum auf Grund der Tongefäße, Leipzig.
- 1941: Ein Grabfund der Völkerwanderungszeit aus Praust, „*Gothiskandza*” t. 3, s. 53—56.
- Schmidt A. 1902: Das Gräberfeld von Warmhof bei Mewe, „*Zeitschrift für Ethnologie*” t. 34, s. 97—153.
- Schmidt B.: Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland, Halle 1961.
- Schuldt E. 1949: Die mecklenburgischen gleicharmigen Fibeln von den Friedhöfen Pritzler und Perdöhl, „*Hammaburg*” t. 2, s. 108—116.
- Schulz W. 1933: Das Fürstengrab von Hassleben, Berlin-Leipzig.
- 1953: Leuna, ein germanischer Bestattungsort der spätgermanischer Kaiserzeit Berlin.
- 1960: Ein Fibeltypus der vandalischen Hasdingen, „*Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte*” t. 44, s. 298—315.
- Smiszko M. J., Swieszniak J. K. 1961: Могильник III—IV століть н.э.у.с. Дитиничі Ровенської області, „*Матеріали і дослідження по археології Прикарпаття і Волині*”, t. 3, s. 89—114.
- Sprockhoff E. 1928: Ein ostgermanisches Brandgrab der römischen Kaiserzeit aus Sampohl, „*Mainzer Zeitschrift*” t. 22, s. 34—40.
- Stjernquist B. 1954: Runde Beschlagplatten mit Befestigungsöse, „*Saalburg Jahrbuch*” t. 13, s. 59—68.
- 1955: Simris, on cultural connections of Scania in the Roman Age, „*Acta Archaeologica Ludensia*”, nr 2, Lund.
- Svoboda B. 1962: Beziehungen zwischen den mitteldeutschen Skelettgräber der Gruppe Leuna-Hassleben und den böhmischen Funden aus dem 5. Jahrhundert, „*Germania*” t. 40, s. 85—105.
- 1965: Čechy v době stěhování národů, Praha.
- Szczukin M. B. 1967: О трёх датировках черняховской культуры, „*Краткие Сообщения ИА*”, 112, s. 8—12.
- Szmit Z. 1921: Groby z okresu lateńskiego i rzymskiego na cmentarzysku „Kozarówka” w Drohiczyne nad Bugiem, „*Wiadomości Archeologiczne*” t. 6, s. 61—79.
- 1923: Cmentarz lateńsko-rzymski „Kozarówka” w Drohiczyne nad Bugiem, „*Wiadomości Archeologiczne*” t. 8, s. 152—175.

- Szymański W. 1961: Cmentarzysko kurhanowe z V—VI wieku z miejscowości Nieszki, pow. Suwałki, „Wiadomości Archeologiczne” t. 27, s. 100—109.
- Thomas S. 1960: Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit, „Arbeits und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege” t. 8, s. 54—215.
- 1966: Die provinzialrömischen Scheibenfibeln der römischen Kaiserzeit im freien Germanien, „Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte” t. 6, s. 119—178.
- Tischler O. 1879: Ostpreussische Gräberfelder III, „Schriften den Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg in Preussen” t. 19, s. 159—268.
- 1880: Das Gräberfeld Dollkeim bei Königsberg, „Correspondenzblatt für Anthropologie”, Verhandlungen, t. 11, s. 16—25.
- 1888: Das Gräberfeld bei Oberhof, Kr. Memel, „Schriften den Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg in Preussen” t. 29, s. 14—23.
- Tischler O., Kemke H. 1902: Ostpreussische Altertümer aus der Zeit der grossen Gräberfelder nach Christi Geburt, Königsberg.
- Voss O., Ørsnes Christensen M. 1948: Der Dollerupfund, ein Doppelgrab aus der römischen Eisenzeit, „Acta Archaeologica” t. 19, s. 266—270.
- Werner B. 1945: Grób popielnicowy z okresu rzymskiego z Korczewa, pow. sokołowski, „Światowit” t. 18, s. 180—192.
- Werner J. 1935: Münzdatierte austrasische Grabfunde, Berlin-Leipzig.
- 1938: Die römische Bronzegeschirredepos des 3. Jahrhunderts und die mitteldeutsche Skelettgräbergruppe, „Marburger Studien”, s. 259—267.
- 1941: Die beiden Zierscheiben der Thorsberger Moorfundes, Berlin.
- 1956: Beiträge zur Archäologie des Attila Reiches, München.
- 1959: Studien zu Grabfunden des V Jahrhunderts aus der Slowakei und der Karpatenukraine, „Slovenska Archeologia” t. 7, s. 422—438.
- 1962: Die Langobarden in Pannonien, München.
- Wieczorowski T. 1936: Grób ciałopalny z okresu rzymskiego w Linówcu w pow. starogardzkim (na Pomorzu), „Przegląd Archeologiczny” t. 5, s. 186—188.
- Wołągiewicz R. 1968: Chronologia względna okresu wczesnorzymskiego na Pomorzu Zachodnim w świetle niektórych jej wyznaczników, „Materiały Zachodniopomorskie” t. 12, s. 169—191.
- Wrotek L. 1967: Groby szkieletowe z późnego okresu rzymskiego odkryte na stanowisku 5 w Mierzanowicach, pow. Opatów, „Wiadomości Archeologiczne” t. 32, s. 547—548.
- Zeman J. 1961: Severni Morava v mladší době římské, Praha.
- Ziemińska-Odojowa W. 1958: Sprawozdanie z badań w 1956 r. na cmentarzysku kurhanowym w miejscowości Żywa Woda, pow. Suwałki, „Wiadomości Archeologiczne” t. 25, s. 99—106.
- 1961a: Sprawozdanie z badań w r. 1957—1958 na cmentarzysku kurhanowym z okresu rzymskiego w miejscowości Żywa Woda, pow. Suwałki, „Wiadomości Archeologiczne” t. 27, s. 49—57.
- 1961b: Badania wykopaliskowe w 1959 r. na cmentarzysku kurhanowym w miejscowości Żywa Woda, pow. Suwałki, „Rocznik Białostocki” t. 1, s. 193—222.
- Zotz L. 1935: Die spätgermanische Kultur Schlesiens im Gräberfeld Gross-Sürding, Leipzig.
- Żurowski T. 1958: Sprawozdanie z badań cmentarzysk kurhanowych we wsi Szurpiły, pow. Suwałki, „Wiadomości Archeologiczne” t. 25, s. 107—130.
- 1961: Sprawozdanie z badań w 1957 r. cmentarzyska kurhanowego na stanowisku 2 we wsi Szurpiły, pow. Suwałki, „Wiadomości Archeologiczne” t. 27, s. 58—81.

- 1963: Cmentarzysko ciałopalne na stanowisku 2 we wsi Szurpily, pow. Suwałki na podstawie wykopalisk w latach 1958—1960, „Wiadomości Archeologiczne” t. 29, s. 260—268.

A n e k s

Zwarte zespoły grobowe kultury wschodnio-pomorsko-mazowieckiej,
zawierające różne typy zapinek

Cecele, pow. Siemiatycze: 1. gr. 81 — A VI, 161—162 i 3×A VI, 167—168; 2. gr. 96 — 2×A VI, 167—168 i A VI 2 (niepublikowane, badania J. Jaskanis — Muzeum w Białymstoku). Chełmno: 3. — fibula późnolateńska, A IV, 67 i A V, ser. 10 (O. Almgren 1897, s. 218, nr 62). Powiat Chojnice, miejscowość nieznana: 4. — A II, późna i A V ser. 8, późna („Mannus”, t. 16: 1924, s. 158). Ciepłe, pow. Gniew: 5. gr. 2—2×A III, późne i A V ser. 4; 6 gr. 6 — 2×A II, wczesne i A V ser. 8, wczesna; 7. gr. 12 (jamowy) — A II, wczesna i A III późna; 8. gr. 17 — 2×A II, wczesne i A III, późna; 9. gr. 18 — 3×A II, wczesne i A V ser. 10; 10. gr. 23 — A III, późna i A V ser. 8, wczesna; 11. gr. 25 — A V ser. 8, wczesna i A V ser. 10; 12. gr. 28 — zbliżona do A V, 137 i A VII ser. 1; 13. gr. 39 — 2×A II, wczesne i A V ser. 10; 14. gr. 45 — A II, wczesna i 2×A III, późne; 15. gr. 57 — A II, wczesna i A III, późna; 16. gr. 64 — A VI, 161—162, A VI, 167—168 i A VI 2; 17. gr. 65 — A III, późna i A IV, późna (A, 92—93); 18. gr. 68 — 2×A VI, 161—162 i A VI, 167—168; 19. gr. 69 — A V ser. 8, wczesna i A V ser. 8, późna; 20. gr. 72 — A V ser. 8, wczesna i A V ser. 9; 21. gr. 73 — A II, wczesna i A V ser. 7; 22. gr. 77 — A VI, 161—162 i 2×A VI 2; 23. gr. 79 — 2×A V ser. 8, wczesne i A VII ser. 1; 24. gr. 80 — A II, wczesna i A III, późna; 25. gr. 86 — A III, późna i A IV, późna (A 92—93); 26. gr. 89 — A II, wczesna i A IV, późna; 27. gr. 93 — 2×A III, późna i A V ser. 8, wczesna (A. Schmidt 1902). Duża Cerkwica, pow. Złotów: 28. — A III, późna i A IV, późna (E. Blume 1915, s. 57). Elbląg (pow. loco): 29. — 2×A III, wczesna i A V ser. 7; 30. — A III, późna i A IV, późna (A, 72); 31. — A II, późna i A V ser. 10; 32. A II, późna i A VII ser. 1; 33. — A VI, 167—168 i A VII, 212. (O. Almgren 1897, s. 218—219, nr 69, 70, 72; s. 228—229, nr 214, 214a). Godziszewo, pow. Tczew: 34. — A V, ser. 1 i 2×A V ser. 8, późne („Gothiskandza”, t. 2, s. 60). Grubno, pow. Chełmno: 35. — A II, późna i A V ser. 8, późna. (E. Blume 1915, s. 57). Kończewice, pow. Gdańsk: 36. gr. 5 — A VI, 161—162 i A VI, 167—168. (W. La Baume 1939, tabl. 1, a). Kościelna Jania, pow. Starogard Gdański: 37. gr. 27 — 2×A IV, późne (A, 92) i A III, późna (niepublikowane, badania M. Pietrzaka, Muzeum w Gdańsku). Krosno, pow. Pasłęk: 38. gr. 41 — A VI, 167—168 i A VI 2 (E. Blume 1915, s. 10). Lubieszewo, pow. Gdańsk: 39. — 2×A II, 39—41 i 2×A V ser. 8, późne (O. Almgren 1897, s. 218, nr 63). Lipniki, pow. Elbląg: 40. — A II, wczesna i A V ser. 8, wczesna; 41. A II, wczesna i A V ser. 10 (E. Blume 1915, s. 5—6). Lubowidz, pow. Lębork: 42. gr. 3 — A II, wczesna i A V ser. 8, późna; 43. gr. 10 — 2× forma pośrednia pomiędzy A IV, 80, a A V ser. 1 i A V ser. 8, późna; 44. gr. 12 — A II, wczesna, A III, późna i A V ser. 2 (A, 100); 45. gr. 15 — 2×A V ser. 1 i A VII, ser. 1; 46. gr. 16 — 2×A V ser. 1 i A V ser. 8, późna; 47. gr. 22 — 2×A II, wczesna i A V ser. 10; 48. gr. 30 — 2×A II, wczesna i A V ser. 8, wczesna; 49. gr. 52 — 2×A II, wczesne i A III, późna; 50. gr. 58 — 2×A IV, późne (A, 80) i A V ser. 1; 51. gr. 70 — A III, wczesna (A, 53) i A V ser. 8, wczesna; 52. gr. 71 — 2×A V ser. 4 i zbliżona do A V, 137; 53. gr. 77 — 2×A IV, późne (1 zbliżona do A V ser. 2) i A V ser. 10; 54. gr. 87 — A III, późna i A V ser. 7;

55. gr. 102 — A. II, wczesna i A V ser. 8, wczesna; 56. gr. 105 — 2×A III, wczesne i A V ser. 8, wczesna; 57. gr. 268 — 2×A V ser. 1 i A VII ser. 1. (H. Agde 1939; H. Hinz, 1964; R. Wołagiewicz 1968, s. 185—188 — częściowo uzupełniono opierając się na niepublikowanych materiałach w Muzeum Pomorza Zachodniego w Szczecinie znajdujących się w opracowaniu R. Wołagiewicza). Lwówek, pow. Nowy Tomyśl: 58. gr. 1 — A II, późna i A V ser. 8, późna (E. Blume 1912, s. 64; 1915, s. 12). Maciejewo, pow. Tczew: 59. gr. 6 — 2×A III, późne i A V ser. 10; 60. gr. 8 — A III, 53 i A VI, 162 (O. Almgren 1897, s. 218, nr 65; s. 228, nr 211); 61. szkielet II — A III, późna i A V ser. 7 (E. Blume 1915, 58); Nicponie, pow. Kwidzyń: 62. — A V, ser. 8, późna i A V ser. 11 (E. Blume 1915, s. 64). Nowa Dobra, pow. Chełmno: 62a. — 2×A V wczesne i A II wczesna (W. La Baume 1931 s. 125). Nowe Polaszki, pow. Kościerzyna: 63. — A II, wczesna i A V ser. 8, późna (R. Schindler 1940, s. 15). Obliwice, pow. Lębork: 64. — A V ser. 1 i A V ser. 8, późna („Zeitschrift für Ethnologie”, t. 23: 1891, s. 593). Odry, pow. Chojnice: 65. gr. 19 — A V, ser. 8, późna i 2×A VII ser. 1; 66. gr. 66 — 2×A IV późne (A, 93) i A III, późna; 67. gr. 110 — A V ser. 1, A V ser. 8, późna, A VI, 161—162 i tarczowata fibula emaliowana; 68. gr. 127 — 2×A II, późne i 2×A VII ser. 1; 69. kurhan 4, gr. 1 — 2×A II, wczesne i A V ser. 10; 70. Kurhan 5, gr. 1 — A III, późna i A V ser. 4; 71. kurhan 8 — 2×A II, wczesne i A V ser. 8, wczesna (J. Kmiecinski 1968); 72. kurhan 18 (9) — 2×A V ser. 1 i A V ser. 8, późna (J. Kostrzewski 1928, tabl. I). Oksywie, pow. Gdynia: 73. gr. 27 — A V ser. 10 i zbliżona do A VI, 181; 74. gr. 44 — A V, 132/137 i 2×A VII, ser. 1 (D. Bohnsack 1940b, s. 22, 24). Ostróda: 75. gr. 34 — 2×A II, późne i A VI, 161—162 (O. Tischler, H. Kemke 1904, s. 33). Pierzchały, pow. Braniewo: 76. gr. 30 — A II, wczesna i A V ser. 8, wczesna; 77. gr. 41 — A II, późna i A V ser. 8, późna (A. Bezzenberger 1901b, s. 104). Podwiesk, pow. Chełmno, st. 4: 78. gr. 6 — 2×A VI, 161—162 i A VI 2 (Muzeum w Toruniu — niepublikowane badania J. Janikowskiego). Polanki, pow. Gdańsk: 79. A V ser. 8, późna i A V ser. 10 (R. Schindler 1940, s. 71). Połowite, pow. Morąg: 80. gr. 24 — A VI, 167—168 i A VII ser. 1 (H. J. Eggers 1966, tabl. 19). Pruszcz, pow. Gdańsk: 81. — A VI, kuszowata z podwiniętą rozszerzoną nóżką, A VI 2, odlewana, z ramowatą pochewką, zbliżona do A VI, 179—180 (R. Schindler 1941). Pruszcz, pow. Gdańsk ul. Świerczewskiego: 82. gr. 64 — A V ser. 2 (A. 100), A V ser. 8, późna i A V ser. 11; 83. gr. 76 — A III, późna i A IV, 75—77; 84. gr. 79 — A II, wczesna i A III, późna; 85. gr. 127 — A III, późna i 2×A IV, późne (A 78/88); 86. gr. 130 — 2×A III, późne i A V ser. 7; 87. gr. 158 — 2×A II, wczesne i A III, późna; 88. gr. 168 — 2×A II, wczesne i A V ser. 10; 89. gr. 211 — 2×A V ser. 8, późne i A VII ser. 1; 90. gr. 214 — A VI, 161—162 i A VII ser. 1 (niepublikowane, Muzeum w Gdańsku, badania M. Pietrzaka). Rządź, pow. Grudziądz: 91. gr. 56 — A III, późna i A V ser. 7; 92. gr. 373 — A IV, 67—68 i A V, 120 (O. Almgren 1897, s. 219, nr 80 i 83). Skowarcz, pow. Gdańsk: 93. gr. III — 2×A V ser. 1 i A VII ser. 1 (E. Blume 1915, s. 11). Skrzydlówko, pow. Kościerzyna: 94. — 2×A II, wczesne i A V ser. 7 (niepublikowane, Muzeum w Gdańsku, badania M. Pietrzaka). Słopanowo, pow. Szamotuły: 95. gr. 5 — 2×A II, późne i A V, ser. 10; 96. gr. 41 — A VI, 161—162 i A VI 2, z górną cięciwą (K. Przewoźna 1954). Tomaryny, pow. Ostróda: 97. gr. 49 — A II, późna i A V ser. 8, późna (R. Schindler 1940, s. 46). Węsiory, pow. Kartusy: 98. kurhan 6 — 2×A II, wczesne i A V ser. 7; 99. kurhan 15 — 2×A II, późne i A V ser. 8, późne — z podwójną sprężyną; 100. kurhan 26 — 2×A II, wczesne i A V ser. 10; 101. kurhan 27 — 2×A II, wczesne i A V ser. 4 (J. Kmiecinski, M. Blombergowa, K. Walenta 1966). Wielbark, pow. Malbork: 102. gr. 208 — A V, 137 i A VI z podwiniętą nóżką; długą sprężyną i górną cięciwą; 103. gr. 222 — A VI, z podwiniętą nóżką i masywnym guzkiem na kabłąku i A VI 2 z guzkiem na kab-

łaku; **104.** gr. 714 — A II, późna i A V ser. 1; **105.** gr. 1091 — A V ser. 1 i A V ser. 8, późna R. Schindler 1940, s. 25, 59, 118). Dworzysko, pow. Świecie: **106.** — 2×A II, wczesne i A V ser. 8, wczesna (O. Almgren 1897, s. 220, nr 99). Wilkowo, pow. Elbląg: **107.** A II, późna i A V, 132—137 (E. Blume 1915, s. 10). Zwierzewo, pow. Ostróda: **108.** gr. 70 — 2×A II, późne i A V ser. 8, późne (A. Bezzenberger 1901a).

ZUSAMMENFASSUNG

Das Ziel dieses Aufsatzes ist die Erfassung des Problems der Chronologie von zwei grossen Kulturkomplexen — der ostpommersch-masowischen und der westbaltischen Kultur, die Nord-Ost-Polen während der jüngeren Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit besiedelt hatten.

Die Chronologie der ostpommersch-masowischen Kultur

Die erste der hier angeführten Kulturen war, in der bisherigen Literatur, am häufigsten als gotisch-gepidische Kultur bezeichnet. Gegen diesen Namen führte man ernste Vorwürfe ins Feld (J. Kmiecinski 1962). Unabhängig von seiner inhaltlichen Richtigkeit, ziemt es sich insofern sich zu einigen, dass die Anwendung einer Benennung, die den ethnischen Inhalt einer archäologischen Kultur von vornherein voraussetzt, für eine Periode und Gebiet, für die wir über keine klaren und eindeutigen schriftlichen Quellen verfügen, nicht angebracht ist. Andererseits kann die letzstens häufig in der polnischen Literatur verwendete Benennung — Oksywie-Kultur (Oxhöft-Kultur), zu einer Begriffsverwirrung führen, da dieser Name bereits für die Kultur, die in der Spätlatènezeit in Ostpommern vorkommt, Verwendung findet. Im Gegensatz z.B. zum weiter nach Süden gelegenen Gebiet der Przeworsk-Kultur, sind die Unterschiede in Ostpommern in der Keramik, in Metallgegenständen, Grabritus, Grabausstattungssitten und überhaupt im ganzen „habitus“ der archäologischen Kulturen, die dieses Gebiet in der Spätlatène- und Kaiserzeit einnehmen so deutlich, dass es scheint, unabhängig von den bestehenden Anknüpfungen und sogar einer möglichen Besiedlungskontinuität, man für diese nicht ein und dieselbe Benennung anwenden kann. Im Gegensatz zur Spätlatène-Zeit frappieren deutliche und bedeutende Unterschiede im Verhältnis zur Przeworsk-Kultur, am offensichtlichsten im Grabritus auftretend doch auch ersichtlich in der Keramik, in Metallgegenständen und wahrscheinlich in den Wirtschaftsverhältnissen sich abzeichnend. Das Gebiet von Pommern und in der spätrömischen Kaiserzeit auch Ost-Masowiens, weist weit stärkere Bindungen mit dem elbgermanischen Gebiet und andererseits mit der Tschernjachow-Kultur, als mit der Przeworsk-Kultur auf. Die Grenze der Przeworsk-Kultur bildet in einigen Fällen eine Barriere für Kulturelemente, die ausserdem zahlreicher nicht nur im Westen, sondern auch im Süden — in den Gebieten der heutigen Tschechoslowakei (Schlangenkopfarmringe, birnförmige Anhänger, S-förmige Schliesshäkchen, Schalenurnen) und sogar im Osten — in der Tscharnjachow-Kultur (Fibeln mit festem Nadelhalter — A.VI 2, Bügelknopffibeln) vorkommen. Im Grabritus können wir einen grundsätzlichen Unterschied im Verhältnis zur Przeworsk-Kultur, und deutliche Ähnlichkeiten mit der Tschernjachow-Kultur (birituale Gräberfelder mit Brand- und Körperbestattungen, Mangel an Waffen und Werkzeugen in den Gräbern), und gewissermassen auch mit elbgermanischen Gebieten (Gräberfelder ausnahmslos bzw. überwiegend mit Frauengräbern) beobachten.

Es scheint also, dass die Notwendigkeit besteht, für die besprochene Kultur einen neuen Namen einzuführen. Vorderhand schlage ich hier den Termin „ostpommersch-masowische-Kultur“ vor, der ihrer grundsätzlichen Verbreitung in der spätrömischen Kaiserzeit entspricht.

In der älteren Kaiserzeit umfasst diese Kultur Ostpommern und in der Stufe B 2 nimmt sie einen Teil des nördlichen Grosspolens ein. Starke Verbindungen mit diesen Gebieten weist auch Westpommern auf. In der jüngeren Kaiserzeit erfolgt eine Expansion aus Pommern nach Süd-Osten, verbunden mit einer weitgehenden Verdünnung der Besiedlung auf dem linken Weichsel-Ufer. Die besprochene Kultur umfasst jetzt Masowien auf dem rechten Weichselufer, zumindest bis zur Mündung des Wieprz, und ausserdem Podlasien, wie auch einen Teil Polesiens und Wolhyniens.

Der sehr reiche Fundstoff dieser Kultur, der vor dem Zweiten Weltkrieg in Pommern entdeckt wurde, ist leider in sehr geringem Masse veröffentlicht worden und ist der Vernichtung erlegen. Aus Nachkriegsforschungen stammen zwei bereits veröffentlichte Gräberfelder mit Steinkreisen und Hügelgräbern aus Odry, Kr. Chojnice und Węsiory, Kr. Kartuzy, wie auch ein reiches Gräberfeld aus Pruszcz-Świerczewski-Strasse, ebenfalls zahlreiche, meistens noch nicht veröffentlichte Funde aus Masowien und Podlasien.

Von besonderer Bedeutung für die Chronologie der ostpommersch-masowischen Kultur ist das bisher noch nicht ganz untersuchte Gräberfeld in Odry, Kr. Chojnice (Abb. 1—2), in dem sich deutlich drei Zeitgruppen abzeichnen. Dieses Bild vervollständigt das gemeinsame Vorkommen in geschlossenen Grabkomplexen der verschiedenen Fibel-Typen (Abb. 3), wie auch anderer Fundgegenstände. Im Resultat ergibt sich folgende chronologische Unterteilung der uns interessierenden Kultur. Die Zeitgruppe 1 des Gräberfeldes in Odry, wie auch der Grossteil des Fundstoffs aus Węsiory, Kr. Kartuzy, entsprechen den Stufen B mittl. und B jngr nach E. Blume, wie auch der Stufe B 2 nach H. J. Eggers. Für diese Phase sind typisch, im besonderen jüngere Varianten der Augenfibeln (A. III, 57—64) und späte starkprofilerte Fibeln (A. IV, 72, 80, 88 u. 92—93), die hier eine ältere chronologische Position einnehmen, wie auch Fibeln A. II, 38—39, 42, A. V. Serie 10 und die früheren, schlanken Formen der Serie 8, Gruppe A. V, die annehmbar etwas jünger sein sollen. Schon nicht so zahlreich kommen auch die Fibeln der Serie 2, 4 und 7, der Gruppe A. V, vor.

Die nächste chronologische Phase vertritt ein Komplex der Formen, die die Stufe B jngst nach E. Blume repräsentieren. Zusammen mit denen kommen auch einige Elemente, die schon für die Stufe C charakteristisch sind, vor. Diese Stufe, für die u.a. die Zeitgruppe 2 des Gräberfeldes von Odry repräsentativ ist, bezeichnen wir hier als Phase B 2/C 1. Typisch für diese sind vor allem jüngere Abarten der Gruppen A. II und V. (besonders A. II, 40—41 u. A. V, 94—96, 127—128, 130, 137). Nebeneinander mit ihnen treten die grundsätzlich in der darauffolgenden Phase schwindenden Gefässe der Gruppen I—V nach R. Schindler, wie auch birnenförmige Anhänger und Schlangenkopfarmringe vom Typus II nach E. Blume, auf. Diese Stufe ist chronologisch nicht ganz einheitlich und ein Teil der zu ihr gehörenden Grabkomplexe stammt wahrscheinlich aus der Periode vor dem Erscheinen der für die eigentliche jüngere Kaiserzeit charakteristischen Elemente, wie Fibeln A. VI u. A. VII. Die letzteren treten ziemlich zahlreich in geschlossenen Funden mit Fibeln A. II u. A. V auf, doch kommen sie nur selten mit Schlangenkopfarmringen, vor. Dasselbe kann man von Riemenzungen vom Typus J II 3—4, nach K. Raddatz, aussagen. Diese Formen sollte man also als charakteristisch für die späteren, und Schlangenkopfarmringe für den älteren Abschnitt der Phase B 2/C 1, erachten, während solch eine Differenzierung in bezug auf die in beiden Substufen vertretenen Fibeln A. II u. A. V, vorläufig nicht möglich ist.

Die Stufe B 2/C 1 bindet an den jüngeren Abschnitt der Frühphase der spätrömischen Kaiserzeit an, als bereits eine Reihe von Elementen, die sich aus dem Formenkomplex der älteren Kaiserzeit ableiten, verschwinden, und zugleich es an Merkmalen mangelt, die für die jüngere Phase der spätrömischen Kaiserzeit charakteristisch wären (Taf. I, 25—31). U.a. vertritt diese Stufe die Zeitgruppe 3 des Gräberfeldes in Odry, wie auch, so wie es scheint, den Grossteil der Funde aus dem Gräberfelde in Połowite (Pollwitten), Kr. Morąg und vielleicht auch die älteste Phase der Gräberfelder der Ostpommersch-masowischen-Kultur in Masowien und Podlasien, die besonders erfassbar ist in den Hügelgräbern vom Rostółty Typus wie auch auf den Gräberfeldern in Brześć-Trzyszyn (U.d.S.S.R.), in Cেকে, Kr. Siemiatycze und Stara-Wieś, Kr. Węgrów. Diese Phase benennen wir hier als C 1, doch im Gedächtnis behaltend, dass diese nicht den ältesten Abschnitt dieser Stufe umfasst, noch deren spätere Subphase (C 1b) in diesem Bereich in dem sie in anderen Gebieten erfassbar ist. Es treten hier noch, obgleich bedeutend weniger zahlreich, einige Abarten von Fibeln der Gruppen A. II u. A. V auf, die wahrscheinlich an der Ostsee länger als in den mehr nach Süden u. Westen gelegenen Regionen, überdauerten. U.a. weisen darauf Grabkomplexe aus Mościce (Blumberg-Cammin), Kr. Gorzów (D. Bohnsack 1940, Taf. 461) u. Pierzchały (Pettelkau), Kr. Braniewo, Gr. 7 (A. Bezenberger 1901, S. 109) hin, wo solche Fibeln gemeinsam mit Drehscheibengefässen auftreten. Weiterhin kommen in dieser Phase Fibeln der Gruppe A. VII vor und es erscheinen in grösserer Anzahl Armbrustfibeln mit umgeschlagenem Fuss vom Typus A. 161—162. Zu anderen damals auftretenden Formen gehören schlanke, teilweise asymmetrische Sporen der von uns ausgesonderten Gruppe V (vergl. Anm. 3), Kämme vom Typus I n. S. Thomas, Riemenzungen J II 6—7 u. Schalenurnen. In diese Zeit fällt auch der intensivste Zufluss römischer Importe, im besonderen von Bronzegefässen vom Typus E. 44—48 u. 160—161, wie auch Glasgefässen E. 189—193.

Diese drei Stufen (die ältere und jüngere B 2/C 1 u. C 1) verzählen sich, und zugleich unterscheiden sie sich deutlich sowohl von der ihr vorausgehenden Phase der älteren Kaiserzeit, in der es noch völlig an spätrömischen Elementen mangelt, wie auch von der späteren, vollentwickelten Phase der jüngeren Kaiserzeit. Man könnte sie gemeinsam als „Mittelkaiserzeit“ benennen, doch müssen wir im Gedächtnis festhalten, dass es schwierig wäre diesen Termin in demselben Sinne für die übrigen Gebiete Mitteleuropas, im besonderen für den elbgermanischen Raum, in Anspruch zu nehmen. In gewisser Hinsicht entspricht ihm auch die Stufe C 1 nach Eggers.

Der folgende, deutlich sich abzeichnende, chronologische Horizont tritt besonders in Brulino-Koski, Kr. Ostrów-Mazowiecka u. in Cেকে, Kr. Siemiatycze, wie auch auf Gräberfeldern, die auf dem rechten Ufer der unteren Weichsel gelegen sind, auf. Dagegen wurde die Mehrzahl der Gräberfelder auf dem linken Ufer der unteren Weichsel verlassen, was im Vergleich mit der Besiedlungszunahme, der uns interessierenden Kultur in Masowien, Podlasien und Wolhynien vielleicht mit den Volksbewegungen aus Pommern nach Süd-Osten — wahrscheinlich mit den Wanderungen der Goten, Gepiden und anderer ostgermanischer Stämme wie auch mit der Ausübung ihrer Kontrolle über die Wege vom Schwarzen Meer zur Ostsee-, in Verbindung zu bringen ist. Diese Stufe, die wir als jüngere Phase der spätrömischen Kaiserzeit bezeichnen (Taf. II—III), ist nicht vollends einheitlich, doch ist die Durchführung ihrer deutlichen Unterteilung gegenwärtig schwierig. Im Grunde entspricht sie der Periode C und im besonderen C/D nach E. Blume. Wahrscheinlich können wir diese Phase mit den Stufen C 1b, C 2b und teilweise auch C 3 synchronisieren. Zu den für diese Phase am meisten charakteristischen Zeitformen gehören mit

Knöpfen und Ringgarnituren verzierte Fibeln, die den Typen A. VI, 167—168, nahekommen.

Die jüngste Phase der ostpommersch-masowischen Kultur entspricht der Periode D nach O. Tischler und E. Blume (Taf. IV). Aus ihr stammt eine weit geringere Anzahl von Funden, was teilweise mit der Verarmung der Grabausstattung in Verbindung verbleibt. Wahrscheinlich kann man den Fund aus Młoteczno (Hammersdorf), Kr. Braniewo, mit ihrem früheren Abschnitt synchronisieren und mit ihrem Ausgang — den Hort von Kiełpin, Kr. Gdańsk. Trotz der Meinung H. Kemke's, sollte man in die Periode D den sogen. Schatz des Giessers aus Frombork rechnen, und seine absolute Chronologie in Übereinstimmung mit dem dort aufgefundenen Solidus des Theodosius II, aus dem Jahre 448, nicht später wie in die zweite Hälfte des V. Jh. setzen. Eine annähernde, bzw. nicht viel spätere Datierung weist auch das Grab mit einer Sternfussfibel von Pruszcz, auf.

Die Chronologie der westbaltischen Kultur

Der sehr reichhaltige Fundstoff der westbaltischen Kultur, die in einige Lokalgruppen zerfällt, wurde in seinem Grossteil nicht in entsprechender Weise veröffentlicht und erlag während des Krieges der Vernichtung. Dies erschwert Studien über die Chronologie dieser Kultur. Man sollte unterstreichen, dass in Ansichten zu diesem Thema wir eine unbegründete Tendenz zu einer sehr späten Datierung beobachten, die u.a. durch den Verzicht auf Synchronisierung mit der Chronologie der jüngeren Kaiserzeit in anderen Gebieten verursacht ist. Sehr grosse Bedeutung besitzen die nach dem Kriege aufgenommenen Ausgrabungen der im Gebiet von Suwałki gelegenen Hügelgräberfelder in Osowa (Abb. 4), Żywa Woda, Szwajcaria und Szurpiły, wie auch auf jüngeren, als jene, in demselben Gebiete gelegenen Gräberfeldern mit Brandhügelgräbern aus der Völkerwanderungszeit, und auf dem flachen Gräberfeld in Netta, Kr. Augustów. Von früher untersuchten Gräberfeldern besitzen besondere Bedeutung Mojtyny (Moythynien), Kr. Morąg, mit deutlicher horizontaler Stratigraphie (Abb. 6). Wesentliche Daten für die Chronologie liefern auch Waffengräber. Das gemeinsame Auftreten und die Ausschliessung wichtigerer in ihnen vorkommender Fundtypen, stellten die beigelegten Diagramme (Abb. 7—8) dar. Sie wurden in zwei Versionen ausgearbeitet, von denen die eine (Abb. 8) die Anordnung der Merkmale beibehält, die bei dem analogen Diagramm der Przeworsk-Kultur-Waffengräber (K. Godłowski 1970, Pl. XXII) angenommen wurde.

Für die Stufe B 2, die zahlreicher nur in einigen westbaltischen Gebieten vertreten ist, sind charakteristisch, ähnlich wie in Pommern, späte Formen von Augenfibeln und stark profilierten Fibeln, frühere, schlanke Abarten der östlichen Serie, der Gruppe A. II, wie auch die Serie 7 der Gruppe A. V. Eventuell könnte man mit dieser Phase eine kleine Gruppe von Waffengräbern, die auf den Diagrammen als Horizont O bezeichnet ist, in Verbindung bringen.

Jüngere Formen der Fibeln A, IV u. A. V (hauptsächlich die Typen A 93, 133, 137, wie auch die Serie 1 und jüngere Abarten der Serie 8, Gruppe A. V) treten weit häufiger auf, als in anderen Gebieten zusammen mit Fibeln der Gruppe A. VI und das sogar mit ihren entwickelten Varianten — A. VI, 167—168. Ähnlich jedoch, wie in der Przeworsk-Kultur und in Pommern, geht dem Erscheinen dieser oben erwähnten Spangen der Gruppe A. II u. A. V, der Gebrauch von Fibeln mit umgeschlagenem Fuss, voraus. Dafür spricht u.a. die Tatsache, dass diese Fibeln (ähnlich wie in der Przeworsk-Kultur) die Leitform der Waffengräber des Horizontes 1 bilden, in dem es an Fibeln der Gruppe A. VI mangelt, und der deshalb noch dem jüngeren Abschnitt der Stufe B 2, entspricht. Es ist hervorzuheben, dass überhaupt in Män-

nergräbern der westbaltischen Kultur und der Przeworsk-Kultur sich das Vorkommen identischer oder sehr ähnlicher Komplexe der Leittypen wiederholt.

Die Frühphase der spätrömischen Kaiserzeit (Taf. V) repräsentieren u.a. Waffengräber des 2. Horizontes. Unter den Schildbuckeln, neben konischen Formen, können wir, ähnlich wie in der Przeworsk-Kultur, Tendenzen des Erscheinens von Varianten mit kurzer Stange oder mit hohlem Aufsatz, feststellen.

Sehr deutlich hebt sich im westbaltischen Gebiete eine jüngere, vollends entwickelte Phase der spätrömischen Kaiserzeit ab (Taf. VI), zu der die Mehrzahl der Formen der Periode C, nach Tischler gehören. Besonders charakteristisch sind hier Fibeln mit Knöpfen und Ringgarnituren, die denen vom Typus A. VI, 167—168 ähneln. Verzierte Fibeln mit hohem Nadelhalter A. VII, 211, 216, 221, nehmen im Rahmen dieser Stufe eine frühere chronologische Position ein. Das gemeinsame Auftreten von verzierten Fibeln vom Typus A. 167—168 mit anderen Fundtypen (z.B. rechteckige Schnallen, Riemenzungen der Gruppe J II) weist auf verhältnismässig frühes Erscheinen auch dieser Fibeln in den westbaltischen Gebieten, hin. Wahrscheinlich entwickelten sich die baltischen Formen der Prachtfibeln mit Ringgarnituren unter dem Einfluss ähnlicher, ebenfalls sehr früh datierter Fibeln aus dem Territorium der Slowakei und Ungarns (T. Kolnik 1964, S. 417, 422—423). Man kann annehmen, dass in den westbaltischen Gebieten, unter dem Einfluss, wahrscheinlich längs des Bernsteinweges hergewanderter, südlicher Impulse, ein lokales Produktionszentrum dieser Art von Fibeln entstanden war und diese vielleicht von da aus sich in benachbarte Gebiete ausbreiteten. Der hier erörterten Phase entspricht, wenigstens zum Teil, der Horizont 2a der Waffengräber. Eine spätere Position nehmen die Hügelgräber 24 u. 25 aus Szwajcaria, wie auch das Hügelgrab 88 aus Osowa ein (Taf. VI, 28—31).

Die darauffolgende Stufe entspricht bereits der Periode D nach Tischler (Taf. VII). In Waffengräbern aus dieser Periode (auf dem Diagramm unberücksichtigt) treten u.a. hochgewölbte Schildbuckel, auf, teilweise kanelliert bzw. facettiert (Krikštonis — P. Kulikauskas 1955, S. 7, Abb. 9, 2; Trentitten — „Prussia“ B. 23, 1914, S. 329), die sich gut mit Formen parallelisieren lassen, die zu dieser Zeit in anderen Gebieten auftreten (F. Pfützenreiter 1937; I. Bona 1961). Die erörterte Phase synchronisiert sich also teilweise mit der frühen Völkerwanderungszeit im übrigen Territorium Mitteleuropas. Ihre obere Grenze bildet das Erscheinen der frühesten dreiknöpfigen Bügelfibeln die bereits den entwickelten Stil der Völkerwanderungszeit, d.h. die Periode E. nach Tischer, repräsentiert.

Die Synchronisation mit anderen Kulturgebieten

Die chronologische Gliederung der spätrömischen Kaiserzeit stellt sich also ähnlich im Territorium beider erörterter Kulturen dar. Ein erschwerender Faktor für die Synchronisierung ist der Mangel an Waffen in Gräbern der ostpommerschen-masowischen-Kultur. In beiden Gebieten macht sich ein langes Überleben in der frühen Phase der spätrömischen Kaiserzeit später Fibeln der Gruppe A. II — V. bemerkbar. Es kann sein, dass diese etwas länger und intensiver in der westbaltischen Kultur dauern, in der wir sie neben Fibeln vom Typus A. 167—168, antreffen. Auch die pommerschen Schlangenkopfarmringe, zwar dem jüngeren Typ III n. Blume nahekommend, treten manchmal in der westbaltischen Kultur nebeneinander mit Fibeln vom Typus A. 167—168 u. A. 211, auf (N. Åberg 1919, S. 18; „Prussia“, B. 13, Taf. IX, W. Zimelińska-Odojowa 1959). Dies könnte auch auf ein frühes Auftreten der letzteren hinweisen. Es ist also möglich, dass die jüngere Phase der spätrömischen Kaiserzeit, für welche diese Fibeln Leitformen darstellen, in der westbaltischen Kultur etwas früher anfängt, als in dem ostpommerschen-masowischen Gebiet.

Die spätrömische Kaiserzeit in Westpommern synchronisiert sich gut mit der

ostpommersch-masowischen Kultur, doch können wir in der jüngeren Phase dieser Periode enge Bindungen mit dem elbgermanischen Gebiet beobachten.

In der Przeworsk-Kultur, im Gegensatz zur ostpommersch-masowischen, zeichnet sich deutlicher eine Zäsur zwischen der frühromischen- und spätrömischen Kaiserzeit, ab; diese ist zwar hauptsächlich in der Ausstattung der Gräber mit Waffen, ersichtlich, an denen es in der ostpommersch-masowischen Kultur mangelt. Dort, in Grabkomplexen die noch aus der „reinen“ Stufe B 2 (Horizont 1) stammen, ähnlich wie in der westbaltischen Kultur, tritt eine Reihe von Elementen auf, die in Pommern im älteren Abschnitt der dortigen Phase B 2/C 1, erscheinen. Fibeln der Almgren-Gruppen II, IV und V treten in der Frühphase der späten Kaiserzeit in der Przeworsk-Kultur ausnahmslos in Frauengräbern auf (ähnlich wie auch die Fibeln A. VII), doch wahrscheinlich überdauerten sie hier überhaupt nicht so lange, wie in den Gebieten an der Ostsee. Grundsätzlich aber kommen in beiden Gebieten dieselben Elemente in ähnlichen Grabverbänden vor, mit Ausnahme von Unterschieden, die die Verschiedenartigkeit der Tracht widerspiegeln (in der Przeworsk-Kultur fehlt es an Armbändern, S-förmigen Schliesshäkchen und birnenförmigen Anhängern wie auch Riemenzungen in Frauengräbern, und Fibeln der Gruppe A. II, IV u. V in Männergräbern aus der frühen Phase der spätrömischen Kaiserzeit). Die Ablösung der Przeworsk-Kultur durch die ostpommersch-masowische Kultur, in Masowien östlich der Weichsel und in Podlasien, trat ungefähr in derselben Zeit mit dem Übergang zwischen der früh- und spätrömischen Kaiserzeit und dem älteren und jüngeren Abschnitt der Phase B 2/C 1 in der ostpommersch-masowischen Kultur, ein.

Im westbaltischen Gelände beobachten wir eine weitgehende Parallelisierung mit der Przeworsk-Kultur in Waffengräbern, trotz des Bestehens gewisser lokaler Unterschiede (z.B. seltenes Auftreten von Schwertern in der baltischen Kultur). Die Grabkomplexe aus Sorthenen, Gr. 1 (C. Engel 1935, Abb. 44) und Wiekau, Gr. 34 („Prussia“, B. 22, S. 219), weisen noch einmal auf das längere Überleben an der Ostsee der älteren Fibeln als der, der Gruppe A. VI u. VII, und das auch in bezug auf Männertracht, hin. In der Przeworsk-Kultur ist der Horizont 2a der Waffengräber noch für den späteren Abschnitt der frühen, lokalen Phase der späten Kaiserzeit charakteristisch, dagegen in der westbaltischen Kultur bereits für die jüngere Phase der spätrömischen Kaiserzeit. Zusammen mit der Aussage der geschlossenen Funde, in denen in der Przeworsk-Kultur Prachtfibeln der Gruppe A. VI und VII (u.a. mit Doppelspirale) wie auch achtförmige Bernsteinanhänger auftreten, scheint dies darauf hinzuweisen, dass die jüngere Phase der spätrömischen Kaiserzeit in der ostpommersch-masowischen und westbaltischen Kultur, sowohl dem jüngeren Abschnitt der frühen Phase der spätrömischen Kaiserzeit, wie auch der jüngeren Phase dieser Periode — in der Przeworsk-Kultur, entspricht. Dagegen synchronisiert sich ziemlich gut in diesen beiden Gebieten die frühe Völkerwanderungszeit obgleich es nicht ausgeschlossen ist, dass ein Teil der Fundkomplexe und Typen der Periode D in der ostpommersch-masowischen Kultur, und im Besonderen der westbaltischen, etwas später als der Grossteil des Fundstoffs ist, der dieser Periode in der Przeworsk-Kultur entspricht.

Im elbgermanischen Gebiet ist die „mittelkaiserzeitliche Brücke“, die die Stufen B 2 und C 1 verbindet, nicht so deutlich sichtbar. Armbrustfibeln der Gruppe A. VI 2, die an der Ostsee in der jüngeren Phase der spätrömischen Kaiserzeit vorkommen, wie auch Schnallen mit geschweiftem Rahmen vom Typus „U“ u. „Omega“, trafen wir im Gebiete an der Elbe bereits in der, dem mitteldeutschen Horizont der Fürstengräber vorausgehenden Zeit, also in der Stufe C 1b, an. Andererseits besitzen wir in dieser entwickelten Phase der jüngeren Kaiserzeit an der Ostsee unbezweifelbare Anknüpfungen zu jenen Fürstengräbern aus der Stufe C 2.

Sehr wesentlich sind die Anknüpfungen zum Mitteldonauroaum, und im besonderen der Slowakei und Ostungarns. Dies bezieht sich vornehmlich auf wahrscheinliche Entlehnung von dort der verzierten Formen der Fibeln A. VI und VII, deren Anfänge man wahrscheinlich früher datieren sollte als das Auftreten mehr entwickelter Formen dieser Fibelarten, in mitteldeutschen oder schlesischen (Wrocław—Zakrzów—Sackrau) Fürstengräbern. Darauf weisen z.B. Beziehungen zu Fibeln aus frühen Fürstengräbern in der Slowakei aus Ostrovány, Grab II. u. aus Straže, Grab II, hin (T. Kolník 1964, K. Godłowski 1970, S. 53, 95—96). Mit dem Grabe II aus Straže synchronisiert sich besonders gut der „Fürstenhügel“ 2 aus Szewce, Kr. Suwałki.

Soweit es um Skandinavien geht, so scheinen die wichtigsten chronologischen Säuren im Rahmen der hier uns interessierenden Periode, ähnlich wie in den von uns erörterten Kulturen, zu verlaufen. Der Fundstoff aus Skandinavien, und im besonderen aus Schonen und Gotland, bestätigt noch einmal mittelbar die Synchronisation der Anfänge der jüngeren Phase der spätrömischen Kaiserzeit in der ostpommersch-masowischen und westbaltischen Kultur mit dem jüngeren Abschnitt der Frühphase der spätrömischen Kaiserzeit (C 1b) im elbgermanischen Gebiet. Die im sogen. Sösdala-Untersiebenbrunn-Stil ausgeführte Stempelornamentik aus der frühen Völkerwanderungszeit bahnt an die Sternornamentik an, die ihre Ausbreitung in der Periode D in der westbaltischen Kultur gefunden hat.

Die uns hier interessierenden Gebiete weisen also keine besondere Verspätung in der Annahme neuer Kultur- und Stilströme auf. Die Komplexe der zusammen auftretenden Typen, die den einzelnen chronologischen Stufen entsprechen, weisen (einige lokale Unterschiede übersehend) eine deutliche Gleichläufigkeit mit denen auf, die man in weiter nach Süden, Westen und Norden gelegenen Gebieten aussondern kann. Wenn wir manchmal gewisse Verzögerungen im Erscheinen bzw. Überdauern einiger Fundtypen beobachten, so sind diese unbedeutend und betreffen nur einander direkt zusammentreffende, chronologische Stufen. Am deutlichsten tritt dies im längeren Dauern in der ganzen Zone an der Ostsee, besonders im Vergleich mit dem elbgermanischen Gebiet, „frühromischer“ Fibeln der Gruppen A. II, IV u. V, auf. Dagegen die entwickelten, verzierten Fibelvarianten der Gruppen A. VI, VII und der ganze, auch auf anderen Gegenständen auftretende Stil der Verzierung mit Filigran, Perlendraht, Inkrustation und Einlagen von gepresstem, verziertem Blech erscheint am Südufer der Ostsee nur nicht später, sondern auch wahrscheinlich etwas früher als in vielen anderen Gebieten. Hier spielten eine Rolle Impulse, die aus Süden, wahrscheinlich mittels des „Bernsteinweges“, kamen. Gewiss ist es auch kein Zufall, das dies direkt nach der Periode der grössten Intensivierung der Handelsbeziehungen und des Zuflusses von Münzen wie auch römischer Importe in der frühen Phase der spätrömischen Kaiserzeit, eingetreten ist.

Wenn wir für die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit die Gliederung in folgende Stufen annehmen, wie: B 2/C 1 (nur in einigen Gebieten), C 1a, C 1b, C 2, die sich schwach abzeichnende Stufe C 3, und D (vergl. K. Godłowski 1970, s. 90—100), so können wir folgendermassen die lokale Chronologie der ostpommersch-masowischen und westbaltischen Kultur mit ihr synchronisieren. Die Stufe B 2/C 1 in der ostpommersch-masowischen Kultur umfasst noch teilweise Fundkomplexe, die sich mit der jüngsten Phase der älteren Kaiserzeit binden (vor dem Erscheinen der Fibeln A. VII u. A. VI) doch zum Teil ebenfalls aus der eigentlichen Stufe C 1, stammend. Die frühe Phase der spätrömischen Kaiserzeit entspricht vor allem der Stufe C 1a. Die jüngere, vollends entwickelte Phase der spätrömischen Kaiserzeit, umfasste wenigstens zum Teil die Stufe C 1b, C 2 (Horizont der „Fürstengräber“) und möglicherweise auch C 3. Das Stadium D, in der uns interessierenden Zone entspricht jener Periode in anderen Gebieten, doch ist es nicht aus-

geschlossen, dass es hier etwas länger dauerte und besonders in der westbaltischen Kultur chronologisch nicht ganz einheitlich ist.

Absolute Chronologie

Auf Grund der geschlossenen münzdatierten Funde, besonders aus westbaltischem Gebiet (Abb. 9), wie auch aus Gräbern der Przeworsk-Kultur die *Terra sigillata* enthalten, und auf Synchronisierung mit anderen Gebieten, kann man folgende, absolute Chronologie der hier ausgesonderten Stufen vorschlagen: Ausgang der Stufe B 2 — um ca Mitte des II Jh. bzw. etwas später. Die jüngere Phase B 2/C 1 und die Phase C 1a (frühe Phase der spätrömischen Kaiserzeit) — ungefähr ein Teil der zweiten Hälfte des II Jh. und die ersten Jahrzehnte des III Jh. Die jüngere Phase der spätrömischen Kaiserzeit — der Anfang im Laufe der ersten Hälfte des III Jh.; Ausgang — Beginn oder sogar um die Mitte des IV. Jh. Ausgang der Phase D — um die Mitte des V. Jhr. bzw. möglich, besonders im westbaltischen Gelände, etwas später.

Übersetzt von Franciszek Buhl